

*З нагоди 25-ї річниці
незалежності України*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В УКРАЇНІ

Монографія

*За редакцією
доктора юридичних наук, професора, академіка НАН України,
академіка Академії правових наук України
Ю. С. Шемшученка*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

*З нагоди 25-ї річниці
незалежності України*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В УКРАЇНІ

Монографія

За редакцією

*доктора юридичних наук, професора, академіка НАН України,
академіка Академії правових наук України*

Ю. С. Шемшученка

Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2016

УДК 37.091.33:340(477)+340(477)

ББК 67(4Укр)р+67(4Укр),0

А 43

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 14 від 13 травня 2016 року)*

Рецензенти: **Н. М. Пархоменко**, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, вчений секретар Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;
С. Г. Стеценко, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, перший заступник начальника Інституту кримінально-виконавчої служби;
С. В. Бобровник, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Авторський колектив:

Андрусин Б. І. (п. 2.3, 2.5, 3.1), **Бабкін В. Д.** (п. 1.1), **Бучма О. В.** (п. 1.4), **Горбатенко В. П.** (п. 1.2), **Губань Р. В.** (п. 1.5), **Гуз А. М.** (п. 2.4, 2.5), **Гусарев С. Д., Білозьоров Є. В.** (п. 1.3), **Кархут О. Я.** (п. 3.5), **Купіна Л. Ф.** (п. 3.4), **Макарова О. В.** (п. 3.8), **Огірко Р. С.** (п. 2.1), **Онщенко Н. М.** (п. 3.2), **Опольська Н. М.** (п. 3.7), **Пилипчук В. Г.** (п. 1.6), **Стеценко В. Ю.** (п. 3.3), **Токарчук О. В.** (п. 2.2), **Шитий С. І.** (п. 3.6).

А 43 **Актуальні проблеми юридичної освіти та науки в Україні :** монографія / за ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – 361 с.

ISBN 978-966-931-091-0

У колективній монографії розглянуто питання, пов'язані з багатоаспектністю проблеми сучасного стану розвитку юридичної науки та освіти в Україні. Зокрема, висвітлюються теоретико-методологічні та історичні витоки й основи становлення та розвитку юридичної освіти і науки в Україні у контексті імплементації в практику сучасних європейських правових, наукових та освітніх стандартів і методик.

Видання включає результати досліджень колективу кафедри теорії та історії держави і права НПУ імені М. П. Драгоманова та відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Робота розрахована на науковців, аспірантів, магістрантів та студентів вузів юридичного та педагогічного профілів, а також широке коло читачів, що цікавляться зазначеними проблемами.

УДК 37.091.33:340(477)+340(477)
ББК 67(4Укр)р+67(4Укр),0

ISBN 978-966-931-091-0

© Колектив авторів, 2016

© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

РОЗДІЛ 1

Теоретичні та методологічні основи юридичної науки і освіти в Україні

1.1. Методологія історико-правового пізнання.....	9
1.2. Новітні концепції філософії права та їхнє значення для розвитку юридичної науки в Україні.....	20
1.3. Методологічні засади використання діяльнісного підходу у сучасному правознавстві.....	31
1.4. Філософсько-правові виміри взаємозв'язку релігії і права	42
1.5. Формування міжрелігійної толерантності в процесі викладання юридичних дисциплін у ВНЗ.....	70
1.6. Знання і суспільство знань як основа розвитку Українського суспільства і держави: теоретико-правові та філософські аспекти.....	91

РОЗДІЛ 2

Становлення та розвиток юридичної освіти та науки в Україні

2.1. Конституція України 1710 р. у сучасному вітчизняному науковому і освітньо-правовому дискурсі ..	116
2.2. Правова освіта й наукові дослідження в окремих галузях права еміграції міжвоєнного періоду	133
2.3. Становлення правничої освіти в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова.....	170
2.4. Становлення шкільної правової освіти України у другій половині XIX – XX ст.....	193

2.5. Державна політика у галузі шкільної правової освіти (кінець XX ст. – початок XXI ст.)	205
---	-----

РОЗДІЛ 3

Проблеми реформування змісту юридичної освіти та науки в Україні у контексті європейської інтеграції

3.1. Освітнє право України: проблеми та перспективи.....	220
3.2. Європейські реалії: правова освіта та правова освіченість (сутнісні та методичні чинники)	242
3.3. Запровадження в Україні обов'язкового медичного страхування в контексті реформування юридичної науки	259
3.4. Теоретико-правові засади підготовки та атестації педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників	280
3.5. Правове регулювання освіти в Україні у контексті європейської інтеграції	298
3.6. Становлення європейських принципів управління освітою в Україні	309
3.7. Правове виховання дитини як основа правової культури та правової свідомості.....	328
3.8. Сім'я, дошкільний та загальноосвітній навчальні заклади як найважливіші інститути правової соціалізації дитини	345
Відомості про авторів	359

ПЕРЕДМОВА

Значення інтелекту як стратегічного ресурсу його розвитку владно диктує потребу прискореного й універсального розвитку особистості, що здійснюється, насамперед, засобами науки, освіти, культури і виховання. Розвиток науки і освіти постає як умова і засіб входження України у когорту розвинених держав світу. Від якості науки і освіти уже сьогодні багато в чому залежить місце країни і народу в міжнародному співтоваристві. Ще більш вагомо ця залежність виявиться в майбутньому. Уже в найближчому майбутньому, світ постане перед проблемою нового стратифікаційного поділу. Першість і авторитет у ньому будуть мати інтелектуально потужні країни і народи. Інші мають змиритись зі статусом людського і природо-ресурсного придатку, тобто поставником дешевої сировини і дешевої робочої сили.

Відтак, необхідно визнати, що наука і освіта взагалі, й юридична, зокрема, мають бути найголовнішими пріоритетами державної політики. На жаль, належного розуміння і підтримки як з боку владних структур, так і з боку громадянського суспільства цей висновок не має.

Від часу проголошення незалежності в Україні здійснено ряд важливих кроків щодо збереження колишньої системи юридичної науки і освіти, її реформування у відповідності з потребами практики, формування власної національної моделі юридичної освіти, яка б забезпечила потреби національного державотворення, культурного відродження, входження України у світ у якості потужного, дієздатного, конкурентоспроможного суб'єкта міжнародної діяльності і надійного партнера.

Як свідчить історія ХХ століття, “реформаторський шлях” перетворень у ряді країн Західної Європи і світу дав позитивні результати. Це означає, що він може бути дієвим і в інших умовах, зокрема, в наш час і для України. Важливо лишень переосмислити теорію й методологію цього процесу, створити на цій основі

відповідну ідеологію (політичну абетку перетворень), яка зосередить увагу на головному й тим самим дозволить уникнути прикрих помилок.

На жаль, питання щодо новітньої теорії і методології, а тим більше ідеології реформаторського розвитку для сучасної вітчизняної науки залишається відкритим. Очевидно, останнє можна розглядати і як одну з причин глибокого кризового стану, що охопив український соціум в XXI столітті. Відсутність наукової державно-правової теорії – це не просто факт, з яким можна рахуватись чи не рахуватись, це реальна загроза і, одночасно, індикатор можливих суспільних суперечностей, колізій, зіткнень.

“Розвиток навмання” рідко коли буває ефективним. І хоч звернення до юридичної теорії також не є абсолютною гарантією успіху, все ж саме вона забезпечує стабільність, послідовність і відкритість перетворень, консолідує суспільство (народ) і національну еліту на засадах нового мислення, пріоритетах загальнолюдських цінностей та інтересів, сприяє переходу від політичної конфронтації до співробітництва.

На основі гармонійного єднання юридичної науки і освіти твориться правова свідомість як така, що розвивається. Вона (правова свідомість) вже не консервує, не абсолютизує ту чи іншу правову норму, а сприймає її як таку, що, з одного боку, підлягає безумовній підтримці, виконанню, а з іншого – може бути поглиблена в майбутньому у відповідності з новим соціокультурним досвідом демократичного державотворення.

Як відомо, ідеальних законів немає. Навіть якщо вони отримують статус основних. Закон – це суттєве, необхідне, неоспорюване у явищі, процесі чи відносинах. У юридичному плані – це норма, що діє у відповідності з чинним законодавством. Але ж “суттєве” у явищі – це ще не все явище! Життя завжди багатше за закон. І людина має бачити в ньому все – суттєве і не суттєве, необхідне і випадкове, повторюване і унікальне. Бачити і керуватись своїм власним розумом; жити, дотримуючись Закону і, водночас, намагатися продовжити його чинність шляхом поглиблення змісту останнього в своїй власній свідомості, апелювати до нового наукового і духовного досвіду, викристалізованих віками загальнолюдських цінностей – ось мета і завдання буття сучасного громадянина України.

Правова свідомість має бути “живою свідомістю”, цілющою, як жива вода. Вона має бути повною, всебічною, глибинною й розвиватись разом з життям, а може й дещо випереджаючи його. Фундаментом правової свідомості є досвід поколінь, загальнокультурні і наукові надбання українства, сучасна наука, досвід цивілізаційного розвитку людства. Осягнення і осмислення останнього – це та підвалина, з якої вона (правова свідомість) розпочинається. Не однолінійне, шаблонне, плоске вивчення закону, а всебічне осягнення його сутності на тлі загальної історії України, розвитку її культури, науки, освіти – ось магістральний шлях формування правової свідомості нового покоління, шлях, яким пройшли всі цивілізовані народи, і яким маємо пройти ми, українці, якщо хочемо йти в ногу з часом і всім цивілізованим людством.

Саме під таким кутом зору окреслюється актуальність колективної монографії, присвяченої окремим важливим проблемам юридичної науки і освіти в Україні, яку підготували викладачі кафедри теорії та історії держави і права факультету політології і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Переконали, що результати цієї колективної праці сприятимуть:

- формуванню і вдосконаленню системи правових цінностей, окультуренню й гуманізації політики і права; визначенню та обґрунтуванню соціокультурних й антропологічних пріоритетів реформ (можливих і започаткованих) у сфері освіти і науки взагалі та юридичної, зокрема; систематизації здобутого традиційного й новаційного знання та набутого досвіду у різних галузях юридичної науки і практики (конституційне, кримінальне, цивільне, сімейне, адміністративне, освітнє, фінансове, господарське, аграрне, екологічне, трудове, інформаційне, міжнародне право тощо) й їх експлікації в площині навчально-виховного процесу;

- впровадженню програм правової освіти і виховання громадян, державних службовців, посадових осіб з метою підвищення рівня правової свідомості і правової культури українського суспільства, вміння реалізовувати свої права й виконувати обов'язки;

- підвищенню ефективності соціальної дії права, усуненню прогалін в законодавстві, запобіганню “тіньовій” нормотворчості, подоланню правового нігілізму як правового безкультур'я;

- утвердженню і впровадженню ідейних засад Конституції України та інтеграції нашої держави до європейського та світового правового простору;

- національному єднанню, стабілізації суспільно-політичної, економічної, екологічної ситуації, налагодженню системи соціального захисту та охорони здоров'я громадян, якісному розвитку освіти, науки і культури, духовному відродженню нації;

- консолідації суспільства (народу) і еліт на засадах державно-демократичного мислення, пріоритетах загальнолюдських цінностей та інтересів, переходу від політичних конфронтації і розколів до діалогу та співпраці.

Сподіваюсь, що представлений колективний науковий доробок буде посильним внеском у створення фундаменту для нового суспільства в Україні, основу якого складатимуть демократія і права людини, толерантність і солідарність, верховенство права і справедливість.

*Андрущенко В. П.,
академік НАПН України,
член-кореспондент НАН України,
доктор філософських наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
Ректор НПУ імені М. П. Драгоманова*

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ І ОСВІТИ В УКРАЇНІ

БАБКИН В. Д.

1.1. МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ПІЗНАННЯ

У сучасних умовах дедалі зростаючого обсягу наукових знань підвищуються вимоги до достовірності, точності, логічної послідовності наукового мислення. Актуальним стає глибоке вивчення самого пізнавального процесу. Цій меті слугує й методологія правознавства, покликана перетворити об'єкт на суб'єкт пізнання реальності, об'єктивних явищ, процесів, їх усвідомлених образів.

Останнім часом певною мірою активізувався науковий пошук у галузі історико-правової науки. Більше досліджень проводиться на документальній основі, виявляється повага до наукового доробку попередніх дослідників, зваженість та об'єктивність у висновках, звертається увага на пріоритетне значення тих проблем, які раніше не піддавалися науковому аналізу.

Таким чином, історико-правова наука нині виходить із інтегрального плюрального підходу, спираючись на різноманітні перспективні методи аналізу історичного матеріалу.

В історико-правових дослідженнях реалізуються підсумки вивчення основних періодів історії вітчизняної державності та права під кутом зору того, як відбилися на них загальнолюдські демократичні, правові цінності. Здійснюється публікація рукописної

спадщини – джерел українського права і пам'яток вітчизняної правової думки. Видано декілька навчальних підручників з історії держави і права України. Історико-правовій тематиці присвячена значна кількість наукових статей, монографій, антологій, інших праць [1].

Пізнання і відбиття всього багатоманіття та складнощів історії державно-правових явищ, інститутів та процесів базується на методології як складній системі принципів, методів, процедур, операцій та засобів історико-правового аналізу. Останніми десятиріччями в юридичній літературі, спеціально присвяченій методології аналізу правової науки, помітне прагнення певного синтезу різних підходів до інтерпретації методології і розуміння концептуальної єдності низки її компонентів [2].

Методологія – це вчення про використання методологічних принципів, методів для дослідження державно-правових явищ. Поряд з аналізом юридичного знання, безпосереднього аналізу пізнання історико-правової дійсності (гносеологічний аспект) методологія історико-правової науки має поширюватись і на онтологічну проблематику, пов'язану з уявленням про історико-правову дійсність, які виходять уже за межі юридичної науки, потребують для пояснення методів інших наук, наприклад філософії, загальної історії, етики, політології, соціології тощо. Головне завдання методології правознавства – забезпечення теоретичної і практичної діяльності певною програмою пізнання правової дійсності [3, с. 28].

Глибоке і всебічне дослідження історико-правових процесів, з'ясування їх сутності, якісних характеристик, динаміки розвитку в усій різноманітності об'єктивної реальності можливе лише в умовах використання відповідного теоретичного та методологічного інструментарію.

Методологія історико-правового пізнання як основна базисна категорія – одна з найбільш актуальних проблем науки та практики. Головне завдання методології історико-правових досліджень – забезпечення теорії певною програмою пізнання правової реальності в її генезі та функціонуванні, підвищення евристичної ефективності, теоретичного та практичного освоєння дійсності. У змістовний аспект методології входять такі проблеми, як-от: структура наукового знання взагалі та наукової теорії зокрема; закони становлення функціонування та зміни наукових теорій; понятійно-категоріальний

апарат історико-правових наук; характеристика схем пояснення, прийнятих у науці; структура і операційний склад методів науки, умови та критерії науковості тощо.

Формальні аспекти методології пов'язані з аналізом мови науки, формальною структурою наукового пояснення, описом та аналізом формальних і формалізованих методів дослідження, зокрема методів побудови наукових теорій і умов їх логічної істинності, типології систем знання.

У структурі методології виділяють такі взаємозалежні та головні складові: зумовлений предметом правознавства і пристосований до нього арсенал пізнавальних засобів, сукупність теоретичних принципів, підходів, наукових методів пізнання державно-правових явищ, сформульовані теоретичні положення правознавства (апарат, категорії, поняття, принципи, положення про особливості, структуру і типологію юридичного знання і т.п.), процедури, методика і техніка пізнавальної діяльності [4, с. 108-109].

У системі методологічного процесу суттєве місце посідає визначення співвідношення теорії та методу дослідження історико-правових процесів, методів і принципів пізнавальної діяльності, класифікація методів і принципів, розробка понятійно-категоріального апарату.

Теорія (з грец. - "роздум", "міркування") становить комплекс поглядів, уявлень та ідей, спрямованих на тлумачення та пояснення історико-правових явищ. Це вища та найрозвинутіша форма наукового пізнання, яка дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві зв'язки в певній галузі правової діяльності. Історично-правова теорія описує і впорядковує емпіричний матеріал, узагальнює його в концепціях, доктринах, вченнях.

Історико-правова теорія містить у собі специфічні методи пояснення та передбачення явищ і предметної сфери. Вона як результат пізнання історико-правових проблем формує свій метод. Теорія є специфічною формою методу, системним і функціональним втіленням сутності і форм права, результатом його гносеологічної та системоутворюючої функцій. Теорія – це форма вираження методу правової теорії, створення нової системи пізнання на основі і з позиції певної концепції праворозуміння.

Теорія спирається на методологічні основи, які є системою принципів, форм і методів їх дослідження. Існує широкий діапазон

тлумачення методів пізнання: як способу побудови і обґрунтування знання, сукупності прийомів та операцій практичного і теоретичного освоєння, розуміння методу як вираженої закономірності людського мислення, усвідомлення найбільш загальних і широко діючих законів самої дійсності. Метод на відміну від теорії визначає шляхи спрямованості наукового дослідження. Метод – це теорія, що звернута до практики дослідження, але теорія багатша за метод своїм змістом [5].

Теоретичні знання визначають наукову обґрунтованість застосування конкретного методу. Дослідники визначають, що теоретико-правовий підхід до дослідження історико-правових явищ включає як необхідний елемент аналіз специфічних юридичних закономірностей: відповідність права економічним відносинам; провідне місце права власності у правовій системі; функціональна взаємодія права і держави; вираження соціальних потреб у юридичних мотивах; формування загальнозначущих і загальнообов'язкових норм і принципів поведінки та діяльності; єдність правової системи та її диференціації на галузі тощо.

Процес конкретизації історико-правових явищ, його вираження, оформлення як цілісної юридичної теорії здійснюється за допомогою юридичного методу.

Метод (з грец. – “шлях до чогось”, “відстежування”, “дослідження”) – спосіб досягнення мети, сукупність прийомів та операцій теоретичного і практичного освоєння дійсності, а також спосіб людської діяльності, організованої певним чином [6, с. 420].

За допомогою юридичного методу предмет історико-правової науки конкретизується і розгортається у відповідну теорію як понятійну систему знань. Юридичний метод виконує дві важливі функції: отримання юридичних знань та побудова теорії системи цих знань.

Формування нової юридичної теорії за допомогою юридичного методу містить два взаємозалежних, але різних моменти:

- 1) якісне перетворення колишнього юридичного знання на основі та з погляду нового поняття права, тобто переінтерпретацію, нове тлумачення колишніх юридичних знань і теорій з позицій нового поняття права;

2) продовження в річищі нової юридичної теорії перерваного кількісного набуття юридичних змін і відповідних змін у новій юридичній теорії в межах поняття права [4, с. 69-70].

Важливе значення у розумінні співвідношення методологічних процесів має з'ясування співвідношення принципів і методів пізнання. Термін принцип (від лат. *principium* – основа, головне, вихідне положення) визначає природу і соціальну суть явищ та їх суттєві ознаки. У правознавстві це принципи справедливості, гуманізму, демократизму, верховенства права, людського виміру політики і права тощо. Принцип є критерієм оцінки історико-правових явищ, методологічною основою їх подальшого розвитку й удосконалення. Тому принципи мають пізнавально-установчий характер. Слід відрізнити принцип від методу. Якщо принцип – це методологічно-пізнавальна установка, яка забезпечує відношення суб'єкта, котрий пізнає, до предмета пізнання, то метод – це спосіб досягнення цілі та впорядкування пізнавальної діяльності.

До принципів історико-наукового пізнання відносять:

- принцип науковості, що виражає примат об'єктивності теоретичного пізнання над часовим кон'юнктурним інтересом тих чи інших соціальних груп;
- принцип об'єктивності розгляду державно-правових явищ у їх реальному, наявному бутті;
- принцип всебічності та плюралізму, який виражається у комплексному підході до аналізу державно-правових явищ, з урахуванням різних точок зору;
- принцип історизму, який розглядає історико-правові явища в розвитку та історичній взаємодії;
- ціннісно-орієнтаційний принцип, який виступає як продукт практичної діяльності людства, засіб усвідомлення значущості об'єкта пізнання для людини;
- принцип комплексності, який виражає міждисциплінарний підхід, оскільки право – це і юридичне, і соціокультурне, і психологічне, і історичне явище;
- принцип конкретності, який виражає два моменти: врахування місця та часу функціонування держави і права; конкретність як єдність багатоманітності, уособлюючи багатогранність досліджуваного феномена, вихідного визначення права як юридичного, соціологічного, психологічного, соціокультурного

явища, як об'єднання негативних і позитивних рис правової реальності [5].

Одним із компонентів методології пізнання історико-правової реальності є категорії (від грец. *kategoria*). Це вихідний матеріал наукового пізнання, відображення найбільш загальних фундаментальних суттєвих сторін предмета, універсальних всезагальних форм історичної діяльності, форми усвідомлення загальних ознак суспільства, права, природи мислення. Вони розкривають необхідні, суттєві зв'язки і відносини реальної дійсності, вузлові пункти науки, суттєві елементи її структури.

Система наукових категорій утворює наукову систему знань, теорій, концепцій, історичних закономірностей, парадигм тощо. Категорії невіддільні від закономірностей науки, законів відображення зв'язку і локальної системи декількох категорій. До них відносять такі поняття, як держава, право, правове життя, джерела документи, законність, правові норми, правопорядок, правовий статус тощо. Це динамічні поняття, які мають різне значення залежно від контекстів і перспектив аналізу. Не знаючи категорій, неможливо оволодіти потенціалом історико-правової науки.

У сукупності категорії складають методологічний апарат науки, організовують і систематизують матеріал науки, утворюють вихідний пункт і водночас засоби його тлумачення. Наукова строгість і визначеність основних наукових понять, їх універсальність і диференційованість, логічна точність і внутрішня узгодженість є необхідною передумовою успішного функціонування кожної науки, яка претендує на теоретичне осмислення свого матеріалу.

За допомогою категорій, фундаментальних понять, що відбивають найбільш загальні закономірності, зв'язки, відносини реальної дійсності та пізнання, досягається головна мета історико-правового дослідження отримання об'єктивних знань, що зумовлює необхідність згрупування та класифікації зібраного матеріалу [7, с. 48-50].

Особливістю юридичних категорій є те, що визначення істотних ознак права отримують своє закріплення в законах і тим самим стають не тільки атрибутом абстрактного мислення, а й виступають як засіб регулювання суспільних відносин [8, с. 68-90].

Категорії як полісемантичне поняття позначають за змістом різні феномени:

- основні форми історичної життєдіяльності (спільність культура - цивілізація, формація) і роди соціально-історичного буття людей (економічна, соціальна сфера, політичне, правове, духовне життя);

- наріжні характеристики історичного пізнання, що досягаються істориками як найбільш загальні та фундаментальні поняття історії як науки;

- форми історичної самосвідомості.

Як форми мислення історичні категорії відображають загальні хронологічні риси людського співжиття, структуру, перебіг, ритм, взаємозалежності процесів динаміки.

В історико-правових дослідженнях широко використовуються такі філософські парні категорії, як необхідність - випадковість, форма - зміст, можливість - дійсність, ціль - засоби, кількість - якість, які мають універсальний, загальнозначущий методологічний характер.

Категорія "зміст" характеризує процес розуміння суб'єктом себе самого, його зміну в процесі пізнання об'єкта. "Форма" як категорія характеризує критерії спрямованості процесу пізнання як дійсності, тобто розуміння суб'єктом міри, межі можливості пізнання.

Форма є своєрідним каталізатором у визначенні суті та змісту.

Категорія "необхідність" відображає внутрішню закономірність у зв'язках між явищами, те, що неодмінно настає за даних умов і в певний спосіб. "Випадковість" виражає зовнішню зумовленість, те, що може не статися, відбутися так, або по-іншому. Об'єктивно необхідність і випадковість виступають як нероздільно існуючі протилежні аспекти дійсності, поза випадковістю немає і не може бути необхідності. Будь-яка випадковість містить у собі момент необхідності, так само як без випадковості немає необхідності.

Філософська категорія "сутність" відображає внутрішній зміст історичного об'єкта, єдність усіх його багатоманітних форм. "Явище" - це зовнішня форма існування історичного об'єкта. Ця категорія багатша за категорію сутності, тому що охоплює не тільки виявлення внутрішнього змісту, суттєвих зв'язків об'єкта, а й у всіляких, випадкових відносин, особливих рис останнього. Явища - динамічні, тоді як сутність утворює щось таке, що зберігається у всіх змінюваннях. Процес пізнання історико-правових явищ та процесів виявляє їх внутрішні та необхідні ознаки, риси, які визначають їх

специфіку та закономірності розвитку. При цьому мислення вносить у зміст наукових юридичних категорій не тільки досвід, а й його узагальнення, надаючи поняттям форми всеспільності та необхідності [3, с. 158-170].

Розглядаючи співвідношення філософських та загальноюридичних категорій, слід враховувати, що загальні філософські поняття права не є засобом для розв'язання конкретних проблем теорії права та галузевих юридичних наук.

Оскільки історико-правова реальність є багатоплановою і комплексною, то й методи її вивчення потребують системного, комплексного підходу. При цьому слід використовувати досвід, накопичений історико-правовою наукою в процесі її становлення та розвитку.

Методологічне знання існує у двох різних формах: як методологічні концепції, теорії та як окремі методи, принципи, підходи, що безпосередньо входять до структури наукових теорій. Як справедливо зазначає Д. Керімов, методологія – явище інтегральне, що об'єднує в собі ряд компонентів: світогляд, фундаментальні теоретичні концепції, загальні філософські закони й категорії, загальні й соціальні наукові методи. Тому методологію не можна зводити до одного з названих компонентів, зокрема до методу або вчення про методи, оскільки за межами залишаються інші компоненти. У такий спосіб методологічне знання водночас перебуває й поза науковим знанням й усередині нього [3, с. 36-38, 46-47].

Структура методології має кілька рівнів. Основним із них є філософсько-світоглядний, що визначає головні напрями та загальні принципи пізнання, категоріальний ряд науки загалом. Другий – загальнонауковий (міждисциплінарний) рівень застосовується для пізнання особливої групи однотипних об'єктів. Третій – спеціальнонауковий рівень, застосовується у процесі пізнання специфіки окремого об'єкта і, нарешті, перехідний від пізнавально-теоретичної до практично-перетворювальної діяльності рівень, що відкриває загальні шляхи й форми впровадження результатів наукових досліджень у практику.

До складу філософських методів і принципів належать діалектичний і синергетичний підходи, об'єктивність, детермінізм, історизм, конкретність істини, єдність соціально-правового та гносеологічного аналізу, єдність протилежностей, єдність

раціонального та емоціонального пізнання. Суттєве значення має визначення критеріїв істинності наукових суджень щодо характеру і змісту історико-правової реальності.

Філософські та юридичні типи праворозуміння у взаємодії сприяють більш точному визначенню парадигми, принципів, змістовної моделі наукового пізнання права, предмета і методу відповідних теорій права. Філософія права осмислює смисл права у його цілісності та водночас межі впливу права на людину та її розвиток.

Загальнонаукові методи використовуються при системному загальнонауковому аналізі об'єкта. Вони дають змогу розглядати рух історичних об'єктів, що відбувається у часі. Нерідко загальнонаукові та історичні методи комбінуються, і тоді правові системи вивчаються комплексно, тобто структура та функції системи пояснюються через історичний розвиток, а історія правових об'єктів чи їх груп – через структуру та функції.

Системний метод сприяє розгляду історико-правових явищ як цілісних утворень. У найбільш загальному вигляді система постає як органічна сукупність елементів, компонентів, що утворюють єдність, а не їх простий набір. Ця єдність забезпечується наявністю між ними порівняно однорідних системних зв'язків, які повинні бути не просто зв'язками-відносинами, а категоріями більш складного порядку – зв'язками-зумовленостями, коли зміни одного компонента спричиняють зміни інших. Такі зв'язки як засоби системи забезпечення цілісності системи являють собою особливу взаємодію, в якій зміни компонентів відбуваються в умовах збереження цілісності системи, а кожний компонент своїми методами бере участь у здійсненні загальних функцій. Усе це надає системі нових якостей, не притаманних окремо взятим компонентам [9, с. 87-101].

Системний підхід передбачає певну непорушність елементів, що формують дану закономірність із урахуванням історичних обставин.

Такий підхід припускає розгляд державних і правових явищ як цілісних сукупностей різноманітних елементів (складових частин), що взаємодіють між собою і навколишнім середовищем. Головними категоріями системного дослідження є частина, ціль, аналіз-синтез, статика-динаміка, структура-функція, правова система, система законодавства тощо.

Історико-правові науки також широко використовують порівняльний метод, за допомогою якого шляхом порівняння виявляється загальне в правових явищах, досягається пізнання різноманітних етапів розвитку одного й того самого явища. За допомогою порівняння існуючих явищ цей метод дає змогу виявити та зіставити рівні розвитку досліджуваних об'єктів, зміни, які відбулися, тенденції розвитку.

Порівняльний метод застосовується й при проведенні класифікації та систематизації правових явищ, що дає можливість у широкому діахронному та синхронному вимірах досліджувати їх у широкому соціальному та історичному контекстах, виявляти загальне й особливе в історико-правових явищах і процесах, вивчати та порівнювати досвід різних країн у забезпеченні основних прав і свобод людини і громадянина в правотворчій, у правозастосовній правоохоронній діяльності, фактори, які впливають на їх ефективність.

Особливе місце в методологічному інструментарії історико-правової науки займають методи збору та аналізу первинної емпіричної інформації, соціологічні методи, відбірковий метод, метод спостереження, метод аналізу документів соціального експерименту, метод опитування, інтерв'ювання та експертної оцінки. Таким чином, методи історико-правових досліджень слід розглядати синтетичне, як складну багаторівневу систему засобів історико-правового пізнання, яка забезпечує становлення та розвиток соціально-адекватного юридичного знання про історію права як динамічного соціально-юридичного феномену з погляду його генезису і функціонування.

Як обґрунтовано зауважує О. Ярмиш, у сфері історико-правових досліджень, як й у загальній історії, завжди центральними предметами будуть чотири компоненти соціальної реальності: суспільно-політичні і політико-правові структури, діяльність, діячі та дії. Саме на стадії зв'язку структури і діяльності виокремлюється специфічне завдання історико-правового дослідження. Історія правових досліджень являє собою нескінченну чергу інтерпретації думок і осіб минулого. Історія права має важливу мету – створення підґрунтя для нової переоцінки цінностей і чи не єдина закономірність, яка з'ясована цією галуззю як історичного, так і правового знання, – неминучість переоцінки [10, с. 10-14].

Історія права – не тільки юридичне оформлене утворення. Вона є також соціокультурним, загальноісторичним, соціологічним, морально-політичним феноменом.

Сучасний етап розвитку історико-правових досліджень характеризується становленням нових юридичних дисциплін міждисциплінарного характеру (філософія права, соціологія права, юридична психологія, конфліктологія, правова лінгвістика, юридична антропологія, юридична логіка, правова статистика, правова інформатика та ін.). Саме цілісно-системне дослідження історико-правових процесів, їх людського виміру дає змогу проникнути в глибини еволюції права як міри справедливості і свободи, долаючи протистояння різних однобічних підходів до інтегративного (синтетичного) праворозуміння.

Список використаних джерел:

1. Див., напр.: Юридична енциклопедія: т. I-VI. – К., 1998-2004; Антологія української юридичної думки (т. I-X. – К., 2002-2005); Академічна юридична наука: монографія / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 1998; Усенко І.Б. Історико-юридичні дослідження / І. Б. Усенко // Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 1949-1999. – К., 1999. – С. 139; Мала енциклопедія етнодержавознавства / за ред. Ю. Римаренка та ін. – К., 1996; Права, за якими судиться малоросійський народ / за ред. Ю. Шемшученка. – К., 1997 та ін.; Василенко М. П. Вибрані твори : у 3 т. Історичні праці / М.П. Василенко; кер. автор, колективу І. Усенко. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2006.
2. Проблеми методології сучасного правознавства : матеріали науково-практичної конференції (9-10 жовтня 1996 р., Київ). – К., 1997; Тацій В.Я. Методологічні проблеми правової науки на сучасному етапі державотворення / В. Я. Тацій // Правова держава : щорічник наук, праць. – Вип. 16. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 10-18; Методологічні аспекти юридичної науки на сучасному етапі // Матеріали наукової конференції. – К., 2004; Усенко І. Б. Парадигма українського державотворення, академічні традиції і сучасні завдання історико-юридичної науки / І. Б. Усенко // Ідеологія державотворення в Україні : Історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф. (22-23 листопада 1996 р.). – К., 1997. – С. 121-124; Керимов Д. А. Методологія права

- / Д. А. Керимов. – М., 2001; Історія держави і права України : підручник / А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін.; за ред. А. С. Чайковського. – К., 2004. – 512 с.; Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. / О. М. Мироненко, В. П. Горбатенко. – К., 2010. – 454 с.
3. Керимов Д. А. Методологія права / Д. А. Керимов. – М., 2001. – 560 с.
  4. Гусарєв С. Юридична деонтологія. Основи юридичної діяльності / С. Гусарєв, О. Тихомиров. – К., 2005. – С. 108-109.
  5. Козюбра Н. И. Понятие й структура методологии юридической науки / Н. И. Козюбра / Методологические проблемы юридической науки. – К. : Ин-т государства й права, 1990. – С. 5-19; Фаренік С. Логіка і методологія наукового дослідження / С. Фаренік. – К. : Видавництво УАДУ, 2000.
  6. Новейший философский словарь. – Мн., 1998. – С. 420.
  7. Барг М. Категории й методы исторической науки / М. Барг. – М., 1980. – С. 48-50.
  8. Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці, 1999. – С. 68-90.
  9. Керимов Д. А. Общенаучная методология и методология права // Цит. работа. – С. 87-101.
  10. Ярмиш О. Н. Соціальний вимір права в історико-правових дослідженнях / О. Н. Ярмиш // Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти. – Чернівці, 2005. – С. 10-14.

ГОРБАТЕНКО В. П.

1.2. НОВІТНІ КОНЦЕПЦІЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ТА ЇХНЄ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

З метою усвідомлення потреб розвитку юридичної науки в Україні необхідно постійно відслідковувати новітні концепції філософії права, які сприяють формуванню підвалин міжнародного розвитку та перспектив перетворення внутрішнього суспільно-

політичного і правового порядку. Йдеться про масштабні гуманітарні футурологічні проекти, осмислення характеру постіндустріального суспільства, метаморфози сучасного лібералізму, обґрунтування колізій цивілізаційного розвитку, перспективи виживання людства, особливості постсоціалістичних трансформацій, порівняння інститутів і механізмів сучасного конституціоналізму, співвідношення права і справедливості, утвердження нового права постмодерної доби.

В даному випадку не переслідується мета детального описування чи систематизації всієї широкої палітри наукових підходів політико-правового характеру. Нами відібрані ідеї та концептуальні підходи всесвітньо відомих (в тому числі й вітчизняних) вчених, позначені впливом сучасного хронологічного і духовного цивілізаційного зламу. При цьому наше завдання полягає в тому, щоб вибудувати логічно-послідовний ряд пріоритетів світової проблематики у напрямку осмислення основ перспективного розвитку людської цивілізації.

У сучасному світі й Україні на зламі тисячоліть відбуваються динамічні і разом з тим суперечливі процеси, які вирішально впливають як на загальну картину розвитку людської цивілізації, так і на політико-правові погляди сучасних дослідників. Попри неоднозначність сучасних соціально-гуманітарних досліджень, їх соціальні орієнтири відзначаються схожістю за такими параметрами: створення розвиненого соціально орієнтованого ринкового господарства; розбудова демократичної, соціальної, правової держави; рух до цивілізованого громадянського суспільства із забезпеченням соціальної справедливості та соціального захисту для своїх громадян; надання гарантій для реалізації особистого і колективного буття людини й суспільства. Оскільки охопити всю цю широку палітру неможливо в невеликому за обсягом дослідженні, звернемо увагу лише на деякі ключові проблеми.

Проблема 1. Забезпечення справедливого соціального порядку.

На цій проблемі, зокрема, зосереджується французький філософ права Поль Рікер. У праці "Право і справедливість" він прослідкував взаємозв'язок моралі, права і політики. Ця книга продовжує і суттєво поглиблює дискусію про закон і беззаконня, про реальні підвалини громадянського суспільства та правової держави, утверджує дискурсивне розуміння похідних від справедливості понять, таких як "правоздатність", "совість", "реабілітація", "відповідальність".

З погляду П.Рікера, справедливість є інтегральною частиною бажання людини жити добре. Прагнення людини жити у справедливих інституціях похідне від того ж рівня моральності, що й бажання взаємності в дружбі. Отже, перш, ніж бути висловленим в імперативі, справедливе є спочатку об'єктом бажання, нестачі, прагнення. "Першим питанням морального порядку, – зазначає П. Рікер, – є не питання: що я повинен робити? а: як я хотів би прожити моє життя?" Звідси вчений робить висновок, що побажання доброго життя досягає свого завершення у формі особистісного інтересу, який перебуває в тісному взаємозв'язку з інтересами суспільства: "Саме стаючи громадянами, ми стаємо людьми". Раціоналізації почуття справедливості, на думку П. Рікера, якнайкраще сприяє процедурна концепція її реалізації, найглибше опрацьована Дж. Ролзом. Разом з тим, французький мислитель досить критично ставиться до позитивістського трактування індивідуальних прав, виходячи з того, що права слід конституювати як такі, що "надані людині як людині". Ультраіндивідуалістська версія лібералізму є, з його погляду, фальшивою, оскільки вона не враховує антропологічний стан можливості говорити, щось робити, розповідати, осуджувати. Йдеться про фундаментальний і множинний прояв людини діючої і страждаючої.

Концентрованим відображенням забезпечення в суспільстві справедливості П. Рікер вважає судочинство. Побажання життя у справедливих інституціях й зокрема у відповідних судових інстанціях, вважає вчений, не буде задоволене, якщо його реалізація обмежиться лише підведенням окремого випадку під норму й отримає своє завершення у практикуванні покарання. Він пропонує виконання вироку пов'язати з проектом реабілітації. Йдеться про те, щоб повернути осудженому здатності цілком відновитися у статусі громадянина після відбуття покарання і таким чином покласти край фізичному й символічному виключенню із суспільства, пов'язаному з його ув'язненням. На думку вченого, "саме в міру реабілітації, яка дозволяє винному відновитися у повноті своїх правових можливостей і виконанні громадських обов'язків, акт судження досягає своєї конечної фінальності: зміцнення громадянського миру".

П. Рікер вводить поняття "симуляції справедливості", одним з різновидів якої він вважає помсту. Справедливе судочинство зумовлюється характером суспільства, яке відбирає в індивідів право і

владу самовільно чинити суд (виголошувати і застосовувати право). Однак саме внаслідок такого привласнення найцивілізованіші прояви судочинства, зокрема у сфері карного права, ще зберігають видимі ознаки первісного насильства, яким якраз і є помста. У зв'язку з цим П. Рікер розглядає суперечливу дилему, основу якої становлять "закон" (непорушний, універсальний, необхідний, об'єктивний) і "совість" (мінлива, ситуативна, спонтанна, суб'єктивна).

Совість вчений розглядає як внутрішнє переконання, яке живе в душі судді чи присяжних. Внутрішнє переконання, що ґрунтується на совісті і проголошує право в особливих обставинах, допомагає звільнитися від сваволі. Органічне співвідношення закону і совісті дозволяє, з одного боку, забезпечити належну повагу до універсальної норми та, з іншого, – належну повагу до індивіда. Мудрість судження, що ґрунтується на цьому співвідношенні, "полягає в тому, щоб виробити хиткий компроміс, в якому йдеться меншою мірою про розмежування між добром і злом, білим і чорним, ніж між сірим і сірим або, у найтрагічнішому випадку, між поганим і гіршим". Совість заслуговує на те, щоб називатися переконанням і справляти визначальний вплив на характер правових рішень. Звідси надзвичайно важливою проблемою є необхідність збільшення кількості осіб, які мають практикувати мудрість судження та виголошувати судження мудрості.

Проблема 2. Перетворення конституції на інструмент соціального управління.

До наведеної проблеми звертається італійський філософ, політолог і правознавець Джованні Сарторі – один з найвідоміших сучасних фахівців з теорії демократії, теорії еліт і політичного плюралізму. У праці "Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів" Дж. Сарторі звертає увагу на те, що наприкінці ХХ ст. людство зіштовхнулося з антиполітичним вибухом, зі своєю "політикою анти політики". Причини цього: 1) розрив довіри між громадянами й обраними ними представниками, що зумовлює наростання розчарування політикою; 2) домінування телебачення, що призводить до зростання показної мобілізуючої участі в умовах зменшення і збідніння інформації; 3) розпад ідеології (комбінація інфантильної демократії і грубого примітивізму, що полягає в критиці старої політики без жодної слушної поради як поліпшити становище або змінити його на краще);

4) політична корупція, яка досягла вже тієї межі, коли вона справляє розбещуючий вплив на демократичну політику (насамперед, через втрату етики державних послуг і наявність занадто великої кількості грошей у політичній сфері).

За вищезазначених умов конституції повинні стати, насамперед, інструментами управління, що лімітують, обмежують і передбачають контроль за здійсненням політичної влади. На думку Сарторі, саме це є найсуттєвішою метою конституціоналізму, і саме цьому занадто мало уваги приділяють сучасні творці конституцій. Натомість, у останні десятиліття ХХ ст. з'явилася тенденція до розростання обсягу останніх. Цей процес Сарторі називає "конституційною графоманією". Він вважає, що конституції не повинні гарантувати те, що забезпечує звичайне законодавство. Чим більше ми приймаємо конституцій, які все регулюють і все обіцяють, тим більше ми сприяємо їхньому порушенню і державній катастрофі.

На думку мислителя, конституції є "формами", що структурують і дисциплінують процеси прийняття державних рішень, процедурами, розробленими для забезпечення контрольованого використання влади. Конституція, що бере на себе встановлення змісту політики, придушує органи, які виробляють політику (парламенти й уряди), і на які конституцією покладене прийняття політичних рішень. Конституції певною мірою схожі на двигуни, які повинні забезпечити визначений результат. Конституції повинні плануватися і створюватися як структури, засновані на стимулах – покараннях і нагородах. Слід пам'ятати, що реальна влада – це діюча влада. Зневажаючи функцію управління, ми послаблюємо функціонування системи.

Проблема 3. Подолання державно-центристського розуміння права.

Цю проблему формулює німецький правознавець Карл Гайнц Ладер (нар. 1943) – автор цілого ряду праць з питань правової теорії, публічного права, зокрема медіа-права, права навколишнього середовища та європейського адміністративного права.

Постмодерністська концепція праворозуміння К.-Х. Ладера полягає в тому, що державно-центристське розуміння права вже не працює в нових умовах. Якщо у ХХ ст. основною філософсько-правовою проблемою було обґрунтування зв'язку встановленої державою норми закону з духовним світом людини, то в ХХІ ст. на

перший план виступає проблема правової комунікації, тобто успішного співіснування у сфері права різних суб'єктів, спільного праворозуміння і колективної правотворчості, в рамках яких може реалізовуватись не лише особиста свобода людини, а й її відповідальність за долі інших людей.

На думку Ладера, на зміну ієрархії норм, характерної для державно організованої системи права "згори донизу", приходить уявлення про право як гетерархію – горизонтально організовану систему, основу якої становлять зразки поведінки, що йдуть "знизу догори". На цій основі Ладер утверджує визнання поряд з державно-організованим правом існування "мережеподібного" права, що характеризується певною автономією по відношенню до держави. Зазначену трансформацію вчений визначає як "автопойєзис"-- самовідтворення системи, що не продукує цілісну єдність норм права, а пов'язує між собою події від однієї операції до іншої, причому кожного разу по-іншому.

Ладер виходить з того, що для суспільства, яке знаходиться у стані безперервних змін, взаємодія, яка ґрунтується на узгодженні волі, цілей, інтересів, є більш значимою, ніж "судові інтерпретації і санкції". В якості нових джерел права у Ладера виступають різні стандарти і угоди, які створюються в рамках транснаціональних відносин приватними, публічними і приватно-публічними органами. В зазначених стандартах представлена спроба сформулювати очікування і правила належної поведінки в умовах ризиків. Являючи собою правові акти, вони повинні доповнювати державно-організоване право і взаємно впливати одне на одного, складаючи собою "мережу мереж". При цьому Ладер визнає необхідність збереження впливу держави на ті поведінські ситуації, які мають антисоціальний характер.

До тих правових явищ, які виходять за рамки державно-організованого права, вчений відносить наднаціональні правові утворення, такі як європейське право. Раціональність як управляючий принцип сьогодні може бути пов'язана тільки з транссуб'єктивними системами комунікації, які генеруються мережами інтервідносин. Ці поєднання безперервно створюють як обмеження, так і нові можливості для нових правових комунікацій. Даний процес не йде згори донизу і не прив'язаний до збереження встановленого ядра норм. Скоріше, він полягає у пошуку створюваних знизу вгору

мережеподібних зв'язків, що конструюють розгорнутий порядок, прив'язаний до власного самовідтворення. Означена система не передбачає фундаментальної єдності, універсальної раціональності чи чогось подібного.

Центральним елементом правової системи в нових умовах постає юридична практика, а не закони і норми. Це говорить про те, що право буде й надалі знаходитись під впливом політичної системи (парламенту), однак це буде мати місце лише за умови, якщо закони і норми будуть трансформовані у практичні рішення. Отже, законодавець буде змушений брати до уваги відносні патерни, відтворювані в ході правової практики. В центр правової системи повинні будуть поставлені не тільки судові рішення, а й індивідуальні правові акти (контракти). Для життєздатності правової системи, особливо в суспільстві, яке знаходиться в стані безперервних змін, більш значимою є взаємодія, ніж судові інтерпретації і санкції.

В майбутньому стане все більш витребуваною розробка нових інститутів, що ґрунтуються на процедуралізації і кооперації. Вони будуть адаптовані до стратегічного генерування нових можливостей для приватних організацій, нових типів контрактів, нових форм міжорганізаційної кооперації, до більш складних продуктів маркетингових стратегій і високих технологій в непередбачуваних умовах. У довготривалій перспективі лібералізм і надалі орієнтуватиметься на вироблення "справедливості в цілому", однак вироблення справедливості в конкретних справах – утопія. В ліберально-демократичному розумінні права мають творчий характер, вони покликані створювати більше можливих дій для всіх. Разом з тим концепт "прав" не відсилає нас до публічної схеми розподілу можливих дій. Він ґрунтується на ідеї експериментування з можливостями у відкритому часовому горизонті, необмеженому традицією.

Реструктурування приватного права в глобальному аспекті розподілу справедливості буде ілюзією. Для експериментального суспільства, включеного у постійний процес самотрансформації, необхідно знайти функціональний еквівалент інституціоналізації процесів проб і помилок. Йдеться про фундаментальний інституційний механізм, що дозволяє діяти в непередбачуваних умовах, які неможливо врахувати в процесі централізованого публічного прийняття рішень. Даний еквівалент можливий завдяки

розподілу прав прийняття рішень і звільненню від відповідальності за віддалені наслідки в нормативно обґрунтованому ліберальному праві.

Право все частіше й частіше зустрічається з новими проблемами, розв'язання яких вже не може бути виведено із встановлених норм. В суспільстві, яке повинне відкритися назустріч створенню нових сфер знання, а не просто гарантувати стабільність і тривалість досвіду, універсальність норм індивідуальної поведінки вже не може слугувати стабільною системою відліку для правової системи. Ліберальна концепція правопорядку ґрунтується на визнанні того, що позиції "ідеального спостерігача" суспільства не існує. Тому епістемологічною основою суспільства є не "істина", а "судження" індивідів і досвід, що ґрунтується на процесах проб і помилок. В постмодерністських суспільствах подібний пошуковий процес вже не пов'язаний лише з індивідами. Він перенесений на організації, стратегічні можливості яких не допускають спонтанної самокоординації, характерної для індивідуального досвіду.

Раціональністю в теорії систем наділяється генеруючий процес мережоподібних структур, їх відносини і притаманний їм творчий характер. А отже, зараз більшою мірою, ніж раніше, державно-організоване право повинне сприяти встановленню й підтримці каркасів самоорганізованих відносин, які створюють необхідні передумови для прийняття рішень, встановлюючи обмеження й відкриваючи нові можливості. Правова система повинна слідкувати за потенціалом саморегуляції і самоорганізації патернів внутрішнього порядку мереж правових актів, адаптуватись до нього й стимулювати чи реструктуризувати його.

Характер права як такого в постмодерному світі підлягає фундаментальній зміні, оскільки реальність сама по собі існує у множині. Стабільність вже не може братися до уваги як данність, а значить право повинне відкритися назустріч плюралізму різних версій реальності і вимагати побудови моделі експериментального суспільства. Усвідомлене в гетерархічному й систематичному ключі право, самовідтворююче себе із пов'язаності своїх операцій і диференційованих мереж відносин, може віднайти згоду з різноманітністю правових форм і стимулювати саморегуляцію, яка, звичайно, не буде виключати державного втручання, оскільки подібні дії відповідають ієрархічній концепції права, що встановлює особливі зв'язки між правом і державою.

Право постмодерну характеризується обезцінюванням встановлених норм, цінностей, загального знання і досвіду. Саме тому моральність, що ґрунтується на універсальних нормах, переживає процес глибоких змін. Держава повинна буде змушена брати до уваги необхідність вироблення знання, прийняття рішень на основі неповної інформації і в якості компенсації встановлення нових форм самоспостереження і самооцінки рішень, що передбачають елемент моделювання і проектування майбутнього. Це особливо важливо для рішень, які приймаються в рамках планування, права навколишнього середовища і комунікаційного права. До того ж, системно-теоретична концепція права може бути використана для проектування відкритої правової структури, що інтегрує гнучкі інституційні елементи порядку в процес генерації знання, яке повинне адаптуватися до вимог продуктивної самоорганізованої еволюції технологічної і економічної трансформації суспільства.

Проблема 4. Забезпечення прав людини через поєднання універсальних і специфічних сутностей.

Одним із провідних фахівців у галузі забезпечення прав людини є німецький правознавець Вінфрід Брюггер – провідний фахівець у дослідженні прав людини. В. Брюггер запропонував науковий підхід, покликаний допомогти розробити такий “образ людини”, з яким могли б погодитись усі світові культури, принаймні до певної міри. Такий підхід зможе забезпечити інтелектуальне підґрунтя для подолання суперечності між універсальністю поняття прав людини та специфічністю їхньої концептуалізації різними світовими культурами. На думку Брюггера, для повноцінного розуміння людини необхідно враховувати чинник соціальної взаємодії людей у суспільстві, в контексті якої не можна абсолютизувати права людини, необхідно досягати певного розумного балансу між правами та обов’язками. Слід враховувати необхідність і легітимізацію конкуруючих індивідуальних і публічних інтересів. Подолання суперечності між індивідом і спільнотою можливе на основі забезпечення комунітарних зв’язків та обов’язків людини без зазіхання на її внутрішню та автономну цінність. Виправдання прав людини винятково на засадах концепції “свободи” є небезпечним, оскільки вестиме до різних конкуруючих, суперечливих концепцій. Хоча свобода є важливим елементом в історії прав людини, це занадто абстрактна категорія, що робить її особливо вразливою для

політичних маніпуляцій. Виходячи з вищезазначеного, В. Брюггер запропонував формулу “образу людини”, яка складається з 5 елементів.

Першим елементом запропонованої формули є самовизначення, що означає здатність людини ставити цілі, розробляти, втілювати й знаходити свій життєвий план. Для того, щоб людські потреби стали визначальними планами дій, “я” зазвичай має надати цим рушіям форми через їхнє утвердження, обмеження чи інтенсифікацію. У контексті самовизначення необхідно виділити два ключові аспекти: свобода вибору (партнера, професії, політичної партії, релігії) і персональна відповідальність. Щодо останнього, слід пам’ятати, що відповідальний вибір “не тільки передбачає переваги та надбання, але також пов’язаний з потенційним ризиком зазнати втрат та невдач”.

Другою складовою своєї формули В. Брюггер визначає значущість – “елемент образу людини, який висуває на перший план фундаментальне антропологічне положення про те, що людський розвиток індивіда, спільноти чи людства у цілому ґрунтується на культурі”. У процесі культури люди мають розвинути соціальні та культурні програми щодо того, чого вони хочуть досягти та чого уникнути, що є для них добром, а що злом, що є чесністю, а що нечесністю.

В якості третього елемента визначається відповідальність, яка, в свою чергу, включає три елементи: 1) взаємність – означає, що ніхто не може претендувати на те, щоб ставити себе вище за інших, оскільки усі люди наділені однаковою гідністю та цінністю; 2) юридична відповідальність (за порушення прав інших, наприклад, у контексті кримінального чи деліктного права); 3) соціальна відповідальність, що є необхідною для певних груп суспільства через суттєву розбіжність між правами на свободу і власність та можливостями їх самореалізації певними групами населення, індивідами (внаслідок недостатнього досвіду, хвороби, дискримінації та ін.); виходячи з цього, “соціальна відповідальність існує для того, щоб гарантувати стан, при якому “цінність свободи” не стала б занадто нерівномірною для членів різних соціальних класів”.

Четвертим елементом у Брюггера є захист життя – фізична безпека, яка має гарантуватися людині ще до прийняття нею рішення про те, як їй вести своє життя. До фізичної цілісності та особистої свободи, на думку Брюггера, повинен додаватися захист довкілля,

оскільки “людське життя процвітатиме тільки тоді, коли людство досягне гармонії з іншими формами життя та природи в цілому”.

П’ятий елемент – спосіб життя – стосується того стилю життя, який людина обирає для себе. Формування стилю життя пов’язане з рівнем свободи вибору, виробленням власного плану життя, який залежить від ситуації в оточуючому людину світі. Важливою проблемою вибору способу життя є можливість відходу від існуючих у суспільстві усталених стандартів у бік “автентичності”, оскільки люди є одночасно і творіннями і творцями.

Формула образу людини забезпечується через ряд взаємопов’язаних функцій, до яких належать:

1) інтеграція, що узагальнює права людини трьох поколінь:
а) вільний вибір економічної, комунікативної, соціальної та політичної участі; б) соціальна відповідальність, що означає піклування про забезпечення основних потреб індивіда, особливо у випадках бідності та хвороби; в) поєднання автономії та соціальної відповідальності на основі урахування традицій конкретних груп чи співтовариств;

2) роз’яснення аналітичних відмінностей – детальне дослідження того, якою мірою політична декларація, конституція країни, міжнародна конвенція чи певна філософія прав людини відповідають різним аспектам, пов’язаним з образом людини;

3) нормативне визначення належних вимог, що означає наявність різних варіацій у концептуалізації прав людини, простору для різноманітних регіональних документів з прав людини та різних шляхів збалансування індивідуальних прав з легітимними інтересами громадян;

4) консенсус, що означає обов’язок кожної культури, яка приєднується до дебатів з прав людини, продемонструвати готовність до компромісів заради досягнення порозуміння;

5) невизначеність, що означає відкритість різних трактувань образу людини, не порушуючи його мінімального змісту, який мусить бути збережений за будь-яких обставин;

6) релігійна нейтральність – аналіз людини на основі звернення до основоположних цінностей усіх культур.

Зазначені вище проблеми покликані сприяти подоланню методологічної невизначеності ціннісного характеру, оскільки будь-яке суспільство зберігає свою цілісність завдяки інтегруючій ролі

соціальних норм і цінностей. Останні ж не лише потребують обґрунтування, а й самі визначають правила, очікування, стандарти, які реалізуються у взаєминах людей, а також формують нові основи духовного, культурницького, ідеологічного розвитку.

Гусарєв С. Д., Білозьоров Є. В.

1.3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ У СУЧАСНОМУ ПРАВОЗНАВСТВІ

Ефективне розв'язання проблем демократичної трансформації українського суспільства, зокрема формування сучасної правової держави, національної системи права і законодавства, об'єктивно зумовило зростання ролі правознавства, яке повинно стати основним інтелектуальним чинником забезпечення державно-правових процесів в Україні. Для правознавства, яке розвивається в період глибинних реформ, корінних перетворень українського суспільства, дослідження методологічних засад формування сучасної правової держави набуває особливого значення.

Розбудова державності України в умовах сьогодення вимагає переосмислення та концептуалізації наукових ідей та поглядів, що торкаються сутності і значення чинників, які впливають на формування правової держави. Розвинена наука, високий рівень освіти та культури, у тому числі й культури управління – це той фундамент, без якого неможливо досягти справжньої незалежності держави [1, с. 1-12].

До фундаментальних проблем юридичної науки під кутом зору демократичної трансформації українського суспільства належить розроблення методології юридичних досліджень, об'єктивне вивчення історичного досвіду в галузі державно-правового будівництва. Істотного оновлення потребує методологія вітчизняного правознавства в напрямі наближення до найбільш вагомих

загальноновизнаних досягнень європейської та світової наукової думки [2, с. 6].

Реалії нового століття зумовлюють невпинне зростання соціальної значущості юридичної науки. За цих умов наукове обґрунтування стає обов'язковою основою ефективності державних рішень, юридична наука набуває рис соціального інституту, покликаним якого є забезпечення стійкого розвитку суспільства, добробуту та прогресу. Усе це передбачає підвищені вимоги до методологічної оснащеності наукових досліджень, пошуку оновлених, відповідних виклику сьогодення світоглядних орієнтирів, осмислення сучасних наукових підходів і конкретних способів теоретичних досліджень [3, с. 10].

Саме виходячи з наведених підстав, проблема удосконалення методології сучасного правознавства є вельми актуальною і потребує ретельного дослідження, хоча їй приділяли увагу багато дослідників, а саме В. Д. Бабкін, О. В. Зайчук, М. С. Кельман, Д. А. Керімов, М. І. Козюбра, О. Л. Копиленко, М. В. Костицький, Л. О. Луць, В. С. Нерсисянц, Ю. М. Оборотов, В. В. Оксамитний, Н. М. Оніщенко, А. В. Поляков, П. М. Рабінович, В. М. Селіванов, О.Ф. Скакун, О. Д. Тихомиров, Ю. С. Шемшученко та інші вчені. Необхідно зазначити, що окреслена проблема не втрачає своєї актуальності сьогодні, а навпаки, в умовах проведення правової реформи набуває нового значення.

Тому сучасна юридична практика вимагає від юриспруденції постійного вдосконалення методології. Очевидно, що для сучасної юридичної науки необхідно оновлення інструментарію дослідження. Успіх вирішення будь-якої проблеми залежить від наявності та ступеня розробленості методологічних передумов. За їх відсутності практичні дії виявляються або даремними, або небезпечними, породжуючи неочікувані наслідки, або ж узагалі – протилежні поставленим цілям [4, с. 14]. Результати наукової та практичної діяльності людей є наслідком не лише того, хто діє або на що спрямовано пізнавальну діяльність, а й того, яким методологічним інструментарієм здійснюється сам пізнавальний процес [5, с. 210].

Сучасна методологічна ситуація в суспільствознавстві України, що характеризується переходом від уніфікованої, єдино дозволеної, “одержавленої” методології до різноманітних методологічних засад,

парадигм, підходів, так чи інакше поширюється й на вітчизняне правознавство.

Нині є всі підстави стверджувати, що найважливішим досягненням у розробці методологічних проблем у правовій науці України є утвердження таких світоглядних орієнтирів як соціальна справедливість, гуманізм, повага до людської гідності, прав і свобод людини та громадянина.

Методологія сучасних правових досліджень характеризується такими ознаками як охоплення різних форм теоретичного пізнання державно-правової дійсності, оптимізацією пізнавального інструментарію, впливовістю на рівень розвитку правової науки в цілому, зумовленістю світоглядними, філософськими та наукознавчими підвалинами юридичної науки ХХІ ст., новітньою науковою картиною світу права, тенденціями розвитку останнього [6, с. 248-249].

Основним компонентом методології сучасного правознавства, на нашу думку, визначальним за своїм евристичним потенціалом є методологічні підходи щодо інтерпретації яких склалися різні наукові позиції.

На переконання С. В. Бобровник, методологічний підхід – це сукупність знань про процес наукового дослідження, а метод – це лише сукупність способів і засобів пізнання об'єкта дослідження [7, с. 13-14].

У свою чергу М.М. Тарасов зазначає, що методологічний підхід у юриспруденції – це бачення певного ракурсу дослідження, шляхом сприйняття відповідних засобів мислення або у формі цілісної системи, або у вигляді окремих конструкцій, дослідницьких рамок і принципів для вирішення власне наукових завдань і проблем; спосіб “помислити” об'єкт [8, с. 234].

Плідною в цьому ж ракурсі є позиція О. Ф. Скакун, яка вважає, що методологічний підхід виявляє себе тоді, коли необхідно залучити в юриспруденцію методологічні засоби як філософського та метанаукового рівнів (загальна теорія систем, теорія моделювання, загальна теорія діяльності тощо), так й інших наук, які “працюють” на принципову методологічну орієнтацію наукового дослідження [9, с. 214].

Зважаючи на гомогенність структури підходу та основ науки, які мають три взаємозалежні рівні (світоглядний, теоретичний,

інструментальний або методичний), М. С. Кельман пропонує визначати наукознавчий підхід як комплексний алгоритм осмислення дійсності, що виникає в результаті поєднання “фундаментальних ідей” і певних методів, тобто як специфічну єдність світоглядного, теоретичного і методичного знання, в якій головним є визначений суб’єктом пізнання порядок поєднання теорії та методу [10, с. 14].

Крім того, методологічний підхід є одним із основних складових елементів парадигми та розглядається як сукупність взаємозалежних наукових методів. Він об’єднує різноманітні методи, певним чином пов’язані між собою, серед яких один або кілька є основними, а всі інші підпорядковуються їм та мають допоміжний характер [11, с. 66].

Вся сукупність методологічних підходів складає певний рівень горизонтальної структури методології сучасного правознавства, в якій репрезентовано найрізноманітніші підходи щодо об’єкта та предмета дослідження. Сьогодні спостерігається тенденція поєднання у пізнавальному процесі декількох методологічних підходів та декількох методів, що свідчить про ускладнення у сучасному правознавстві як дослідницьких завдань, так і пізнавального інструментарію.

Так, наприклад, при дослідженні правового забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу використовувалися антропологічний та діяльнісний підходи, що зумовлюється поступовим утвердженням ідеї людини як найвищої соціальної цінності [12, с. 5]. У процесі визначення сутності основних соціальних прав та свобод людини і громадянина в Україні застосовувався ціннісний підхід, який засновується на необхідності отримання не тільки наукової, а і ціннісної інформації про об’єкт пізнання [13, с. 3]. Основу дослідження конкурсного відбору у системі державної служби України склав антрополого-комунікативний підхід, що забезпечує поєднання психологічного, позитивістського, природного та соціологічного його аспектів [14, с. 4]. З урахуванням особливостей конституційної скарги як форми звернення до органу конституційної юрисдикції дослідником використовувався феноменологічний підхід при характеристиці онтологічної сутності конституційної скарги як багатоаспектного правового феномена пізнання [15, с. 3].

Досліджуючи на галузевому рівні такі явища як політична культура як чинник формування громадянського суспільства в Україні, обґрунтовується необхідність комплексного застосування

історичного підходу, що дозволив з'ясувати еволюцію та сучасний стан політичної культури українського соціуму. Використання логіко-семантичного підходу дало змогу проаналізувати базові елементи понятійно-категоріального апарату політичної культури та громадянського суспільства. Системний та аксіологічний підходи сприяли комплексному аналізу ціннісних основ політичної культури українського суспільства, розмаїття ознак і характеристик національної ментальності, здобутків та проблем формування громадянського суспільства в Україні [16, с. 2-3].

Таким чином, можна констатувати, що на сучасному етапі розвитку юридичної науки уявляється за доцільне використовувати не окремо взятий підхід до дослідження правової дійсності, а їх певну сукупність, що сприятиме вирішенню різнопланових дослідницьких проблем (аксіологічний, антропологічний, діяльнісний, системний, феноменологічний, функціональний та інші).

При цьому, привертає увагу діяльнісний підхід, використання якого поряд із системним, функціональним, іншими перевіреними практикою пізнання підходами, виявляється значною мірою актуальним, ефективним, особливо у поєднанні з іншими методологічними прийомами, таким, що дозволяє проникнути у глибину сутнісних властивостей правового явища.

Необхідно зазначити, що інколи автори вказують не на підхід, а на принцип діяльності, суть якого пояснюється зумовленістю соціально-правових явищ, чинником існування людської діяльності, яка є детермінантом існування такої субстанціональної системи як суспільство. Метод (принцип) діяльності – це методологічна установка, прийом, суть якого полягає у визнанні людської діяльності як детермінанта існування суспільства. Дозволяє здійснювати наукові прогнози, висувати гіпотези стосовно причинних зв'язків між подіями або явищами суспільного життя крізь призму їх зумовленості предметною діяльністю членів суспільства [17, с. 164].

Діяльнісний підхід як провідна ідея, вимагає відшукувати причинні зв'язки між подіями в суспільстві через їх детермінацію предметною діяльністю членів суспільства. Саме ця ідея (принцип) зумовленості правових явищ предметною цілеспрямованою діяльністю людини і є тим прагматом, що дозволяє теорію наблизити до практики, надати їй рис дієвості та прикладного характеру. Діяльнісний підхід передбачає здійснювати пояснення правового

явища у нерозривній єдності з діяльністю людини. При цьому правове явище може бути об'єктом впливу, засобом діяльності, метою або результатом, чинником зовнішнього впливу тощо, але у всіх випадках проявляється певне співвідношення людини і явища, зумовлене включенням людини у складну систему соціальних взаємодій, побудованих на правових стандартах поведінки.

Так, наприклад, дослідження держави, її окремих форм пов'язуються з її функціонуванням, розвитком, режимом здійснення державної влади, де людська діяльність є першоосновою всякого динамічного процесу.

Якщо йдеться про історико-правові дослідження, то вивчення державності в ретроспективі взагалі не мислимо без детального аналізу діяльності конкретних людей, їх громадських, політичних об'єднань, взаємодії людських формувань, політичного правління або творчості окремих діячів, правителів тощо.

Вивчення правової культури суспільства, правової свідомості людини, правової практики, правозастосування, правотворчості, злочинності тощо не може здійснюватися без включення до методології дослідження діяльнісного компонента. Правова культура включає елементи статичного та динамічного характеру, але про неї можна судити лише крізь призму зовнішнього прояву. Глибоке знання та розуміння права ще не свідчить про високий рівень правової культури. Лише наявність факту правомірної поведінки свідчить про наявність у суб'єкта відповідних правових знань, навичок та вмінь щодо здійснення права, сприйняття або заперечення його настанов.

Поза зовнішніми формами життєдіяльності людини існує її внутрішній світ – правові емоції, почуття, система правових цінностей, уявлення про справедливе та несправедливе, переконання щодо права бажаного та існуючого [18, с. 70]. Але у цьому аспекті діяльнісний підхід дозволяє не підміняти внутрішнє зовнішнім (діяльнісним, поведінковим), а поставити їх у певну залежність, в якій діяльність суб'єкта дозволяє пояснити інше правове явище.

Питання законності та правопорядку також пояснюються та аналізуються на підставі вивчення не тільки змісту нормативних приписів, а й з урахуванням статистичних даних криміногенної ситуації, де за основу беруться кількісно-якісні показники людської поведінки, що знаходиться у сфері правового впливу. Аналіз

діяльності людини дозволяє також охарактеризувати стан дієвості законодавства.

Загалом слід звернути увагу на те, що право, яке сприймається сучасною юридичною наукою як цілісне та багатогранне явище, ототожнюється з мірою свободи та справедливості, що знаходить свій вияв у системі загальнообов'язкових формальновизначених правил поведінки, а отже, своїм основним функціональним призначенням має регулювання поведінки соціальних суб'єктів. Це дозволяє дійти висновку про те, що функціональна регулятивність права може бути охарактеризована за допомогою такого чинника як діяльність його адресатів – тобто суб'єктів права [18, с. 23].

Наприклад, при дослідженні правового статусу особи основними питаннями постають питання обсягу прав, свобод та обов'язків, наявності системи гарантій, видова класифікація статусу тощо. Але якщо переводити розмову про статус особи у практичну складову, то на порядку денному виникають додатково питання реальності, ефективності здійснення прав, свобод, обов'язків, наявності правових та інших механізмів захисту суб'єктивного права, дієвість яких зумовлює реальність проголошених у законодавстві можливостей поведінки суб'єкта. Таким чином, вивчення реальності правового статусу необхідно здійснювати за допомогою аналізу фактичної поведінки суб'єкта, в якій відтворюються гарантовані державою та суспільством моделі поведінки.

Правові відносини у своїй конструкції містять зміст, суб'єкт та об'єкт. Зміст розглядається у двох площинах – фактичній та юридичній. При цьому, якщо юридичний зміст зумовлюється змістом правової норми, то фактичний характеризується виключно за допомогою аналізу поведінки суб'єкта правовідносин. Лише такий підхід дає уявлення про стан правопорядку, про узгодженість прав та обов'язків, їх відповідність потребам та інтересам суспільства.

Таким чином, у контексті з'ясування особливостей діяльнісного підходу, на нашу думку, необхідно назвати аспекти співвідношення із категорією “поведінка” та можливостей її використання у дослідженнях правових явищ. Необхідно зазначити, що у сучасному правознавстві щодо поняття “поведінка” немає єдності. Одні автори пропонують під цим терміном розуміти зовнішній прояв активності [19, с. 131], інші окремі акти людської діяльності, що мають правове, політичне або інше значення [20, с. 193], або, наприклад,

ототожнювати з діяльністю в соціальному середовищі, що відбувається з метою задоволення особистих потреб [21, с. 23]. Існує ще одна позиція, яка за рівнем обґрунтованості заслуговує на увагу та з якою, на наш погляд, слід погодитися. Її суть полягає в тому, що під час опанування людиною природного та соціального світу водночас реалізується людська активність, що відповідно дозволяє диференціювати поняття діяльності та поведінки. При характеристиці діяльності враховується лише суб'єкт – об'єктний аспект, а суб'єкт – суб'єктний відбивається у понятті “поведінка”, яка трактується як дія людини, що реалізує своє відношення до іншої людини, соціальних спільнот [22, с. 328].

Також з приводу співвідношень категорій “поведінка” та “діяльність” досить вдало та обґрунтовано висловився науковець В. В. Оксамитний, який зазначив, що у разі розгляду діяльності не лише як факту здійснення певних дій, але з позицій їх значення для кого-небудь – для самого суб'єкта діяльності, для оточуючих, для суспільства в цілому, на перший план у цьому підході висувається суспільна цінність дій. Поведінка в соціальному плані розглядається як людська діяльність, в основу якої покладені риси дій та їх результатів [23, с. 23].

На підставі проведеного узагальнення, можна зазначити, що в межах сучасної науки не сформовано єдиного підходу до розуміння категорії “поведінка”. Крім того, відмінності у підходах спостерігаються у тих випадках, коли представники однієї галузі наукових знань досліджуючи “поведінку” або “діяльність”, змушені тлумачити два терміни, визначати їх спільні та відмінні риси. У правознавстві категорія “поведінка” використовується, головним чином, у дослідженнях із застосуванням теорії правової поведінки, де соціальна значущість людської діяльності, окремих вчинків людини оцінюється через їх відповідність праву, змісту правових відносин. У процесі вивчення діяльності дослідниками частіше ставляться питання її досконалості, структури, принципів, організаційної, духовної, матеріально-технічної основи, то у дослідженнях поведінки – піднімаються питання її нормативності (мораль, право), усвідомлення, соціальної спрямованості, значення для інших осіб, типізації.

Таким чином, на основі опрацьованої літератури, присвяченої проблематиці діяльності та методології її дослідження, є можливим сформулювати визначення таких основних категорій.

Діяльнісний підхід – це гармонійна сукупність установок, прийомів, ансамбль методів, серед яких метод діяльності вважається провідним, а інші стосовно нього виконують обслуговуючу роль. Цей підхід дозволяє сконцентрувати увагу дослідника не тільки на проблемі власне діяльності, а й на інших явищах, у співвідношенні або взаємодії з якими знаходиться людська діяльність.

Отже, слід констатувати досить широкі можливості використання категорії “діяльність” як принцип або метод пізнання у сфері правових досліджень. Це можуть бути наукові розвідки, присвячені вивченню окремо взятої особистості, колективу осіб, аспектів взаємодії державних підприємств та установ, а також щодо здійснення законодавчої діяльності, проблем реалізації права, забезпечення режиму законності тощо. Головною рисою методу діяльності є можливість пізнання явища правової дійсності крізь призму існування такого чинника як людська діяльність. На відміну від методу, діяльнісний підхід дозволяє ставити та вирішувати більш складні науково-пізнавальні завдання, що підтверджується розширенням його пізнавального інструментарію.

Список використаних джерел:

1. Патон Б. Наука готова стати фундаментом для побудови справді незалежної держави / Б. Патон // *Голос України*. – 4 квітня 2014 р. – № 65 (5815). – С. 1-12.
2. Шемшученко Ю. С. Юридична наука України на сучасному етапі / Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін // *Правова держава*. – 2005. – Вип. 16. – С. 5 – 9.
3. Тацій В. Я. Правосвідомість і правова культура в процесі формування правової держави в Україні / В. Я. Тацій, О. В. Петришин // *Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики : матеріали наук. конф. до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 черв. 2011 р.)* / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; упоряд. : В. П. Горбатенко, І. О. Кресіна. – К. : Юридична думка, 2011. – С. 22-29.

4. Демидов А. И. О методологической ситуации в правоведении / А. И. Демидов // Правоведение. – 2001. – № 4. – С. 14-22.
5. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – 656 с.
6. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы: [монография] / А. Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 334 с.
7. Бобровник С. В. Компромiс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу : [монографія] / С. В. Бобровник. – К. : Юридична думка, 2011. – 384 с.
8. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки: [монография] / Н. Н. Тарасов. – Екатеринбург : Изд-во Гуманитар. ун-та, 2001. – 265 с.
9. Скакун О. Методологічний підхід і метод у порівняльному правознавстві: їхнє співвідношення / О. Скакун // Про українське право : Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка / за ред. проф. І. Безклубого. – К. : Грамота, 2009. – Чис. IV. – С. 210-219.
10. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень” / М. С. Кельман. – К., 2013. – 35 с.
11. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 495 с.
12. Гавронська Т. В. Правове забезпечення прав і свобод людини в правових системах світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень” / Т. В. Гавронська. – К., 2015. – 20 с.
13. Пустовіт Ж. М. Основні соціальні права та свободи людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституційне право; муніципальне право” / Ж. М. Пустовіт. – К., 2001. – 16 с.
14. Єфремова О. П. Конкурсний відбір у системі державної служби України (теоретико-прикладний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень” / О. П. Єфремова. – К., 2015. – 20 с.

15. *Айріяч К. Б.* Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 "Конституційне право; муніципальне право" / К. Б. Айріяч. – К., 2015. – 21 с.
16. *Мельник В. О.* Політична культура як чинник формування громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.03 "Політична культура та ідеологія" / О. В. Мельник. – К., 2008. – 20 с.
17. *Гусарев С.* Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства / С. Гусарев // Право України. – 2011. – № 8. – С. 160-167.
18. *Білозьоров Є. В.* Правосвідомість громадянського суспільства: проблеми трансформації в умовах суспільно-політичних змін / Є.В. Білозьоров // Дев'ять юридичні читання: Політико-правова реформа в Україні, історія, сучасність, перспективи: матеріали Міжнародної наукової конференції 24-25 травня 2013 року. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 69-72.
19. *Орзих М. Ф.* Право и личность: Вопросы теории правового воздействия на личность права: [монография] / М. Ф. Орзих. – Киев; Одесса: Вища школа, 1978. – 143 с.
20. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Львів: Край, 2008. – 224 с.
21. Популярна юридична енциклопедія / [В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, Е. Ф. Демський та ін.]; В. С. Ковальський (кер.) та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.
22. *М'ясоїд П. А.* Курс загальної психології: підручник / П. А. М'ясоїд; у 2 т. – К.: Алерта, 2011. – Т. 1. – 496 с.
23. *Оксамытний В. В.* Правомерное поведение личности: [монография] / В. В. Оксамытний. – К., Наукова думка, 1985. – 175 с.

1.4. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ВИМІРИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ РЕЛІГІЇ І ПРАВА

Трансформаційні процеси які відбувалися і відбуваються в науці з середини ХХ століття по наш час детермінують бурхливий розвиток міждисциплінарних взаємодій, міжпредметних інтеграцій та виникненні на їх основі нових наукових спрямувань, які мають міжгалузевий характер.

В науці повсюди виявляються “межі поставлені могутності раціонального розуму, причому вони в ньому ж таки й утворюються... ratio сходить зі свого п`єдесталу, коли настає царство випадковості, коли складність проникає в суть самого порядку речей, коли прагнення до порядку відступає перед могутнім натиском “хаосу”... наші абсолютні істини зникають. Залишаються клапті перехідного знання, такі собі тимчасові “гіпотези”. А на руїнах старого світу виникає новий”, – так характеризує панораму стану сучасної світової науки французька філософ науки Жаклін Рюс [1, с. 626]. Ця дослідниця наголошує, що нині усталені істини зазнають краху, проте разом з цим виникають нові обрії у технічних, природничих, соціально-гуманітарних науках, філософії й теології.

Окреслена тенденція актуалізує питання розгляду межових взаємодій та взаємовпливів релігії і права в дискурсивному перетині предметних полів філософії релігії й філософії права – наук, що й самі з'явилися та сформувалися на основі міжпредметних комунікацій філософії як історичного типу світогляду, форми суспільної свідомості і духовної культури, релігієзнавства як системи наук про релігію, правознавства як системи юридичних наук. При цьому філософія релігії та філософія права стали не лише системотворчими каталізаторами академічного релігієзнавства й юридичної науки, а й створили теоретичну базу цих наук, вищий методологічний рівень пізнання феноменів релігії та права.

Варто відзначити, що питання взаємозв'язків релігії та права не залишалися поза увагою мислителів філософів, юристів, теологів як далекого так і невіддаленого минулого (античні та середньовічні

філософи, мислителі Нового часу, представники Німецької класичної філософії та різноманітних напрямів і течій філософської, правової і релігійної думки XIX, XX й XXI ст.).

Філософія релігії та філософія права постали як структурні компоненти двох важливих галузей суспільно-гуманітарного знання релігієзнавства (яке досліджує релігію як суспільний і особистісний феномени) та правознавства (юридичних наук), що мають спільне наукове коріння і розглядають релігію і право як явища суспільні, які поза суспільством існувати не можуть. Релігія і право генетично пов'язані з історією людства. З нею вони формувалися, вдосконалювалися і трансформувалися. Відповідно і знання про зв'язок цих феноменів починають накопичуватися з моменту об'єднання людської спільноти у суспільство, з виникненням таких суспільних інститутів як держава, право, влада, власність, з усвідомленням людиною себе як істоти розумної, державної і суспільної, з виникненням особливих груп людей, які професійно починають займатися осягненням природи, значення і наслідків цього зв'язку – філософів і юристів.

Тому первинно правознавчо-релігієзнавчі знання акумулюються у сфері філософського історичного типу світогляду. Скоріше за все тут варто говорити про підготовку абстрактно-теоретичної бази для синтезу різнорідних наукових знань в перспективну і цілісну наукову систему. Хоча, зауважимо, що протоелементи цих знань з'являються на рівні міфологічного і релігійного типів світогляду у стародавніх східних суспільствах Єгипту, Вавилону, Індії, Китаю. Так, наприклад, релігійно-правовим змістом наповнені такі священні книги народів Індостану як Веди, Дхармасутри, Трипітака, Закони Ману та ін. А настанови індуїзму, буддизму, джайнізму виступали ще й правовими регуляторами тогочасного суспільного буття. Такі давньокитайські релігійно-етичні і політико-правові вчення як конфуціанство, моїзм, легізм, даосизм торкалися проблем суспільного договору, державного управління, контролю, влади, співвідношення людини і держави тощо та ролі і значення на рівні цих суспільно-правових сегментів релігійного чинника.

Антична філософія, що вперше професійно обґрунтувала проблеми онтології, гносеології, логіки, антропології тощо, водночас визначально вплинула на подальший процес концептуального оформлення розуміння і пояснення витокових зв'язків релігії та

права. Філософські вчення “семи мудреців”, Піфагора, Демокріта, софістів, Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура, стоїків піднімали питання функціонування держави, демократії, справедливості, моральності права, громадянського обов’язку, співвідношення держави і громадянина та ін. Попри розбіжності у їх поглядах, всі вони відстоювали позицію відповідності і взаємодоповняльності божественного, природного і позитивного права на основі принципу справедливості. Наприклад Платон вважав, що державна релігія гуртує громадян, сприяє формуванню єдиної думки. Тому позитивне законодавство повинне оберігати державну релігію. Також пропагувалися ідеї толерантності і віротерпимості.

Проте з утвердженням християнства як державної релігії в Римській імперії віротерпимість змінюється релігійною нетерпимістю і агресивністю щодо інших релігій. Неабияку роль тут відіграли апологети християнства (Тертуліан, Юстин, Климент, Татіан, Ориген). В епоху середньовіччя патристами (Василій Великий, Григорій Нисський, Августин Блаженний та ін.) закладаються підвалини християнської парадигми правопізнання.

Тривалий час богословська думка визначала пріоритети суспільного розвитку і державно-правової реальності. Так Августин тлумачить історію як боротьбу між християнами, що будують “град божий” і послідовниками сатани, які побудували світську державу – “град земний” і відстоює теократичну форму державного правління з верховенством церковної влади над світською. Слушною є думка вітчизняного вченого С. Здіорука, що Августинівська будівля “Граду Божого” є, властиво, першим узагальненням й універсальною теорією історичного буття людства як єдиного організму, що скеровується Божим провидінням” в якій на основі аналізу суспільного і державного буття, яскраво показано “морок суспільного життя”, а тому й схарактеризована державна влада як “велика розбійницька згряя”. Доречно погодитися з висновком С. Здіорука щодо трансформації обґрунтування Августином (а він (Августин), як реаліст, визнавав необхідність державної влади та її насильницькі методи, хоча й розглядав всяке насильство як зло, що існує внаслідок гріховної недосконалості людини) “права та обов’язку Церкви використовувати примусову силу держави для напучування неправовірних на шлях віри, яке в конкретній історичній ситуації породило зловісні плоди для українців” [2, с. 305]. Підпорядкування

Української Церкви Московському Патріархатові впродовж багатьох віків негативно позначилося не лише на ній самій, а й на українському державо- та правотворенні. “Прадавній цезаропапізм Російської Православної Церкви надавав можливість світській владі (як царській, так і радянській) додамо, що, так само, й нинішній неоімперській російській владі – О.Б.) впливати на народи подвійно і тотально: “знизу” – безпосередньо на віруючих і нижній клір, “зверху” – на Священноначаліє і всю ієрархію” [2, с. 305], що, на нашу думку, уможливило російському імперіалізму повно впливати і контролювати церковне право та частково – позитивне право деяких інших держав (в тому числі й України).

А представник середньовічної схоластики Фома Аквінський у своїх працях крім теології та філософії розглядав питання й державного устрою, права тощо і створив ґрунт для нового вчення ХХ ст. – неотомізму, який став панівним напрямом у сучасному католицизмі, а після Другого Ватиканського собору визначав тенденції соціального і політичного вчення католицизму.

Проте в середні віки виникають і еретичні вчення (Іоанна Скота Еріугени, П’єра Абеляра, Марселія Падуанського та ін.), що створили спротив ідеям клерикалізму і владним амбіціям Церкви і стали ідеологічною базою релігійно-політичних опозиційних рухів (богомілів, альбігойців, катарів, вальденсів, амальрикан, гуситів, лолардів та ін.).

Ці вчення, рухи й ідеї ідеологів Реформації та гуманістів періоду Відродження підготували перехід до нового етапу осмислення співвідношення таких суспільних феноменів як релігія і право – епохи емпіризму, раціоналізму і просвітництва. В цей час превалюють ідеї цінності людської особистості, утвердження громадянських прав і свобод, свободи релігії, свободи віросповідання, свободи совісті, відокремлення школи від церкви, відокремлення церкви від держави. Ці ідеї обґрунтовують у своїх працях видатні мислителі того часу Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, П. Гольбах, Т. Джефферсон, Т. Пейн, Б. Франклін та ін.

Практично реалізувалися в політичному житті вони в результаті Французької та Американської буржуазних революцій. Та разом з концептами німецької класичної філософії і марксистської соціально-філософської теорії визначили подальший хід історії людства у ХІХ – ХХІ ст.

Зауважимо, що чи не найфундаментальніше осмислена і витлумачена ідея релігійних витоків права у філософії Г. Гегеля. На його думку держава і право виникли з релігії й завжди постають з неї, природа держави і права аналогічні природі релігій, афінська чи римська держави були можливі лише за специфічної форми язичницької релігії цих народів, дух законів католицької держави інший ніж протестантської. Для Гегеля “Держава є божественна воля як наявний, що розгортається в дійсний образ і організацію світу дух” [3, с. 296], “Держава – це рух Бога в світі... Осмислюючи ідею держави, потрібно мати на увазі не особливі держави, не особливі інститути, а ідею для себе, цього дійсного Бога” [3, с. 284]. Він наголошує, що лише “віра в Бога чи богів сприяє зміцненню існування окремих людей, сімей, держав, зневага до Бога чи богів знищує усвідомлення своїх прав та обов’язків, послаблює сім’ю й державу та веде до їх загибелі” [4, с. 283].

В руслі вищеокреслених загальносвітових тенденцій, але зі своєю специфікою відбувалося осмислення зв’язку феноменів релігії і права в Україні. Ця генеза проходила в найкращих традиціях Києво-руської доби. Спадщина таких мислителів як Іларіон, Клим Смолятич, Данило Заточник, які через призму духовно-практичного осмислення світу проповідували ідеали добра, повагу до суспільних інтересів, справедливість, активну життєву позицію, усвідомлення людиною особистої гідності, індивідуальної неповторності, знайшла своє творче продовження і переосмислення у працях Станіслава Оріховського-Роксолана та Івана Вишенського та інших українських гуманістів, що популяризували ідеї національної свідомості, патріотизму, громадянського служіння, справедливості, політичних свобод тощо.

Саме С. Оріховський розробляв ідеї природного права та суспільного договору. Його погляди еволюціонували від християнської ідеї рівності всіх людей перед Богом до визнання правової рівності. Він заперечував теорію божественного походження влади і визначав, що вона виникла внаслідок суспільного договору. На його думку гарантією розвитку і існування держави є не Бог, а закон, перед яким мають усі бути рівними, не залежно від соціального статусу. Український вчений В. Литвинов справедливо підкреслює, що “наші гуманісти одними з перших у європейській філософській думці стали заперечувати Божественне походження влади й держави, виступали проти підпорядкування світської влади духовній,

відстоювали невтручання церкви у державні справи... проголошували, що благо народу є найвищим законом і метою державної влади; розробляли ідею природного права, яке, вважали, є вищим за людські закони, що їх при потребі можна й змінювати" [5, с. 8].

Також прогресивний крок у напрямку розуміння співвідношення релігії і права був зроблений представниками Острозького культурно-освітнього центру, Києво-Могилянського колегіуму, а згодом – Києво-Могилянської академії та видатним українським філософом Григорієм Сковородою. А вже уже в ХІХ – ХХ століттях на національному ґрунті, використовуючи світовий досвід вибудовують свої теоретичні конструкти П. Лодій, Я. Рубан, О. Новицький, С. Гогоцький, Т. Шевченко, П. Юркевич, С. Подолинський, І. Франко, Л. Українка, М. Драгоманов та ін.

Так, на думку українського філософа Памфіла Юркевича "непорозуміння щодо сутності природного права виникають тому, що ми завжди уявляємо суспільство з примусовою силою, а звідси і завдання науки подаємо: відшукати те природне право, яке є джерелом прав саме в цьому правомірному з примусовою силою суспільстві. Тим часом ідея природного права охоплює не лише основи суспільних законів з примусовою силою, але всю основу, на якій виникає право, всі стосунки людини, в яких вона уявляє себе під обов'язковими законами. Згідно з загальною свідомістю, існує чотири види таких стосунків. Це стосунки з Богом, з самим собою, з внутрішнім світом і з істотами собі подібними" [6, с. 572-573]. П. Юркевич наголошує, що відносини з Богом "завжди дуже впливають і на земні інтереси, на громадянське і державне право" [6, с. 572]. При цьому "ставлення до Бога визначається переконаннями про суть і призначення людини, про суть і волю Бога. Частина природного права, яка визначає обов'язкові закони у цій сфері, є природна релігія" [6, с. 572-573]. Релігійна витоковість права підтверджується тезою Юркевича: "три моменти: право, суд і влада впливають одне з другого за принципом справедливості. В історії народу ізраїльського об'єктивно виявилися в спадковій зміні всі ці три моменти: творчий період права – епоха Мойсея, період суду – епоха суддів і період держави – історія царів" [6, с. 222].

І. Франка і М. Драгоманова можна назвати одними із основоположників світського українського релігієзнавства. І. Франко

піддав нищівній критиці клерикалізм, пропагував принципи свободи віровизнання. Ідеалами М. Драгоманова є громадянське суспільство, лібералізм, демократія і громадянська церква, для якої навіть склав проект статуту.

Особливе місце в контексті окресленої проблематики займає творча спадщина діячів українського національного відродження перших десятиліть минулого століття М. Грушевського, О. Лотоцького, І. Огієнка, М. Шаповала, О. Бочковського, В. Липинського, А. Річинського та ін. Всі вони створили власні теоретично завершені конструкти в яких належне місце відвели релігійно-правовій проблематиці. В концепції М. Грушевського релігія постає як форма самовизначення особи і спільноти, в М. Шаповала – як символ суспільного буття. А В. Липинський створив своєрідну модель взаємовідносин між релігією державою і правом, в якій релігія і церква є основою держави, пропонує принцип поділу духовної та світської влади, поставив питання про типи державно-церковних відносин і на основі теорії еліт та способу їх організації виділив три типи таких відносин. Перший тип – партнерські відносини між державою і церквою при сильній державній владі і її підтримці духовної влади. Другий тип – при слабкій світській владі частина її повноважень делегується церкві, яка користується правами світської влади. Третій тип – антагоністичне відокремлення церкви від держави. Саме цей останній тип державно-церковних відносин був реалізований з приходом до політичної влади більшовицької партії, в Радянському Союзі, де тривалий час перебувала Україна. Власне, тоді й зупинилися в своєму розвитку об'єктивні дослідження співвідношення релігії і права. Проте варто зауважити, що і в той час проростають паростки нового міждисциплінарного релігієзнавчо-правового знання.

Відтак, підходи до розв'язання питання релігійних витоків права визначаються розумінням того, чим є релігія і право; який з двох зазначених суспільних феноменів: виник раніше, має більшу суспільну значущість та в який спосіб відбувається вплив одного соціального інституту на інший. Особливості тлумачення цього питання, з одного боку залежать від характеру того чи іншого реального суспільства, у якому вони розглядаються, а з іншого, – від релігіє- та праворозуміння. Оскільки в розумінні таких явищ, як релігія і право проявляються надто глибинні рівні світогляду суб'єктів

пізнання, то, звичайно існує безліч підходів щодо вирішення питання про співвідношення релігії і права в сенсі, визначеному вище.

В сучасних філософсько-релігієзнавчій та юридичній науках спостерігаються переорієнтація і зміщення акцентів з суспільно-державного виміру зв'язку релігії і права до онтологічного, аксіологічного, гносеологічного, антропологічного і логічного його аналізу. А головною рисою як філософії релігії так і філософії права постає людиномірність.

Відтак на перехресті предметних полів цих наук знаходиться людина як універсальна космобіосоціальна істота. Тому ймовірно кінцевою метою філософських рефлексій щодо релігії та права є осмислення і пізнання людини. Отже не випадково основні напрями аналізу феноменів релігії і права концентруються навколо проблем онтології (онтологія релігії та онтологія права), епістемології (епістемологія релігії та епістемологія права), аксіології (аксіологія релігії та аксіологія права), антропології (антропологія релігії та антропологія права), філософського осмислення інституційних вимірів релігії і права.

В контексті окресленої дотичної міжпредметної проблематики визначимо вужче коло питань, які потребують додаткової дослідницької уваги як з боку філософів-релігієзнавців так і вчених юристів. Зокрема це питання функціональної взаємодії релігійних і правових відносин, генетичного зв'язку релігійної і правової свідомості, особливостей та залежностей релігії й правової нормотворчості.

Перегляд багатьох віковичних тенденцій у розумінні місця одиничного та універсального, загально-людського та особисто-індивідуального чи особисто-національного, специфічного та загального викликаний не дефіцитом ідей, а особистісними якостями людини, що визначають рух сучасної історії. Зараз "На передній план філософського дискурсу висувається вже не абсолютність світової ідеї – бога чи матерії як універсальної субстанції, а заперечення усякої абсолютизації, тобто принцип монадності. З погляду такого принципу ціле не виключає плюралістичності форм свого функціонування, кожна з яких може стати індивідуальним виявом загального. Ось чому з погляду екзистенційного та соціокультурного досвіду сучасності не ідея людини взагалі, не її рольові структури та

людяність сама по собі, але їх заломлення у індивідуальних якостях особи визначають дієвість гуманістичної свідомості” [7, с. 38].

Релігійні відносини, будучи найважливішим структурним компонентом релігійної сфери, визначають релігійну спільноту як цілісний організм, а людину як релігійну істоту. Релігійні відносини – системне утворення, що має своєрідний набір істотних характеристик, які відрізняються багаторівневою структурою. Вони розгортаються у трьох основних площинах: Людина-Бог, Дух-Тіло, Дюдина – Людина, – що зумовлює пластичність і поліфункціональність їх змісту і, в свою чергу, спричинює можливість існування різних точок зору на його специфіку. Звичайно, на нашу думку, така специфікація навіть в контексті різних теоретичних концепцій, повинна мати не абсолютний, а відносний характер.

Звісно, релігійні відносини не можуть локалізуватися лише в одній суто релігійній площині. Вони знаходять свій вияв і в інших сферах людської життєдіяльності (правовій, економічній, політичній, культурній, сімейно-побутовій тощо) і взаємодіють зі структурними компонентами цих сфер.

Будучи поєднаними зі всіма сторонами життєдіяльності суспільства, всіма його соціальними об'єктами, релігійні відносини не тільки обумовлюються ними, але й постають як умова їх подальшого розвитку. Взаємодіючи з релігійними відносинами, всі види суспільних відносин так чи інакше мають відповідний релігійний сенс і зміст.

Релігійні відносини можуть моделювати державні, правові, сімейні, моральні та інші відносини. Це може відображатися як у відношенні до надприродного, трансцендентного так і у взаємозв'язках між окремими віруючими чи релігійними спільнотами. Наприклад відносини між віруючим і богом можуть будуватися за схемами державно-правових відносин (бог – “цар небесний”, патріарх – “владика”), внутрісімейних (звернення: “брат”, “сестра”, чи батьківсько-синівські відносини: “Бог – батько”, “бог – син”), відносин “панування - підлеглості типу “господар – раб” тощо.

Хоча релігійні відносини і виявляються в доктринальних, символічних, культових, соціально-правових формах, вони, однак не зводяться ні до однієї з цих форм чи їх сукупності. В основі всіх об'єктивних форм прояву релігійних відносин є безпосередній дотик людини до божества, що в релігійній свідомості, релігійному

світовідчутті сприймається як іманентно властиве оточуючій нас дійсності.

Релігійні відносини передусім це діалог, що відкривається в особистісному спілкуванні людини з Богом. Такий зв'язок може розкритися як зустріч двох особистостей - людини й Бога. Але ця зустріч може відбутись з Богом і як трансцендентною сутністю в будь-яких об'єктивованих іпостасях, Владикою світу, Верховним суддею, покликаним вершити свій суд. В такому разі вдосконалення соціальної особи полягає в заміні нижчого суду (суспільного) над собою вищим (Божим): "в особі Верховного судді ідеальний трибунал постає найвищим; й більшість людей чи постійно, чи у відомих випадках життя звертаються до того Верховного судді. Останнє породження людського роду може таким шляхом намагатися вищої моральної оцінки, може визнати за собою відому силу, відоме право на існування. З іншого боку, для більшості з нас світ без внутрішнього сховища в хвилину певної втрати усіх зовнішніх соціальних осіб був би якоюсь жахливою безоднею" [8, с. 70].

Таке дуалістичне розкриття суті релігійних відносин викликане специфічністю, власне, дуалізмом самого релігійного феномену, дія якого поширюється на двох рівнях - особистісному і соціальному. Тобто релігію можна визначити як феномени особистісний і соціальний. Це й спричинює багатоманітну палітру релігійних відносин, синкретично-симбіотичне їх поєднання з суспільними відносинами. Так релігійні відносини можна за певних умов розглядати як діалектичний рушій суспільних відносин (і взаємно). Скажемо, релігійні відносини генетично передуючи правовим відносинам істотно впливають на розвиток і формування останніх. В свою чергу ті в подальшому призводять до еволюції релігійних відносин. Такий циклічний рух спостерігається протягом всієї історії людства.

Різноманітні варіанти взаємозв'язків релігії й права можуть слугувати причиною інтеграції чи дезінтеграції державно-церковних відносин (специфічних взаємозв'язків релігійних організацій з державою) й визначати їх характер: як відносин між державою й панівною церквою; державою й терпимими релігійними організаціями і державою й конфесіями, що переслідуються.

З релігійно-правовими відносинами пов'язуються такі поняття як свобода вибору і свобода совісті. У відношувальному тандемі

“релігія – право” ці фактори мають бути визначеними, не як якийсь особливий дар держави, а як природне право кожної особи на можливість вільного вибору релігії, віри в Бога, світоглядних орієнтирів і переконань, що б мали визначити сенс особистісного буття, мотиваційний каркас вчинків й поведінки індивіда [9].

Нехтування й ігнорування цього фактору, однобічність впливу держави на церкву, антагоністичний тип відокремлення церкви від держави, що заперечує можливість вільного партнерства між цими інституціями може призвести до викривлень і збочень суспільного устрою. Це особливого поширення набуває в умовах світоглядного вакууму і призводить до виникнення квазірелігійних утворень як результату пошуків нової віри, нових духовних орієнтирів, цінностей та ідеалів.

Юридична заборона релігії з боку держави може призвести до наділення природними властивостями осіб, націй, певних суспільних інституцій, виникнення так званих світських релігій, – соціоцентричних за своїм характером (зосереджених на сакралізації об'єктів земного походження) Вшанування небесних богів світські релігії підмінюють поклонінням богам земним; вони мають всі зовнішні ознаки релігії: віра в надприродні властивості предмета відповідного культа, міфологему, символіку, атрибутику, культову практику тощо.

Об'єктивоване усупільнення релігійних відносин притаманне всім деспотичним тоталітарним державам. Виразного прояву воно набуває в феномені культа особи коли сакральний світогляд з його неодмінним атрибутом вищим божественним началом трансформується у віру в доброго вождя. (Сталін, Мусоліні, Франко, Гітлер якраві приклади цього феномена). Злиття в масовій свідомості найвищого ідеалу з міфологізованою постаттю Вождя призводить до наділення останнього божественними атрибутами і необмеженою владою.

Чи не вперше термін “культ особи” застосували характеризуючи часи правління Сталіна. І попервах здавалося б, що обговорюється суто академічна тема про роль особи в історії. “Тим не менше, – зазначав О.Мень, – слово “культ” було вибране вдало. Воно вірно відображує релігійний ... характер явища” [10, с. 145].

Культ особи вождя, як і будь який інший культ мав свій ритуал. У кожній установі, у кожному будинку на видному місці знаходився

його портрет, перед яким були свіжі квіти, що символізували безмежну народну любов. Кожна подія мала освячуватися верховним вождем. Це було символом його нерозривного зв'язку з партією, державою й народом. Портретне зображення не повинне було передавати недоліки, – чи то духовні чи фізичні. Вождь поставав як втілення самого абсолютного авторитету. Він був натхненником творчості і вершителем долі мільйонів людей. Його вшанування і фанатична віра в нього перевершували навіть віру в Бога. Один з лідерів нацистської партії стверджував, що німецький народ був зачарований Гітлером як ніколи ніякий народ не був зачарований за всю світову історію. Гітлера проголосили посланником Бога. У ньому бачили месію, котрий у важкі часи для країни приведе її через усі труднощі й негаразди до світлого й щасливого майбутнього. В результаті він сам повірив у цю “істину”. Желю Желев у своїй відомій праці “Фашизм” аналізуючи природу тоталітарної держави вказує на те, що “коли фанатичні натовпи звеличують свого вождя, він сам починає вірити в те, що приписує йому божевільна маса. Надприродний образ, створений історичним натовпом, починає володіти ним самим. Він намагається злитися з ним, щоб задовільнити натовп. І нарешті він починає вірити в цей міф точно так, як вірить у нього натовп. Він стає настільки ж сліпим і фанатичним, як і його шанувальники” [11, с. 188].

Одним з механізмів релігійно-світської свідомості стає обоження об'єктивних інституцій, їх персоніфікація, яку в історичній традиції можна простежити від Гегеля, Конта і Маркса. На думку Ф. А. Хайека соціалізм з його розумінням “суспільства” по суті є фактично пізніша форма анімістичних інтерпретацій порядку, історично представлених різними релігіями з їх богами. Ця схожість не применшиться й тим фактом, що соціалізм часто-густо спрямований проти релігії [12, с. 187].

Хайек стверджує, що вижили і збереглися лише ті релігії, які підтримували власність і сім'ю, а оскільки комунізм є релігією, що має антивласнісне й антисімейне спрямування, то занепад комуністичної ідеї близький. Він припускається думки, що можливо Бог у розумінні людей є всього лише персоніфікація тих традиційних моральних норм і цінностей, які підтримують життя людської спільноти, а “те джерело порядку, що релігія приписує людиноподібному божеству, – пропонуючи свого роду карту чи путівник з допомогою яких окрема

частина вдало орієнтується в середині цілого, – не знаходиться поза фізичним світом, але є однією з його характеристик, та, занадто складною, щоб якась складова цього світу зуміла скласти його “картину” чи “образ”. Але не виключено, що більшість людей здатна сприймати абстрактні традиції лише як чиясь особисту Волю. Коли відверта віра в надприродні сили заперечується як марновірство ця воля вбачається в “суспільстві”.

В умовах демократизації суспільства та переходу до нової – соціальної і правової держави релігійний чинник набуває значимості наскрізного стрижня соціальної конструкції. В основу цієї конструкції покладена концепція суспільства за якою Церква обстоює порядок заснований на гідності людської особистості виходячи з індивідуальної свідомості, віри і розуму на протипагу традиційній ієрархічній концепції суспільства згідно якої Церква відрізняла одкровення від розуму і зберігала за собою прерогативи вищого авторитета у витлумаченні одкровення. Згідно цієї концепції: “Бог відкриває себе серцю кожної людини; у відповідь на це одкровення кожна людина передає отриманий дар іншому – ближньому, сім’ї, суспільству, нарешті вона вносить, його як свій внесок в життя країни і в політичний устрій ... Церква постає вже не як ієрархія і вища влада. Вона постає передусім добровільно зібраною громадою віруючих, завдання якої - вказувати шлях своїм членам і допомагати їм виконувати покладену на них Богом місію” [13, с. 7].

Релігія будучи поєднаною з глибинними основами людського буття впливає на соціальні структури і цінності. Важливість її підкреслюється тим, що вона охоплює в собі речі, які виходять за межі світськості. Функціонування релігійних відносин залежить від рівня релігійної свободи в певному суспільстві. А виміри релігійної свободи пов’язані з незалежно еволюціонуючими частинами доктрини в сучасних правових системах; її розуміння залежить від впливу концептуальних розробок в різних галузях світського права.

Однією з найважливіших, загадкових і актуальних впродовж існування людської цивілізації була і є проблема свідомості. Відтак, вона завжди знаходилася в полі зору філософів, психологів, правознавців, істориків, політологів, юристів та інших дослідників суспільних явищ і процесів.

Зовні суспільна свідомість виявляється у формах. За їх допомогою вона стає реальною складовою суспільного буття. До форм

свідомості належать політична і правова свідомість, мораль, мистецтво, релігія, філософія і наука.

Взаємозв'язок і взаємодія релігійної і правової форм суспільної свідомості простежується на трьох рівнях – психологічному, буденному (емпіричному) і духовно-ідеологічному (теоретичному, інтелектуальному). Кожен з цих рівнів характеризується своїми типовими суб'єктами, інтересами, методами пізнання, формами знання, характером відтворення і розвитку буття певної спільноти.

Загалом, правова свідомість постає як “система правових смислів і цінностей... засадничими принципами правосвідомості виступають зумовлені повагою до людської сутності обов'язок поважати чуже право, роль людини як громадянина й члена суспільства, обов'язок відстоювати власне право. За цих умов людина готова діяти шляхом самообмеження егоїстичних інтересів на благо інших людей, суспільства і держави” [14, с. 23].

Водночас у структурі свідомості є й такі її прояви, які не належать ні до форм свідомості, ні до її рівнів. Наприклад, віра як феномен свідомості, але не в її релігійному значенні, а як певна установка свідомості на визнання істинним, гідним наслідуванням певного духовного явища. Так от в релігійній свідомості присутня одночасно і релігійна віра і віра як атрибут свідомості.

Правова свідомість і пов'язані з нею правова ідеологія, правовий світогляд – це основні сфери духовного життя спільноти і особистості, які визначають престиж права, його цінність та ефективність в даному суспільстві. В якості правової ідеології і правового світогляду правосвідомість є стрижнем правової культури суспільства.

Релігія та релігійні культури історично тісно пов'язані з правом, саме тією мірою, якою вони приділяють увагу проблемам земного існування людини, вони приділяють увагу й праву. На думку українського дослідника Д. Вовка релігійна традиція – одна з потужних традицій у праві. Вона “відображає специфіку правової системи, зумовлену впливом певної релігії на неї... дає можливість побачити, як і якою мірою релігія в усьому розмаїтті її проявів визначила історичний розвиток права того чи іншого суспільства” [15, с. 25-26].

Людина і суспільство – транс-часові феномени, що перебувають у постійному русі від минулого до майбутнього. А теперішнє є всього лише, певною миттєвою фазою між тим, що відбулося і тим, що має

відбутися. Тому має існувати якийсь механізм через який здійснюється зв'язок теперішнього з минулим (дія традиції), засобом якого успадковуються минулі символи, знання, цінності, вірування, правові норми. Вірогідно, що за природою цей механізм ідеальний. А саме одним з дієвих його варіантів є релігія, яка, поєднуючи в собі світоглядні установки, життєві норми і містичне почуття, сполучає людину і суспільство з їх минулим, акумулює колективну пам'ять, закладає потенційні можливості майбутнього.

Композиція релігійної і правової свідомості знаходиться в існуванні, обмеженому параметрами одиничного, особистісного, кінцевого. Існування завжди індивідуальне, а його центром є людина як самодіяльна духовна субстанція, носій індивідуальної свідомості, що наділяє суще смислом буття. Індивідуальна свідомість ідеальна (вона носить знаково символічний характер), суб'єктивна. Їй притаманні властивості замінити об'єкти зовнішнього світу знаками чи символами й створювати свої внутрішні підмоделі. Цим можна пояснити динамічність індивідуальної свідомості, яка стверджує особистісне начало в процесах відтворення суспільної свідомості.

Одним із найважливіших аспектів індивідуальної релігійної свідомості є почуття залежності, що проймає й забарвлює відносини віруючої особи і надприродного. В релігійній свідомості як індивіда, так і групи відбивається притаманна людській спільноті певна система релігійних відносин. А релігійні відносини, в свою чергу, визначають напрямок їх діяльності, характер побудови міжособистісних стосунків, положення і стан людини в суспільстві.

Як вище було зазначено, окремі правові відносини на початках свого формування тісно поєднуються з релігійними. В основі їх симбіотичної конструкції знаходиться побудована на відношенні "дозвіл-заборона" норма, як регулятор взаємодії особа – світ. А дія релігійних відносин на окремий вид суспільних опосередковується правовими відношеннями і нормами як опредмеченими моделями правової свідомості.

У витоків правовідношення і правової норми знаходились релігійні відношення і норма. Саме на священнослужителів перекладалися судові функції тощо, а всі посягання на релігію розглядалися як злочин. Релігійні відносини регулюють суспільні засобом впливу релігійних норм на соціальні, ідеологічні, політичні, моральні та інші. В результаті цього останні перестають існувати самі

по собі як такі. Вони посилюються релігійною санкцією, перетворюючись в синкретичні норми, а то й повністю трансформуючись в релігійні, втрачаючи при цьому свої специфічні властивості і засоби забезпечення. Такі нормативні взаємодії і метаморфози призводять до виникнення і еволюції релігійних груп та утворення Церкви як специфічної, масштабної, вищого духовного рівня і суспільної значимості релігійної спільноти. “Жоден правник не буде заперечувати того, що право або складається з норм, або принаймні в одній із форм виражене в нормах, - писав відомий український юрист і філософ Богдан Кістяківський. - Розбіжності виникають уже напроти того, звідки беруться ці норми і в чому їхня істотна особливість” [16, с. 189].

Відношення духовно-релігійного й суспільно-правового концентрується навколо таких категорій як “табу” і “манна”. Хоча ці терміни запозичені з лексики полінезійців за своїм змістом вони притаманні всім релігійним системам, інститутам, групам (серед яких Церква займає особливе місце) які й будуються на цьому відношенні. Мана – особлива надприродна, безособова, нематеріальна сила з якою зістругаються всі хто живе на землі, але не кожен однаково отримує її кількість. Найбільше мани у вождів. Володіють нею жреці, умільці, кудесники. Люди, що займають нижчі соціальні щаблі, манною взагалі обділені. Зменшити свою ману значить втратити свою особистісну цінність.

З впевненістю можна твердити що саме на принципах “табу” – “манна” будуються всі відомі системи релігійних відносин. Це взаємовідношення формуючись як релігійно-правове в подальшому секуляризується, відбуваючи певну історичну трансформацію й стає смислоутворюючим чинником й правової свідомості, змінюючи при цьому свою форму, але залишаючи свій попередній зміст – неминучість покарання за порушення певних ustalених норм поведінки (“Гріх”, “Злочин” і “Кара” поєднує релігійну й світську правову традицію). Так ідея Страшного суду набуває земних виявів. Людина за скоєний гріх отримує покарання від суду суспільства (замість Бога) в цьому житті. Але були випадки і як правило досить часто, коли допускалась апеляція від суду людського до суду Божого.

Це повсякчас використовувалось у судових процесах (особливо в середньовічних), тоді коли вичерпувались усі можливі звичні судові засоби.

Загалом генеза релігійної і правової свідомості як форм суспільної свідомості має тривалу історію і включає стародавній (міфологічно-релігійний), середньовічний (теоцентричний), новочасний (науково-раціоналістичний) та постмодерний (плюралістичний) періоди. На кожному з цих етапів проглядається демаркація релігійного і правового (в тих чи інших виявах). На думку О. Гьофе: “Релігійне прикриття тилу, котре мало право у давні часи, розвалюється задовго до Нового часу. Розпад починається у давньому Вавілоні, що явно помітно у кодексі Хаммурапі. Цар видає закони не від імені народу, а від імені бога. Змістовно ж, навпаки, на відміну від Ізраїля, Індії та ісламу, тут починаючи з так званої моделі Медини, вже дуже рано долається генетичний зв’язок між законодавчим правом і сакральними посланнями. В античній Греції це релігійне обґрунтування розпадається найпізніше в епоху софістів. Християнська ж теологія вже у другому столітті (в межах давньозаповітного закону) розрізняє три групи законів: культові та позитивні, а також моральні заповіді. А на самому початку Нового часу відбувається новий розпад...” [17, с. 19-20].

Проте, слушно зауважує професор В. В. Шевченко, що все таки “парадоксальним уявляється їй те, що відповідаючи за освоєння людиною всього соціально, біологічно їй фізично існуючого в своїй тричленній подільності на несвідоме, свідоме та над свідоме, свідомість є не просто звичайним рецептором сприйняття чи інтегральною спрямованістю на щось. Бо виявляється, що їй сама реальність існує постільки, оскільки існує свідомість, через яку вона сприймається і завдячуючи якій фіксується” [18, с. 328].

Відтак релігія і право як елементи об’єктивної суспільної реальності існують постільки, оскільки існує релігійна і правова свідомість.

Вцілому, взаємозалежність компонентів релігійної і правової свідомості можна визначити наступними їх специфічними зв’язками: взаємовпливу їх однорідних елементів (релігійної ідеології і психології, релігійних (церковних) і світських судів, релігійних їй правових норм); одновекторна спрямованість однорідних елементів обох систем на інші соціальні системи їй суспільне життя (напр., – релігії їй права на морально-етичні уявлення, взаємне регулювання юридичними їй релігійними нормами суспільних відносин; безпосередній взаємовплив неоднорідних елементів релігійної і

правової систем (регулювання юридичними нормами релігійної поведінки і відносин, внутріконфесійної діяльності і т.ін.), чи опосередковане (вплив релігійної ідеології на формування правових норм через правосвідомість унаслідок сприйняття правосвідомістю релігійних уявлень і ідей); взаємодія галузей права з різними сферами релігії (регулювання релігійними й правовими нормами різних сторін церковно-державних відносин, майнових та інших прав конфесійних організацій і культових служителів, узаконення культових церемоній в різних сферах державного життя: коронація, релігійна присяга при входженні на державні посади, релігійна клятва в суді тощо).

На руїнах цінностей минулих століть виникає, народжується новий, сучасний світ. Світ модифікованої суспільної свідомості, що пропонує нові парадигми, думки, які характеризуються складністю, випадковістю, відсутністю стабільних основ, непередбачуваністю. В середині цього процесу на передній план висуваються релігійна і правова її (суспільної свідомості) форми. Природність комунікації між ними можна пояснити відштовхуючись від природності й історичності зв'язку феноменів релігії і права.

У 1991 році на політичній карті світу з'явилася нова країна – Україна. Здійснилася одвічна мрія українського народу про свою самостійну незалежну державу. З проголошенням незалежності реалізувалося право українського народу на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами. Відтак, Україна перейшла від формальної суверенності до реальної міжнародної правосуб'єктності та увійшла в складну систему світового політико-правового простору, окресленого глобалізаційним контуром.

Сформульована (визначена) зовнішньополітична доктрина Української держави спрямована на реалізацію, передусім, національних завдань, з одного боку, у міждержавних відносинах, з другого – через участь в універсальних і регіональних міжнародних організаціях в інтересах українського народу – громадян України всіх національностей.

В Декларації про державний суверенітет України, яка була прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року визнається перевага загальнолюдських цінностей над класовими і пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Керуючись цим 1 листопада

1991 року Верховна Рада України прийняла “Декларацію прав національностей України”, в якій з поміж іншого закріплювалося, що “усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів”. Невдовзі, 5 грудня 1991 року Верховна Рада України приймає звернення “До парламентів і народів”, в якому формулюється характер держави та визначаються засади міждержавних відносин України і, зокрема, зазначається, що “Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, громадянські, економічні, соціальні та культурні права, свободу релігійних переконань.

28 червня 1996 року Верховна рада України від імені Українського народу “усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями” прийняла основний, головний закон, невід’ємний атрибут держави – Конституцію, яка визначила Україну як суверенну й незалежну, демократичну, соціальну й правову державу. Нарешті українці стали державною нацією, подолавши долею визначений історичний трагізм на цьому тернистому шляху. Сповнене трагічних нуртувань видалося для України останнє століття минулого тисячоліття. Її історія, культура та невід’ємна їх складова – релігія, піддавалися нищівним ревізіям і руйнаціям в імперіях (Австро-Угорській, Російській) та державі нового типу – Радянському Союзу. Незабуття трагічних сторінок минулого робить не тлінною історичну пам’ять та дозволяє краще зрозуміти трагізм нинішньої України – охопленої, з одного боку, полум’ям війни, соціально-економічної кризи, злетом правового нігілізму (правового безкультур’я) на тлі розквіту корупції, тіньової нормотворчості тощо, а з іншого – героїзмом і незламністю духу українського народу.

Останнє десятиріччя минулого століття та перші кроки нового ознаменовані формуванням нової суспільної, правової, релігійної реальності в Україні. Ознакою якої є звільнення від ідеологічних міфів і догм та творення громадянського суспільства. Точкою дотику релігійної, суспільної, державної і правової діяльності є створення можливостей становлення загальнолюдських ціннісних орієнтацій і

духовних перспектив шляхом усунення протиріч у духовному житті і подолання морального і правового нігілізму.

Громадянське суспільство як система суспільних інститутів (сім'я, Церква, система освіти і науки, професійні об'єднання) має забезпечити можливість реалізації потреб і інтересів окремих індивідів і колективів. Таким чином, уможлиблюється впровадження "моральної арифметики" Ієремії Бентама ("Найбільше щастя для найбільшої кількості людей"), який розглядав суспільний інтерес як суму індивідуальних інтересів.

Зниження ролі впливу держави, в умовах становлення громадянського суспільства, призводить до зіткнення індивідуальних інтересів (які часто-густо протилежно спрямовані), ескалації соціальних конфліктів та порушень розумного співвідношення свободи, рівності, справедливості тощо.

В такому випадку необхідне відновлення природної рівноваги між силами громадянського суспільства і державної влади. Важливим чинником, що може вплинути на збалансування громадянського суспільства і державної влади є релігія (Церква). Для здійснення цієї функції в Україні, практично в межах правового поля і системи суспільних відносин, створені всі можливості: Церква в суспільстві відокремлена від держави, а школа від Церкви. Тобто, Церква не може контролювати чи примушувати до дій чи бездіяльності громадян, виконувати державні, політичні, адміністративно-правові функції. Ознаками цього є відсутність правових форм союзу держави і Церкви, представництва релігійних організацій в державних органах, права законодавчої ініціативи релігійних організацій, не втручання в систему правосуддя та ін.

З іншого боку, держава не може втручатися у внутрішньо-церковні справи, канонічну діяльність, самоуправління; не може здійснювати державно-правовий контроль, примус у сфері релігійних відносин. Однак, держава забезпечує охорону законної діяльності релігійних організацій та захист прав віруючих, здійснює правову регламентацію діяльності релігійних організацій та контролює дотримання ними встановлених державою законів. Правовий режим Церкви в Україні визначений Конституцією України і деталізований в інших законодавчих актах української держави.

Власне, сам факт прийняття Конституції України 28 червня 1996 року є актом усвідомлення "відповідальності перед Богом" (КУ,

преамбула), що є підтвердженням значимості релігійного чинника не тільки в історії українського державотворення та сучасного її стану, але й його ролі у поступі українського суспільства в майбутнє. Передусім, констатовано, що держава сприяє консолідації і розвитку релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (КУ, ст. 11). Це є ознакою релігійного плюралізму. Гарантоване право на свободу світогляду і віросповідання та закріплений правовий режим Церкви в Україні: “Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від Церкви” (КУ, ст. 35). Заборонена діяльність політичних партій, що розпалюють релігійну ворожнечу (КУ, ст. 37). Обов’язки держави щодо релігійних організацій та обов’язки релігійних організацій перед державою і суспільством визначені в законі України “Про свободу совісті та релігійні організації”. Зв’язковою ланкою між Церквою і державою є Державний орган у справах релігії, який має забезпечувати проведення державної політики щодо релігій і Церкви (ст. 30).

Задекларована рівність конфесій перед законом чинна лише в державно-правових відносинах. Про рівність релігій у суспільно-політичній сфері можна говорити з певною долею умовності. У суспільстві різні конфесії не завжди отримують однакове визнання серед громадян, адже історично його доля може бути зв’язана з певною конфесією. Так, в історії Україна тісно пов’язана з православною Церквою. Тому не випадково переважна частина населення України релігійно ідентифікують себе з Православ’ям. Значимість цієї конфесії в історії, культурі, державності, моральності, спадкоємності традицій українського суспільства не могла не бути відзначеною і на законодавчому рівні. Так, кодекс законів про працю України визначив такі Православні релігійні свята – Різдво Христове, Пасха (Великдень), Трійця, - як святкові і не робочі дні (ст. 73). Проте, зважаючи на багату палітру, поліконфесійність українського суспільства та проголошений релігійний плюралізм з гарантіями рівності, в цьому ж законодавчому акті закріплено: “за поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництва підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні” (ст. 73).

Законодавцем закріплені і певні переваги релігійної діяльності порівняно з політичною діяльністю. Так, Закон України “Про збройні сили України”, обмежуючи політичну діяльність у Збройних Силах України, гарантує кожному військовослужбовцю право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, уможлиблює відправляти, одноособово чи колективно, релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність з дотриманням вимог Конституції України та законів України (ст. 17). З метою подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і Церкви, Закон України “Про альтернативну (невійськову) службу на основі Конституції України” (ст. 35) визначив організаційно-правові засади альтернативної (невійськової) служби, право на яку “мають громадяни України, якщо виконання військового обов’язку суперечать їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю” (ст. 2).

Світськість української держави підкріплюється законодавчим закріпленням неможливості правового регулювання релігійними організаціями шлюбно-сімейних відносин і реєстрації актів громадського стану. Так, згідно з сімейним законодавством ставлення до релігії не може обмежувати права та встановлювати переваги при одруженні і в сімейних відносинах, а релігійний обряд шлюбу не має правового значення і є особистою справою громадян.

Водночас, релігійні організації наділені низкою переваг (пільг). Зареєстровані релігійні організації, що не займаються підприємницькою діяльністю звільняються від земельного податку (ЗУ “Про плату за землю”, с. 12), мають пільги по оподаткуванню (ЗУ “Про оподаткування прибутку підприємств”, ст. 7, 13, ЗУ “Про податок на додану вартість”, ст. 5) та ін.

Як бачимо, функціональна взаємодія релігії і правової нормотворчості окреслюється чіткими правовими рамками соціально-демократичного устрою. Але релігія, як вже було зазначено, може відновити баланс в системі взаємодії у громадянському суспільстві “Через свої моральні послання, своє критичне ставлення до властей, освітню діяльність у суспільстві й через свій приклад виконання обов’язку робити свій внесок у суспільний розвиток та вдосконалення демократії”, – відзначає доповідач Парламентської Асамблеї Ради Європи Луїс Де Пьюг [19, с. 60-61]. При цьому він застерігає від

зрошення релігії і політики як суспільних феноменів, – “Релігія не може зайняти місце демократії і не повинна намагатися посісти владні позиції. Відповідно і політичні партії не повинні охоплювати релігійні деномінації. Теократія є не найвищим ступенем демократії, а її запереченням” [19, с. 60-61]. Л. Де Пьюг припускає, що “релігії можуть стать головними активними захисниками прав людини та громадських етичних і моральних цінностей” [19, с. 60-61].

І саме засобом виконання цієї соціальної й етичної ролі, або місії, сучасні конфесії України роблять певний внесок у творення соціальної, правової, демократичної держави і громадянського суспільства. Відомий богослов о.Іван Шевців підкреслює: “Саме аспект моральний або етичний суспільного питання є насамперед причиною зацікавлення і встрявання Церкви в нього з тим щоб надати цьому питанню етичне спрямування, розв’язати його в гармонії з правдивою і найвищою метою людини, Божими заповідями і християнськими чеснотами” [20, с. 74].

Інший церковний діяч кардинал Йозеф Гьофнер підкреслюючи, що самі по собі “політичні партії є “світськими” утвореннями і не підпадають під керівництво Церкви “зауважує, що “в сьогоднішньому суспільстві з плюралістичним світоглядом Церква деколи змушена буде займатися програмами політичних партій, щодо яких вона як берегиня вчення про віру і мораль матиме застереження... християнин має право – мало того він зобов’язаний, згідно з засадами своєї віри, – брати участь у політичній розбудові держави. Суспільства й економіки” [21, с. 266-267].

Проте й демократія має недоліки. На які звертають увагу й богослови (і стають пророками). Так о. Іван Музичка твердить: “Великою хибою демократії є те, що в її нутрі може легко творитися корупція, моральний розклад. В демократії діють люди, а не ангели. Клопіт є не в системах, а в людях, які можуть бути обманщиками і шахраями або, просто, не вміють правити урядами. Лихо не в демократії, в якій обманців проженуть виборці, а в недемократіях, коли обманці й розбійники дістаються до влади. Народ тут вже нічого не може зробити і “вибирає” їх далі собі на сором і лихо ... Коли наша тепер демократія в Україні має свої хиби, недоліки..., то лікуймо це опозицією, розумною і творчою критикою, вказівками, порадою за допомогою преси...Не міняймо вартостей, на яких поставлене життя людини, її держава... Оцінюючи ідеології, не піддаваймося емоціям як

німці перед Гітлером собі на сором або росіяни перед Леніном, бо ж то буде собі на загибель” [22, с. 151-153]. Водночас о. Музичка відзначає, що Церква може співпрацювати з будь-якою системою, яка визнає основні права людини і прийме всякий суспільний лад який цінує людську гідність і “дозволяє людині виконати Божу волю” [22, с. 151-153].

Релігійний чинник (трансформовані релігійні норми) як один з елементів правової культури може бути засобом реалізації правових ідеалів, цінностей, тобто складників правової культури. Релігійні і правові реалії тісно переплетені між собою, і у свідомості людей формують певний тип правової культури. Зміна, формування релігійних переконань в сфері права суттєво змінюють переконання людини щодо суспільних процесів і рішень.

На слушну думку професора О. В. Бабкіної, “сучасний стан правосвідомості українського суспільства характеризується глибокою внутрішньою суперечливістю, амбівалентністю, девіацією. Це пов’язано з процесами трансформації, що охопили всі виміри буття людини, поставили саму її в екстремальну ситуацію вибору власної позиції, пошуку ідентичних власній особистості цінностей та світоглядних орієнтирів. За короткий історичний період зруйнувалась вся система звичних правових і політичних уявлень, настанов, цінностей, норм і стереотипів, які визначали життя пересічної людини в попередню епоху. Суперечливість суспільних перетворень, нові економічні реалії разом з політичними технологічними, ідеологічними та інформаційними новаціями викликали певну правову та ціннісну дезорієнтацію в суспільстві, поставили питання політичної ідентифікації та самоідентифікації як суспільства в цілому, так і окремої особистості” [23, с. 31].

Дослідниця підкреслює, що “право не є всесильним у протистоянні із політикою (її кон’юнктурою, доцільністю, цинізмом), і перебільшені очікування щодо права можуть спричинити кризу довіри до законодавчих, конституційних шляхів розв’язання гострих політичних проблем... Закони самі по собі не можуть автоматично забезпечити добробут громадян, комфортність проживання, якщо відсутні ефективна економіка, належне керівництво соціально-економічними процесами в державі” [23, с. 31].

На нашу думку в правовому регулюванні суспільно-релігійних відносин в Україні існує низка організаційних, нормативних,

процесуальних та інших питань, які потребують комплексного опрацювання, зокрема:

- нормотворча діяльність в релігійній сфері нерідко здійснюється за відсутності загальнодержавної системності, шляхом фрагментарного вирішення наявних проблем в окремих законах та інших правових актах;

- різні правові акти, що регулюють суспільно-релігійні відносини, приймалися впродовж 24 років без достатньої узгодженості понятійно-категоріального апарату і застосовують ряд термінів, які неоднозначно сприймаються суб'єктами суспільно-релігійних і правових відносин;

- відсутнє спеціальне законодавче регулювання суспільно-релігійної діяльності, що призводить до правопорушень та соціальних конфліктів у державно-церковних та міжконфесійних відносинах;

- норми законодавства, що стосуються релігійного сегменту суспільної реальності потребують подальшої гармонізації з положеннями відповідних стандартів країн Європейського Союзу, розробки і введення правових механізмів реалізації людиною релігійних прав;

- недостатньо врегульованими є проблеми забезпечення релігійної безпеки, протидії правопорушенням та юридичної відповідальності в релігійній сфері.

Відтак, за цих умов нагальною є проблема кодифікації законодавства України, що стосується регулювання суспільно-релігійних відносин. Особливого звучання це набуває в контексті сучасної суспільної ситуації, що характеризується загостренням проблем національної, державної і духовної безпеки. Адже право і релігія – важливі підсистеми сучасного суспільства, що перебувають у функціональних взаємозв'язках між собою та з іншими суспільними підсистемами і суспільством у цілому. Зумовлення правовими нормами релігійних змін, трансформацій, їх концентроване виявлення у релігії, а з іншого боку зворотній вплив релігії на право (творення правових норм у відповідь на потреби релігійної сфери суспільного життя) засвідчує важливість і нагальність вирішення окреслених проблем.

Упорядкування і стабілізація культурно-цивілізаційного поступу України на мікрорівні (розбудова демократичної соціально-правової держави, становлення національної свідомості, відродження ідеї

національної духовності, утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей у масовій свідомості) і входження до нової макроструктури в якості рівно-і повноправного члена світового співтовариства можлива при наявності певного диссипативного чинника.

В умовах руйнації і розпаду монолітної системи взаємозв'язків між соціально-економічними, політичними і соціокультурними структурами в державі роль цього чинника за певних обставин може виконати релігія, яка, охопивши всі сфери людського буття (окрему людину-особистість, сім'ю, економіку, політику, виховання тощо) була б каталізатором створення глобальної системи саморегулювання стосунків людини з навколишнім світом.

Першим кроком і прикладом цього на наш погляд стала Революція Гідності, де виявилися й ознаки творення в Україні громадянської релігії, в якій на думку проф. А. М. Колодного "своєрідно переплітаються національна політична культура і традиції релігій, які існують в країні. В ній має місце... обоження національних цінностей, видатних національних діячів, національної історії та національних ідеалів... Бог цієї релігії постає скоріше в ролі якогось гаранту суспільного порядку, закону і права, а не милосердної істоти, затурбованої посмертним буттям людини" [24, с. 187].

Проте зауважимо, що сучасну релігійну ситуацію, яка характеризується станами контакту, зіткнення і конфлікту можна вважати кризовою. Кризові процеси у релігійній сфері супроводжуються відтворенням старих усталених стереотипів і догм, нетерпимістю, гіперкритицизмом щодо інших поглядів, вірувань, конфесій тощо, відсутністю самокритичності, месіанством (претензією на абсолютну істину) та фактичним сповіданням подвійної моралі. Це, в свою чергу, призводить до загострення як між- так і внутріконфесійних відносин, роз'єднення церкви і суспільства, релігії і культури, сприяє суспільній дезінтеграції. Можливою причиною цього явища є об'єктивоване усупільнення релігійних відносин, що переставали виконувати свої специфічні функції й перетворювались у механічний спотворений придаток суспільних відносин.

Вихід з такого становища можливий становленням міжцерковного діалогу та діалогу між державою і церквою, які будувалися б на принципах толерантності, взаємоповаги, порозуміння, дотримання свободи совісті та права вибору. А для цього необхідне створення усталеної світоглядної позиції на засадах

релігійного плюралізму, яка орієнтувала б не на феномен релігійної відмінності, а на формування нової цілісності як поліфонії багатоманітності релігії. У цьому контексті важливою є думка українських вчених Б. Андрусішина та В. Бондаренка, що “вивчення державно-церковних стосунків неможливе також без урахування особливостей засадничих підходів до цього феномену з боку світської та конфесійної науки... Тільки сукупність цих та інших знань здатна скласти уявлення про існуючі моделі державно-церковних стосунків, визначити їхні слабкі та сильні сторони, а також шляхи удосконалення відносин між державою і Церквою з метою зміцнення людських свобод, розширення партнерських взаємин між ними заради побудови громадянського суспільства та подальшого утвердження демократії” [25, с. 4].

Відтак, лише за таких умов релігія може претендувати на роль рушія суспільно-цивілізаційного розвитку. І тут заключне слово залишається за нормами права і не лише – за Буквою, а й за Духом Закону.

Список використаних джерел:

1. Рюс Жаклін. Поступ сучасних ідей. – К., 1998. – С. 626.
2. Здіорук С. Сповідь” Аврелія Августина і сучасна українська духовність // Святий Августин. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака; Післям. С. Здіорука. – К., 1999. – С. 305.
3. Гегель Г. В. Ф. Філософія права. – М., 1990. – С. 296.
4. Гегель Г.В.Ф. Філософія релігії. – М., 1976. – Т. 1. – С. 283.
5. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К., 2000. – С. 8.
6. Юркевич Памфіл. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. – К., 1999. – С. 572-573.
7. Кримський С.Б. Уособлення як шлях самотворення людини // Філософсько-антропологічні читання'95. вип. 1. - К., 1996. - С. 38.
8. Джемс У. Личность // Психология личности. Тексты. М., 1982. – С. 70.
9. Див.: Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций. – К., 1996. – С. 7.
10. Мень А. Трудный путь к диалогу: Сборник. - М.: Радуга, 1992 – С. 145.
11. Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство. – М., 1991. – С. 188.

12. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М., 1992. – С. 187.
13. Гейзау Франс А.М.Альтинг. Плюралистический проект // Русская мысль. – № 4151, 28 ноября - 4 декабря 1996 г. – С.7.
14. Тацій В. Я., Петришин О. В. Правосвідомість і правова культура в процесі формування правової держави в Україні // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики. – К., 2011. – С. 23.
15. Вовк Д. Християнська правова традиція як категорія теорії права. – Х., 2013. – С. 25 – 26.
16. Кістяківський Б. Вибране. – К., 1996. – С.189.
17. Гьофе Отфрід. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу. – К., 2003. – С. 19-20.
18. Шевченко В. В. Православ'я в Україні і цивілізаційні виклики: історія та сучасність. – К.,2013. – С. 328.
19. Правові основи свободи совісті і релігії та релігійних організацій // Упорядник Бабій М.Ю. – К., 2002. – С. 60-61.
20. Шевців Іван. Християнська Україна. – Київ-Дрогобич, 2003. – С. 74.
21. Гьофнер Йозеф, кардинал. Християнське суспільне вчення. – Львів, 2002. – С.266-267.
22. Музичка Іван. Християнство в житті особи і народу. Вибрані твори. – К.,1999. – 151-153.
23. Бабкіна О.В. Теоретико-методологічні проблеми політичних трансформацій //Політико-правова реформа в Україні: історія,сучасність, перспективи. – К., 2013. – С. 31.
24. Колодний А. М. Історіософія релігії. – К., 2013. – С. 187.
25. Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку. – К., 2011. – С. 4.

1.5. ФОРМУВАННЯ МІЖРЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ВНЗ

Терористичні акти в європейських містах, вчиненні з релігійних мотивів (Мадрид 2004 р., Лондон 2005 р., Париж 2015 р.), які призвели до загибелі сотень людей, спонукають до вироблення та впровадження стратегій міжрелігійної толерантності. Причому їх впровадження має відбуватися як у середніх так і у вищих навчальних закладах. І це завдання стоїть не лише перед викладачами курсів “релігієзнавство”, “культурологія”, “філософія” тощо, але й перед педагогами, які викладають юридичні дисципліни у вищих навчальних закладах.

Одним з ключових завдань при формуванні міжрелігійної толерантності є протидія дискримінації особи залежно від її релігійних поглядів. Така протидія має як міжнародно-правовий вимір, так і національний.

І хоча криваві війни на міжрелігійному ґрунті стали причиною загибелі мільйонів людей, лише після тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) людство усвідомило необхідність юридичного закріплення віросповідного плюралізму.

Укладений 24 жовтня 1648 р. одночасно в Мюнстері і Оснабрюці мирний договір, який увійшов в історію під найменуванням Вестфальського, не лише зрівняв в правах протестантів та католиків, а й став фундаментом для укладення двохсторонніх договорів, відповідно до яких гарантувалася свобода віросповідання і богослужіння: англо-російський договір (від 21 лютого 1797 р.); договір між Німеччиною і Сальвадором (від 13 червня 1870 р.); німецько-японський договір (від 4 квітня 1896 р.) [1, с. 253]. Тяньдзинський трактат між Росією та Китаєм 1858 р. [2, с. 136] тощо.

Право на свободу віросповідання згадувалося і в ст. 22 Статуту Ліги Націй, який був підписаний 44 державами у 1919 р. [3, с. 7-15]. Однак лише в Статуті ООН 1945 р. це право було сформульовано відповідно до сучасних умов. Так, в п. “С” ст. 55 Статуту говориться, що Організація Об'єднаних Націй сприяє загальній повазі й

дотриманню прав людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії [4].

А в прийнятій 19 листопада 1946 р. Генеральною Асамблеєю ООН резолюції №103(I) було записано: “Генеральна Асамблея заявляє, що, виходячи з вищих інтересів людства, необхідно покласти край релігійним і так званим расовим переслідуванням і дискримінації та закликає уряди і відповідну владу дотримуватися як букви, так і духу Статуту ООН і вжити з цією метою негайних та рішучих заходів [5, с. 46]. ООН і далі продовжила займатися цим питанням і врешті-решт, 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея проголосила Загальну декларацію прав людини як мету, до реалізації якої мають прагнути всі народи і держави [5, с. 11]. В її ст. 2 зазначалося: “Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища”.

На розвиток Декларації 1948 р. у 1966 р. був прийнятий Міжнародний пакт про громадянські й політичні права. В ст. 18 якого зазначалося: п. 1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень. п. 2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір. п. 3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб [6]. В п. 2 ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (теж 1966 р.) Держави, зобов'язувалися гарантувати, що права, проголошені в ньому, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини [7].

Резолюцією № 36/55 від 25 листопада 1981 р. Генеральна Асамблея прийняла Декларацію про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігій чи переконань. І хоча

18 грудня 1992 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Декларацію ООН про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, однак по суті вона нічого нового щодо захисту прав на свободу віросповідання в порівнянні із зазначеною вище Декларацією не внесла.

Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігій чи переконань складається з преамбули та 8-ми статей. Ми хотіли б звернути увагу на її ключові моменти. Насамперед хотілося б відзначити, що вже в преамбулі записано, що свобода релігії чи переконань повинна сприяти досягненню загального миру, соціальної справедливості і дружбі між народами, ліквідації ідеології і практики колоніалізму і расової дискримінації. У преамбулі також зверталася увага на те, що порушення прав і основних свобод, зокрема права на свободу думки, сумління, релігії чи будь-якого переконання, є прямою чи опосередкованою причиною війн і важких страждань людства, особливо, коли ці порушення є засобом іноземного втручання у внутрішні справи інших держав і призводять до розпалювання ненависті між народами і державами.

У ст. 3 Декларації дискримінація людей на основі релігії чи переконань визначається як образа людської гідності і заперечення принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй і засуджується як ...перешкода для дружніх і мирних відносин між державами. В п. 2 ст. 4 записано, що всі держави докладають максимум зусиль для прийняття чи скасування законодавства, коли це необхідно – для заборони дискримінації, а також для прийняття всіх відповідних заходів з метою боротьби проти нетерпимості на релігійному ґрунті чи інших переконань у цій сфері.

Варто відзначити, що на сьогодні існує чималий масив міжнародно-правових документів, які гарантують право на свободу віросповідання як універсального, так і регіонального характеру. До першої категорії можна віднести Конвенцію про поводження з військовополоненими 1949 р., Конвенцію про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р., Мінімальні стандарти поводження із засудженими. До другої категорії можна віднести такі документи, як Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1989 р., паризьку Хартію

для нової Європи (Підсумковий документ Наради з безпеки і співробітництва в Європі) 1990 р., Документ Копенгагенської Наради з людських вимірів НБСЄ, Рамкова конвенція про захист національних меншин, прийнята Радою Європи 1995 р., Хартія Європейського Союзу про основні права 2000 р., Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи №1202 щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві 1993 р., Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи №1396 з релігії та демократії.

Відповідні документи приймалися і в інших регіонах світу. Так, у 1994 р. була схвалена Арабська хартія прав людини, у 1986 р. – Африканська хартія прав людини і народів, у 1969 р. “Пакт Сан-Хосе” (Американський континент).

Однак ці та подібні до них документи фактично не містять суттєвих нових норм, які б обмежували дискримінацію, в переважній більшості вони просто відображають зміст міжнародно-правових документів універсального характеру із даної проблематики. Тому, незважаючи на значний масив інших міжнародно-правових документів як регіонального, так і універсального характеру, все ж таки Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань належить провідне місце з точки зору охоплення прав і обов’язків, які стосуються права на свободу віросповідання.

Після того як Спеціальний доповідач ООН проаналізувала інформацію, отриману від 23-х країн щодо кримінального законодавства, прийнятого з метою попередження актів нетерпимості чи дискримінації на основі релігійних поглядів чи переконань і покарання за їх вчинення, то виявилось, що п. 2 ст. 1 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань, який проголошує, що “ніхто не повинен зазнавати приниження, яке принижує його свободу мати релігію чи переконання за своїм вибором”, у більшості держав не реалізується [8, с. 36]. У зв’язку з цим не дивно, що був зроблений висновок: “Імперативний характер обов’язків, які беруть на себе держави-учасники конвенції, необхідність надання доповідей, створення спеціальних комітетів для розгляду доповідей і ступеня застосування конвенції – все це аргументи на підтримку пропозиції про те, щоб міжнародна спільнота продовжувала свою роботу з метою якнайшвидшого прийняття конвенції про ліквідацію всіх форм

нетерпимості і дискримінації у сфері релігійних переконань” [9]. До цієї думки приєдналися і учасники семінару в Женеві, який проходив у 1984 р. [9]. Незважаючи на достатньо тривалу роботу в цьому напрямі, все ж у 2006 р. Спеціальний доповідач Комісії з прав людини з питань про сучасні форми расизму Дуду Дьєн визнав відсутність у міжнародному праві дієвих норм, які б гарантували право на свободу віросповідання і закликав до їх розроблення, однак не вказав яких заходів потрібно було вжити [10].

Хотілося б відзначити, що проблема відсутності дієвих гарантій щодо захисту релігійних прав має наслідком не лише обмеження прав тих осіб, які не можуть належним чином реалізувати своє право на сповідання чи несповідання тієї чи іншої релігії, але й призводить до підвищення напруги у суспільстві аж до збройного протистояння. Так, Спеціальний доповідач з питань позасудових страт, страт без належного судового розгляду чи довільних страт висловила думку про те, що більшість збройних конфліктів, внутрішніх сутичок і безладів виникає в результаті етнічної чи релігійної напруги, яка зберігається через неприйняття заходів з її послаблення до того часу, аж поки не почнеться вибух насилля [11]. Представник Генерального секретаря з питання внутрішніх переміщених осіб також відзначив у своїй доповіді, з нагоди десятої річниці встановлення його мандату, що однією з причин широкомасштабних переміщень є дискримінація за ознакою раси, етнічної належності, віросповідання, культури, статі [12].

У своєму дослідженні Елізабет Одіо Беніто, аналізуючи інформацію, яка стосується проявів нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань, зауважила: “Необхідно враховувати те, що такі прояви не лише самі є досить серйозними, але і надзвичайно небезпечні тим, що призводять до грубих порушень прав людини або навіть до злочинів проти людяності, таких як геноцид, і, таким чином, є загрозою для міжнародного миру і безпеки” [9].

Необхідно зазначити, що частково юридичною гарантією проти дискримінації на основі релігії є Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього, яка була запропонована для підписання і ратифікації резолюцією 260 А(III) Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1948 р. [13].

Однак все ж потрібно визнати, що вона повною мірою не гарантує заборону дискримінації за релігійними переконаннями.

Насамперед тому, що відповідно до ст. 2 Конвенції під геноцидом слід розуміти лише ті дії, які скоюються з метою знищити повністю чи частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку. Тобто якщо не буде доведено, що дискримінація здійснювалася з метою знищення тієї чи іншої спільноти, то до цих злочинів дана конвенція застосована бути не може.

З огляду на це, досить слушною видається пропозиція Аль-Захарни Саліма Мухаммеда Сааді, який зазначив, що об'єктивна сторона злочину геноциду має охоплювати також "культурний геноцид", зокрема будь-яке навмисне діяння, скоєне з метою знищення мови, релігії чи культури відповідної людської групи [14, с. 15].

І хоча при скоєні державою злочину геноциду "потерпілою стороною" виступає міжнародне співтовариство в цілому, а тому на цій підставі і відповідно до концепції *actio popularis* та норм *jus cogens* припинення актів геноциду можуть вимагати всі держави, що, на перший погляд, робить його здійснення надзвичайно складним, проте це не зовсім так.

Як стверджує Захарна Салім Мухаммед Сааді, "конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього не передбачає ефективного механізму щодо забезпечення виконання її положень, оскільки в ній відсутній механізм, який би гарантував дотримання встановлених у конвенції заборон" [14, с. 9].

Сааді дає цьому пояснення. По-перше, з його точки зору, переслідування винних осіб судами держави, на території якої був скоєний злочин геноциду, неефективне, бо без сприяння держави, як правило, цей злочин не вчиняється.

По-друге, звернення до компетентних органів ООН для вжиття заходів, передбачених у Статуті ООН (ст. 8 Конвенції жодного разу не була використана, оскільки до зазначених в ній дій ООН може вдатися на підставі свого Статуту, тобто без такого роду спеціальних положень).

По-третє, те, що Міжнародний Суд ООН хоча і може встановити протиправність цього діяння держави і визнати її відповідальною, проте він не може накласти на неї примусові заходи [14, с. 10].

Слушним зауваженням Саліма є те, що Конвенцію проти запобігання злочину геноциду та покарання за нього можна було б доповнити положенням про заборону пропаганди геноциду, а саме

пропаганди, яка відстоює, виправдовує або приховує акти геноциду. З точки зору Саліма, пропаганда геноциду становить навіть більшу небезпеку, ніж заохочення до війни чи расової дискримінації, забороненої у відповідних міжнародно-правових документах [14, с. 8]. Нам видається, що це положення в дещо іншому вигляді могло б бути відображене в майбутній Конвенції ООН, яка б забороняла пропагування ідей, що в результаті змогли б призвести до міжрелігійного протистояння.

Питанню розпалюванню релігійної ворожнечі присвячена ст. 161 Кримінального кодексу України. 1. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками □ караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. Ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою, караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. Дії ж, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили тяжкі наслідки, караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років [15].

Однак, з нашої точки зору, доцільно внести деякі корективи до даної статті. По-перше, як обставину, яка обтяжує покарання, можна було б визнати використання засобів масової інформації. По-друге, з нашої точки зору, санкції даної статті, як і санкція, яка застосовується відповідно до п. 2 ст. 442 Кримінального кодексу України (публічні заклики до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких

матеріалів) зважаючи, на їх суспільну небезпеку, є недостатньо суворими.

Є зауваження до ст. 161 Кримінального кодексу України і в експерта Комітету ООН з ліквідації всіх форм расової дискримінації Лінос-Александрє Сісіліаноса. Він заявив, що в цій статті мова йде лише про умисні дії і нічого не говориться про злочини, які вчинюються з необережності. Крім того, він зазначив, що положення цієї статті захищають лише громадян України [16].

У своєму дисертаційному дослідженні М. В. Палій зазначає: “Встановлено, що найбільш складні криміногенні ситуації виникають у зв’язку з міжконфесійними конфліктами” [17]. Він також говорить про те, що “злочини у сфері віросповідання сприяють загальносоціальної конфліктності та нестабільності та в разі постійних порушень свободи віросповідання виникає реальна загроза релігійних війн” [17, с. 26]. За його підрахунками, загальна кількість працівників міліції, які були залучені до локалізації конфліктів на ґрунті релігійної ворожнечі протягом в Україні у 1997–2000 рр. – 17190 осіб, а кожен з них витратив близько 20 годин робочого часу [17, с. 132].

Право на свободу віросповідання широко імплементоване в національне законодавство України. Важко вказати на документ, в якому йдеться про права людини, в якому б не заборонялася дискримінація на основі релігії. Окрім низки міжнародно-правових актів, очевидно, що цьому сприяло також і закріплення заборони дискримінації за релігійною ознакою на конституційному рівні. У ст. 24 Конституції України зазначається: “Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками” [18]. Майже відразу після прийняття Конституції України був прийнятий Закон України “Про рекламу” від 3 липня 1996 р. У цьому законі (ст. 8) містився припис не вміщувати в рекламі твердження, які є дискримінаційними за ознаками... расової та національної належності, ставлення до релігії.

Заборона дискримінації на релігійному ґрунті є необхідною, але не достатньою умовою запобігання міжрелігійного розбрату. Серйозне значення має превенція. В цьому аспекті важливою є діяльність держав з недопущення підбурювання до дискримінації. Ще

в Міжнародному пакті про громадянські й політичні права (п. 2. ст. 20) відзначалося, що будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом.

Ця норма була імплементована у вітчизняне законодавство. У ст. 37 Конституції України міститься заборона на утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ... "розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі". У ст. 28 Закону України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р., значиться, що "інформація не може бути використана для закликів до розпалювання релігійної ворожнечі" [19]. Фактично ця ж думка продовжується в Законі України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" від 16 листопада 1992 р. У ст. 3 йдеться про те, що друковані засоби масової інформації не можуть бути використані для ... "розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі" [20].

З нашої точки зору, ці застереження не є достатніми. Адже в період міжконфесійного протистояння в Криму під час так званого "хрестоповалу" (коли російська православна церква ставила хрести на честь другого тисячоліття Різдва Христового) деякі з місцевих газет не порушували зазначену вище статтю, однак не сприяли міжконфесійному порозумінню [21, с. 252-305]. Л. Буджурова вказала на цю проблему. Вона пише, що про "хрестоповал" газети писали досить багато, цим, фактично збільшуючи напругу у суспільстві, а про примирення - ні [22, с. 224-252].

Гіда Фахрі, яка очолює нью-йоркське бюро "Asharq Al-Awsat", виступивши 3 травня 2005 р., в міжнародний день свободи преси, в штаб-квартирі ООН на семінарі "Роздмухуючи полум'я терпимості: роль засобів масової комунікації", сказала: "Як важко часом відрізнити аморфні за формою, але нищівні за змістом промови, які роздмухують ненависть" [23]. Тобто необхідно визнати складність визначення промов, які розпалюють ворожнечу, а які ні. Крім того, необхідно пам'ятати і про те, що варто також не порушувати і право на свободу слова. Можливо, цілком логічно було б записати у цій статті, що друковані засоби масової інформації зобов'язані сприяти міжконфесійному порозумінню.

Заборона розпалювати ворожнечу міститься не лише в Законі України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”, але і в Законі України “Про видавничу справу” від 5 червня 1997 р. У ст. 28 зазначено, що діяльність у видавничій справі не може бути використана для розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі [24].

Очевидно, що саме з метою недопущення ворожнечі на релігійному ґрунті у ст. 18 Закону України “Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 р. міститься заборона відтворювати релігійні символи у символіці політичних партій [25]. Стаття 4 Закону України “Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 р. визначила, що не підлягають легалізації, а діяльність легалізованих об’єднань громадян забороняється в судовому порядку, якщо їх метою є розпалювання національної та релігійної ворожнечі [25]. Аналогічна норма міститься і в п. 6. ст. 5 Закону України “Про політичні партії України” [26].

Закон України “Про захист суспільної моралі” від 20 листопада 2003 р. (ст. 2) заборонив виробництво та розповсюдження продукції, яка пропагує... “національну та релігійну ворожнечу, а також неповагу до національних і релігійних святинь”, а також яка пропагує бузувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь [27].

Подібні норми містяться і у виборчому законодавстві. Відповідно до ст. 52 Закону України “Про вибори Президента України” Центральна виборча комісія відмовляє у реєстрації кандидата на пост Президента України у разі встановлення нею наявності у передвиборній програмі кандидата положень, спрямованих на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі [28]. У ст. 64 цього ж закону зазначено, що поширення в будь-якій формі матеріалів, що містять розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, забороняється. Фактично, аналогічний припис міститься і в п. 3 ст. 53 Закону України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” [29], і в п. 6 ст. 74 Закону України “Про вибори народних депутатів України” [30].

Очевидно, що саме з метою порозуміння між різними конфесіями законодавець у ст. 73 Кодексу законів України про працю від 12 жовтня 1971 р. визначив, що робота не проводиться в дні

релігійних свят: 7 січня – Різдво Христове; один день (неділя) – Пасха (Великдень); один день (неділя) – Трійця. Однак ця стаття передбачає, що за поданням релігійних громад інших (неправославних конфесій), зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їхніх великих свят з відпрацюванням за ці дні [31].

Кращим засобом для уникнення злочинів, вчинюваних у сфері віросповідання, є розроблення заходів з їх попередження. Саме тому ЮНЕСКО на 26-й сесії 2 листопада 1991 р. прийняла резолюцію 5.6, в якій, між іншим, розглядалося і питання проголошення 1995 р., роком присвяченим терпимості і питанням етики. Ця ідея знайшла своє відображення і в резолюції 5.14, прийнятій Генеральною конференцією ЮНЕСКО 15 листопада 1993 р. І вже 20 грудня 1993 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 48/16, у якій 1995 р. проголошувався роком ООН, присвяченим терпимості. А в резолюції 49/213 Генеральна Асамблея закликала держави співпрацювати з ЮНЕСКО заради виконання національних і міжнародних програм, які були організовані у зв'язку із проведенням року терпимості. 16 листопада 1995 р. Генеральна конференція ЮНЕСКО резолюцією 5.61 затвердила Декларацію принципів терпимості.

Автори Декларації виходили з того, що терпимість, як ніколи раніше, є важливою в сучасному світі, оскільки ми живемо в еру глобалізації економіки і значної мобільності, швидкого розвитку комунікацій, інтеграції і взаємозалежності, в еру масштабних міграцій і переміщення населення, урбанізації і перетворення соціальних структур. Кожний регіон не є однорідним, тому ескалація нетерпимості і конфліктів потенційно загрожує всім частинам світу. Від такої загрози неможливо відмежуватися національними кордонами, оскільки вона має глобальний характер (п. 3.1 Декларації принципів терпимості). У цій же статті Декларації (п. 3.2) говориться про те, що терпимість є необхідною у відносинах як між окремими людьми, так і на рівні родини й громади. У школах, в університетах, у межах неформальної освіти, вдома і на робочому місці необхідно зміцнювати дух терпимості. Робиться акцент і на ролі засобів комунікації, які мають поширювати цінності терпимості, пояснюючи

небезпеку прояву неуваги щодо груп і ідеологій, які проповідують нетерпимість.

Але що ж у Декларації розуміється під поняттям “терпимість”? Терпимість – це добродійність, яка сприяє заміні культури війни культурою миру (п. 1.1); терпимість – це насамперед активне ставлення, яке формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини (п. 1.2); терпимість – це обов’язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі і культурного плюралізму), демократії і правопорядку. Терпимість – це поняття, яке означає відмову від догматизму, від абсолютної істини, стверджує норми, встановлені в міжнародних правових актах в галузі прав людини (п. 1.3); і врешті, терпимість означає, що кожний вільний дотримуватися власних переконань і визнає таке ж право за іншими. Терпимість означає визнання того, що люди за своєю природою різняться зовнішнім виглядом, соціальним статусом, мовою, поведінкою і моральними цінностями та наділені правом жити в мирі й зберігати індивідуальність. Терпимість також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав’язані іншим (п. 1.4). Цікаво, що у визначенні поняття “терпимість” записано, що терпимість – це не лише моральний обов’язок, але й політична та правова необхідність.

З метою мобілізації громадськості, звернення уваги на небезпеки, які приховуються в нетерпимості, зміцнення прихильності та активізації дій на підтримку заохочення терпимості й виховання в її дусі, 16 листопада встановлювалося щорічним міжнародним днем, який присвячений терпимості (ст. 6 Декларації).

Варто відзначити, що держави, які приймали цю Декларацію, зобов’язалися заохочувати терпимість й ненасилля, використовуючи з цією метою програми та установи у сфері освіти, науки, культури і комунікації (ст. 5 Декларації).

Для того, аби зробити суспільство більш терпимим, держави вирішили, що їм необхідно ратифікувати існуючі міжнародні конвенції з прав людини і, якщо в цьому є потреба, розробити нове законодавство з метою забезпечення в суспільстві рівноправного підходу й рівності можливостей для всіх груп та окремих людей (п. 2.2).

З огляду на це, досить доречним є визнання одним із завдань Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” гарантування сприятливих умови для розвитку суспільної моралі і

гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей, незалежно від їх світогляду чи віровизнання [32].

Незважаючи на заклики держав до терпимості, насправді її утвердження проходить вкрай повільно, про що свідчать хоча б антиісламські виступи, які відбулися практично на всіх континентах після вибухів 11 вересня 2001 р., у зв'язку з чим в рамках ООН були підготовлені з цього приводу доповіді [33].

Однак позитивним фактором є те, що деякі держави відреагували на таку ситуацію. Так, приміром, у США у зв'язку з цими подіями був призначений спеціальний радник з питань релігійної дискримінації [10].

Спеціальний доповідач з питання про свободу релігії і переконань Абдельфаттах Амор відзначив, що боротьба з тероризмом, яка супроводжується зловживаннями в деяких регіонах і заборонаю цілих громад і релігій, які є об'єктом постійних підозр і які зазнають дискредитації, нерідко призводить до ліквідації свободи релігії чи переконань. Він також звернув увагу на те, що замах на свободу релігії чи переконань нерідко провокуються деякими засобами масової інформації, які шукають сенсацій, стереотипів і кліше.

Що ж стосується міжрелігійного діалогу, то Спеціальний доповідач констатував, що, незважаючи на ряд нещодавніх ініціатив, такий діалог не отримав серйозного і відвертого розвитку. Шлях до релігійного діалогу все ще лежить через перепони, які можна подолати лише за умови знання інших релігій. У зв'язку з цим Спеціальний доповідач вважає, що при виконанні своїх міжнародних зобов'язань у сфері свободи релігій чи переконань, держави, які помилково припускають своїм обов'язком залишатися обабіч міжрелігійних суперечок, повинні активніше втручатися в міжрелігійний діалог на офіційній основі, заохочуючи його конкретними релігійними заходами [34].

На таку позицію став і Європейський суд з прав людини. У справі "Серіф проти Греції" суд ухвалив рішення, згідно з яким роль органів влади в ситуаціях конфлікту між релігійними громадами полягає не в тому, щоб усунути причину загострення відносин, ліквідувавши плюралізм, а в тому, щоб забезпечити взаємну толерантність груп, які ворогують між собою [35]. Таке ж рішення було ухвалене Європейським судом з прав людини і в справі "Агта

проти Греції” [36]. Аналогічного змісту було і рішення Європейського суду з прав людини і щодо справи “Вища духовна рада мусульманської громади проти Болгарії” [37]. Крім того, Суд додав, що головне завдання держави полягає в збереженні плюралізму.

Зрозуміти ухвалене судом рішення можна, якщо скористатися доктриною, розробленою юрисконсультом Європейського суду з прав людини, професором Католицького університету Мілана Мікеле де Сальвіа. З його точки зору, в демократичному суспільстві, в якому існує декілька релігій може знадобитися обмежити свободу відверто демонструвати свої релігійні погляди для того, щоб примирити інтереси різних груп і забезпечити повагу переконань кожної з них [38, с. 231].

Професор вважає, що у випадках зловживання віротерпимістю (а це з його точки зору відбувається у випадках особливо образливого ставлення, яке зачіпає релігійне почуття частини населення, наприклад, у випадках провокаційного зображення предметів релігійного культу) держава користується широкими повноваженнями для того, щоб вжити заходів призначених не лише для того, щоб захистити дане релігійне почуття, але і для того, щоб захистити громадський порядок [38, с. 232].

Про те, що необхідно регулювати відносини між різними компонентами етнонаціональної структури українського суспільства, удосконалюючи чинне законодавство з проблем етнонаціонального розвитку, говорить і відомий дослідник етнонаціональних відносин В. Євтух [39, с. 182-211].

Краще запобігти проблемі, ніж потім її вирішувати, тому, з нашої точки зору, з цією метою необхідно було б звернути увагу на освіту. Ще шість десятиліть тому в статуті ЮНЕСКО було записано, “оскільки війни народжуються в мозку людей, то саме в мозку людини повинна бути створена система захисту миру”.

У виступі з нагоди Міжнародного дня боротьби за ліквідацію расової дискримінації Генеральний секретар ООН 21 березня 2006 р. сказав: “Нетерпимості навчають, і від неї можна відучити. Правові гарантії є засадничою частиною цієї боротьби. Однак освіта повинна бути в авангарді, оскільки вона може розширювати ознайомлення та культивувати терпимість. Вона повинна починатися в родині, звідки, врешті, і йде початок багатьох расистських підходів, продовжуватися в школі й стати невід’ємною частиною наших публічних дискусій” [40].

Ще в Декларації прав людини 1948 р. (ст. 26) зазначалося, що “освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між всіма народами, расовими і релігійними групами, а також повинна сприяти діяльності Організації Об’єднаних Націй з підтримки миру” [41].

Стаття 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права (1966 р.) закріплювала згоду учасників Пакту в тому, що освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості та дружбі між всіма націями і всіма расовими, етнічними і релігійними групами та сприяти роботі Організації Об’єднаних Націй у справі підтримки миру. Це положення розвивалось в десятому принципі Декларації прав дитини 1959 р., ст. 29 Конвенції про права дитини 1989 р., а також у ст. 4 Декларації принципів терпимості. В ній йдеться про те, що виховання є найбільш ефективним засобом попередження нетерпимості. Робиться заклик до заохочення систематичного і раціонального навчання терпимості, яке б розкривало культурні, соціальні, економічні, політичні та релігійні джерела нетерпимості, що лежать в основі насильства і відчуження. Акцентується увага на тому, що політика і програми в галузі освіти повинні сприяти покращенню взаєморозуміння, зміцненню солідарності і терпимості у відносинах як між окремими людьми, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними і мовними групами, а також націями.

Ідеї закладені в Декларації були розвинуті у виступі з нагоди Міжнародного дня боротьби за ліквідацію расової дискримінації Генеральним секретарем ООН. 21 березня 2006 р. він виголосив промову, в якій в тому числі сказав: “Нетерпимості навчають, і від неї можна відучити. Правові гарантії є засадничою частиною цієї боротьби. Однак освіта повинна бути в авангарді, оскільки вона може розширювати ознайомлення та культивувати терпимість. Вона повинна починатися в родині, звідки, врешті, і йде початок багатьох расистських підходів, продовжуватися в школі й стати невід’ємною частиною наших публічних дискусій [40]. З нашої точки зору, слова Генсека ООН можна було продовжити і закликати уряди поширювати ідеї толерантності не лише у школах, але й у ВНЗ. В п. 4.1 Декларації принципів терпимості підкреслюється, що виховання є найбільш дієвим засобом попередження нетерпимості. У п. 4.2 цієї ж Декларації говориться, що виховання в дусі терпимості треба розглядати як

безвідкладний імператив; у зв'язку з цим необхідно заохочувати методи систематичного та раціонального навчання терпимості. Політика й програми у сфері освіти повинні сприяти покращанню взаєморозуміння, зміцнення солідарності та терпимості у стосунках як між окремими людьми, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними та мовними групами, а також націями.

У п. 4.3. записано, що виховання в душі терпимості повинно бути спрямованим на протидію впливу, який викликає почуття страху і відчуження щодо інших. Воно повинно сприяти формуванню в молоді навичок незалежного мислення, критичного осмислення й вироблення суджень, заснованих на моральних цінностях (до речі, ще 7 грудня 1965 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про поширення серед молоді ідеалів миру, взаємоповаги і взаєморозуміння між народами, яка також закликала виховувати молодь в душі миру) [42].

У п. 4.4. записано, що це означає необхідність приділення особливої уваги питанням підвищення рівня педагогічної підготовки, навчальних планів, змісту підручників і занять, удосконаленню інших навчальних матеріалів, включаючи нові освітні технології, з метою виховання чуйних і відповідальних громадян, відкритих до сприйняття інших культур, здатних цінувати свободу, поважати людську гідність й індивідуальність, запобігти виникненню конфліктів чи вирішувати їх ненасильницькими засобами.

Але якщо норми Декларації принципів терпимості мають лише рекомендаційний характер, то норми, які закріплені в пункті а ст. 5 Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, прийнятої 14 грудня 1960 р. Генеральною конференцією ЮНЕСКО, носять юридично-обов'язковий характер для держав, які дали згоду на визнання цих норм чинними для себе. Тут варто відзначити, що, починаючи з 27 лютого 1991 р., її норми є чинними і для України [43]. Норми цього документа, що стосуються виховання дітей у душі злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами також знайшли своє відображення в Законі України "Про охорону дитинства" (ст. 12) [44]. Відповідно до п. "а" ст. 5 Декларації, освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості й на більшу повагу прав людини і основних свобод; вона повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі

між народами й всіма расовими чи релігійними групами, а також розвитку діяльності Організації Об'єднаних Націй з підтримки миру.

Досить цікавим є і п. "b" цієї статті. Відповідно до нього батьки і, у деяких випадках, законні опікуни повинні мати можливість забезпечувати релігійне і моральне виховання дітей відповідно до власних переконань. Тут же зазначено, що ні жодній окремій особі, ні жодній групі осіб неприпустимо нав'язувати релігійне виховання, несумісне з їх родинним вихованням.

Якщо у Конвенції про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти йдеться про характер освіти в загальних рисах, то в рекомендації №1202 Парламентської Асамблеї Ради Європи "Про релігійну терпимість у демократичному суспільстві" [45] це питання дещо деталізується. Так, Асамблея рекомендувала Комітетові міністрів закликати всі уряди держав-членів Ради Європи, Європейське співтовариство, а також уповноважені органи влади та організації:

Сприяти міжрелігійним зустрічам і організаціям, які працюють заради ліпшого взаєморозуміння між релігіями та, відповідно, задля миру й поваги прав людини;

Сприяти розвитку мережі дослідницьких установ у Європі, які організовують семінари і наукові конференції з питань релігійної терпимості;

Стимулювати академічну роботу в університетах Європи (семінари, курси для ліценціатів, докторські дисертації з питань релігійної терпимості).

Отже, як ми бачимо, світова спільнота усвідомлює значення виховання взаєморозуміння та терпимості між представниками різних віросповідань. На необхідності роботи в цьому напрямку наголошував навіть Генеральний секретар ООН. Усвідомлює це і Рада Європи. На виконання цих приписів прийняті десятки документів, частина з яких має на лише декларативний, але й зобов'язуючий характер. Фактично, мова може йти навіть про початок формування норми *ius cogens*.

Нами був продемонстрований значний масив міжнародно-правових актів, які можуть бути використані в процесі викладання курсу "міжнародне право" для формування релігійної толерантності. Ця мета може бути досягнута також і при вивченні не лише таких курсів як "теорія держави і права", "права людини", "філософія

права”, але й при викладанні галузевих дисциплін: конституційного права, кримінального, інформаційного і навіть трудового.

Потрібно наголосити на тому, що виховання студентської молоді у дусі взаєморозуміння це не лише моральний, але й юридичний обов’язок науково-педагогічних працівників. Відповідно до ст. 56 Закону України “Про освіту” до обов’язків педагогічних та науково-педагогічних працівників належить підготовка учнів та студентів до свідомого життя в дусі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами [46].

Список використаних джерел:

1. Лист Ф. Международное право в систематическом изложении / Ф. Лист. – Юрьев (Дерпт) : Типография К. Маттисена, 1917. – С. 253.
2. Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов : в 2 т. / Ф. Мартенс. – [5-е изд., допол. и справл.]. – СПб. : Типография А. Бенке, 1904–1904. – Т. 2. – 1904. – С. 136.
3. Статут Лиги Наций // Версальский мирный договор. Полный перевод с французского под редакцией Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. – М. : Издание Литиздата НКВД, 1925. – С. 7-15.
4. Статут Організації Об’єднаних Націй і Статут Міжнародного суду. – Нью-Йорк : ООН, 1985. – 112 с.
5. Деятельность Организации Объединенных Наций в области прав человека. – Нью-Йорк : ООН, 1983. – С. 46.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043
7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042?nreg=995_042&find=1&text=%F0%E5%EB%B3%E3&x=0&y=0
8. Малащенко А. Тень ислама над Европой / А. Малащенко // Международная жизнь. – 2004. – № 9. – С. 36.
9. Одио Б. Исследование современных аспектов проблем нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений : доклад Специального докладчика / Б. Одио. – Женева : ООН, 1986. – 95 с. – (ООН. Подкомиссия по предупреждению дискриминации и защите меньшинств. Сессия (39; 1986).

10. Комиссия по правам человека. Доклад Специального докладчика по вопросу о современных формах расизма, расовой дискриминации, ксенофобии и связанной с ними нетерпимости Дуду Дьена Положение мусульманского и арабского населения в различных регионах мира. E/CN.4/2006/17.
11. Комиссия по правам человека. Доклад специального докладчика г-жи Асмы Джахангир. Внесудебные казни, казни без надлежащего судебного разбирательства или произвольные казни. E/CN.4/2001/9.
12. Комиссия по правам человека. Доклад представителя Генерального секретаря по вопросу о внутренних перемещённых лицах г-на Фрэнсиса Денга. Конкретные группы и лица: массовые исходы и перемещённые лица. E/CN.4/2003/86.
13. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него права [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_155
14. *Аль-Захарна С. С.* Міжнародна кримінальна відповідальність індивідів за злочин геноциду : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 "Міжнародне право" / С. С. Аль-Захарна. - К., 2001. - С. 15.
15. Кримінальний кодекс України / Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 25. - Ст. 131.
16. *Ширяева С.* Члены Комитета по ликвидации расовой дискриминации обеспокоены положением цыган в Украине и случаями религиозного вандализма в стране [Электронный ресурс] / С. Ширяева. - Режим доступа : <http://www.un.org/russian/news/fullstorynews.asp?newsID=6030>.
17. *Палій М. В.* Злочинність у сфері віросповідання та боротьба з нею : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Палій Максим Валерійович. - Донецьк, 2002. - 208 с.
18. Конституція України // Відомості Верховної Ради України, 1996, № 30, ст. 141.
19. Закон України "Про інформацію" / Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 48. - Ст. 650.
20. Закон України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" / Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 1. - Ст. 1.
21. Семена М. Досвід і помилки кримської преси під час формування розвитку та усунення напружених конфліктних ситуацій у сфері міжетнічних та міжконфесійних відносин (1995-2002 роки) / М. Семена // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. - К. : Фонд "Європа ХХІ", 2002. - С. 252-305.

22. Буджурова Л. Про етичну журналістику: етнічні аспекти / Л. Буджурова // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / [О. Майборода, Р. Чілава, Т. Пилипенко, І. Кресіна, М. Товт]. - К. : Фонд "Європа XXI", 2002. - С. 224-252.
23. Как отучится от нетерпимости // Хроника ООН. - 2005. - № 1. - С. 31.
24. Закон України "Про видавничу справу" / Відомості Верховної Ради України. - 1997. - № 32. - Ст. 206.
25. Закон України "Про об'єднання громадян" / Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 34. - Ст. 504.
26. Закон України "Про політичні партії України" / Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 23. - Ст. 118.
27. Закон України "Про захист суспільної моралі" // Відомості Верховної Ради України, 2004, N 14, ст. 192.
28. Закон України "Про вибори Президента України" / Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 14. - Ст. 81.
29. Закон України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" // Відомості Верховної Ради України, 2010, № 35-36, ст. 491.
30. Закон України "Про вибори народних депутатів України" / Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 27-28. - Ст. 366.
31. Кодекс законів про працю України / Відомості Верховної Ради УРСР. - 1971. - № 50. - Ст. 375.
32. Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" / Відомості Верховної Ради УРСР. - 1991. - № 25. - Ст. 283.
33. Commission on human rights. Report by Mr. Doudou Diene, special rapporteur on contemporary forms of racism racial discrimination, xenophobia and related intolerance. Racism, racial discrimination, xenophobia and all forms of discrimination. Situation of muslim and arab peoples in various parts of the world. E/CN.4/2004/19; Комиссия по правам человека. Доклад Специального докладчика по вопросу о современных формах расизма, расовой дискриминации, ксенофобии и связанной с ними нетерпимости Дуду Дьена. Положение мусульманского и арабского населения в различных регионах мира после событий 11 сентября 2001 год. E/CN.4/2003/23; Commission on human rights. Report by Mr. Maurice Glele-Ahanhanro, special rapporteur on contemporary forms of racism racial discrimination, xenophobia and related intolerance. Racism, racial discrimination, xenophobia and all forms of discrimination. E/CN.4/2002/24.

34. Комиссия по правам человека. Доклад специального докладчика по вопросу о свободе религии или убеждений г-на Абдельфатха Амора. Посягательства на свободу религии или убеждений. E/CN.4/2004/63.
35. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Серіф проти Греції” // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 1. – С. 49.
36. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Агта проти Греції” // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2002. – № 4. – С. 81.
37. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Вища духовна рада мусульманської громади проти Болгарії” // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2005. – № 2. – С. 185.
38. *Де Сальвіа М.* Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / Де Сальвіа М. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 231.
39. *Євтух В.* Міжетнічний конфлікт у суспільному розвитку поліетнічних країн / В. Євтух // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К. : Фонд “Європа ХХІ”, 2002. – С. 182-211.
40. Обращение Генерального секретаря по случаю Международного дня борьбы за ликвидацию расовой дискриминации 21 марта 2006 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/russian/basic/sg/messages/2006/racial_discr06.htm.
41. Всемирная декларация о правах человека // Международное право в избранных документах. – М. : Политиздат, 1957. – Т. 1. – С. 206-212.
42. Генеральная Ассамблея ООН. Декларация о распространении среди молодежи идеалов мира, взаимного уважения и взаимопонимания между народами. [A/Res/2037](#).
43. Постанова Верховної Ради Української РСР “Про ратифікацію конвенції про права дитини” / Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 13. – Ст. 145.
44. Закон України “Про охорону дитинства” / Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
45. Парламентська Асамблея Ради Європи. Рекомендація 1202 (1993) “Про релігійну терпимість у демократичному суспільстві” // Свобода

- релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод. – Харків : Фоліо, 2005. – С. 67–70.
46. Закон України “Про освіту” / Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – Ст. 451.

Пилипчук В. Г.

1.6. ЗНАННЯ І СУСПІЛЬСТВО ЗНАНЬ ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ

Наприкінці ХХ ст. вчені дійшли висновку, що глибинною трансформацією, яка нині відбувається, є становлення сучасного суспільства як суспільства знань. Про прихід *knowledge economy* і *knowledge society* пишуть в англomовних виданнях; про рух до *Wissensgesellschaft* – в німецькомовних; франкомовні автори критично обговорюють концепт *capitalisme cognitif*. Соціальна думка відкрила перспективу входження в суспільство знань. Проте місце останнього в історичній стадіальності мислиться різними авторами по-різному [1; 2; 3].

Усвідомлення нетотожності знання й інформації, історичності інформації щодо знання, переорієнтація з інформації на знання були викликані неоднозначністю глобальних інформаційно-комунікативних процесів, наслідками яких разом з безумовним техніко-технологічним і економічним зростанням і споживчим благополуччям стали нові форми інформаційної залежності, несвободи, когнітивної нерівності.

Нову ситуацію зростання обсягів і швидкостей трансльованої інформації за відсутності можливостей її повноцінної рецепції й декодування осмислив І. Валлерстайн. На його думку, якість знань у сучасному суспільстві істотно погіршилася, а інформація перетворилася на “ексформацію” [4, с. 139]. Термін “ексформація” є опозицією термінові “інформація” і означає неминучу надмірність

повідомлення, визначувану способом його передачі, цілями продуцента інформації, когнітивним контекстом, тобто тим, що не входить безпосередньо в повідомлення. Домінування “ексформації” створює семантичний хаос внаслідок великої кількості змістів, які не розшифровуються споживачем. Глобальна доступність інформації, Інтернет, світові інформаційні програми звузили світовий простір, з’явилися засобом об’єднання різних складових, що спричинило створення ситуації “нерозшифрованих сенсів”, зручної для здійснення маніпуляцій. Зі збільшенням кількості інформації відбувається зменшення, деградація сенсу; апелюючи до бажань і чуттєвих імпульсів, власники інформації грають сенсами, перекручують факти, підміняють реальності, породжують ситуацію нісенітниці; населення перетворюється на суспільство “нічогонезнайок” (І. Валлерстайн).

Нині уже цілком усвідомленою є необхідність коригування концепції інформаційного суспільства, в рамках якої знання й інформація часто трактувалися як синоніми. З’явилася потреба у створенні нових підходів, які б стимулювали виробництво й розповсюдження знання, пошук нових правил і етичних норм, вибудовування нового дисциплінуючого контексту, здатного подолати суперечності інформаційного суспільства.

З’ясування особливої ролі знання, передусім, об’єктивного, науково-теоретичного, було обумовлено свого роду ностальгією європейського суспільства за цінностями епохи Просвітництва. Сучасне західне суспільство уподібнилося епосі Відродження, коли населення випробувало такі ж сильні інформаційні потрясіння (релігійні війни, Великі географічні відкриття, винахід друкарського верстата й виникнення книгодрукування тощо), наслідками яких стали світоглядна і моральна кризи. Епоха Просвітництва сформулювала соціально-етичні норми та створила суспільні цінності Нового часу. Одним з найважливіших завдань суспільства знань, що формується, було проголошене перетворення інформації в знання, при цьому лідируюче місце посіли науково-теоретичне знання і цінність науки.

В сучасній теорії управління знання – це специфічний економічний ресурс, що породжує проблему вимірювань своєї ринкової вартості. Знання в категоріальному апараті теорії управління не виділено з різноманіття невидимих активів, до яких

відносять: вкладення в людський капітал, торгіву марку, інтелектуальну власність, кваліфікацію персоналу, корпоративну культуру тощо – управління невидимими активами іменують “управління знаннями” [5; 6; 7]. Не заперечуючи професійної термінології варто звернути увагу на застереження І. Алексєєвої стосовно “ринкового фундаменталізму” щодо знання, коли за межами економічних контекстів цінність знання помилково розуміється як його ринкова вартість [1].

Сучасні аналітики схиляються до думки, згідно з якою саме виробництво й використання знання стають у центрі аналізу питань, пов’язаних з функціонуванням і розвитком соціальних систем. Як зауважує С. Попова, нині є загальноновизнаним, що знання перетворилися на предмет колосальних економічних, політичних і культурних інтересів і вже можуть слугувати для визначення якісного стану суспільства, контури якого лише починають перед нами вимальовуватися [8, с. 47]. Знання кваліфікується фахівцями як “ген” суспільства знань, яке формується, як “вісь” постіндустріалізму тощо.

Знання – традиційний предмет філософської епістемології, де затвердилася ідея його подвійного існування: як необхідного елемента всіх соціальних практик і як знакова система. У формі соціальної практики – це первинне знання. Знання у знаковій формі використовується соціумом для цілей комунікації всередині покоління, для зберігання й трансляції знання між поколіннями [8, с. 30-33]. Знання у знаковій формі – це результат спеціалізованого пізнання дійсності, цілеспрямоване ідеальне відображення властивостей об’єкта у свідомості, виражене в поняттях певної мовної системи.

В епоху античної філософії Сократ, Платон, Аристотель вперше порушили питання про специфіку знання і його відмінність від професійних знань-умінь, ушлетених у практичні навички. Перший підсумок цих роздумів затвердив протилежність знання думці, а також загального знання (“знання що”) – знанню, вплетеному в практичний навик (“знання як”) і уявлення про переваги теоретичного знання над практичним. Почав складатися новий ідеал освіченості громадян античного полісу, в якому загальний інтерес, або інтерес соціального цілого, загальна суспільна навичка, – затьмарили переваги оволодіння приватними ремеслами. У Аристотеля ми знаходимо соціальне розрізнення теоретичної освіченості й

спеціальної підготовки. На його думку, якщо людина загальним чином освічена судить про будь-які речі, а “знаюча” – як досвідчена лише в своєму ремеслі, то краще бути загальним чином освіченою, аніж такою, що “знає як”.

У період розвитку старогрецької філософії поняття знання було представлене двома напрямками (умовно – платонівським і аристотелівським). Сократ, а потім – Платон і платоніки вважали єдиною функцією знання самопізнання, самозростання людини за допомогою оволодіння нею знаннями. Опоненти Сократа – софісти вперше випробували прагматично спрямовану версію знання, вбачаючи мету знання у досягненні людиною успіху за допомогою забезпеченої знанням діяльності (головним чином, мовних практик, використовуваних у політиці). Позначена проблематика мала місце у наукових дискусіях практично у всі епохи розвитку філософської культури. В результаті сформувалася певна парадигма, яка й зумовлює сучасне розуміння знання і його місце та роль у розвитку інформаційного суспільства.

Знанню фундаментальному і прикладному притаманні різні принципи доступності. Будучи загальнодоступним, воно чинить опір перетворенню його у приватну власність, а також у “секрет” чи “таємницю”. Загальнодоступність парадоксальним чином тільки підвищує його значення [9, с. 124]. У соціальному контексті знання може виступати як предмет споживання, але в цій іпостасі воно є дуже специфічним. Знання не зменшується, будучи розділеним між багатьма користувачами.

Знання створює підстави для прогностичної діяльності, зокрема, для точного й тривалого планування. На відміну від інформації, воно “дозволяє робити прогнози, виявляти причинні зв'язки або ухвалювати рішення стосовно дальших дій” [8, с. 52].

Знання служить підставою для конкретної соціальної дії, будучи при цьому універсальним. Широко відомим і знаним є афоризм Ф. Бекона: “*scientia est potentia*”, який прийнято перекладати як: “знання – сила”. Термін “потенція” характеризує силу знання, його можливість змінювати фрагменти дійсності. Знання актуалізується, коли люди вдаються до перевірки нових гіпотез, що відкидають минулі знанняві стереотипи. Така актуалізація є можливою також при інших формах відрегульованої та контрольованої соціальної поведінки.

Момент усвідомлення різнотипності фундаментального й прикладного знання, розколу, що відбувся у науковому світі, виявився надзвичайно важливим для формування розуміння соціальної природи знання як наочної основи концепції суспільства знання.

Один з основоположників концепції суспільства знання П. Дракер звернув увагу на те, що епохальна подія перетворення капіталізму в цілісну соціальну систему супроводжувалася радикальними змінами концепції знання. Раптово зі сфери свідомості, співвіднесеної зі сферою буття, знання перетворилося на діяльнісний ресурс, споживчу послугу, суспільний товар, більше того – у визначальний чинник виробництва, при цьому на задньому плані опинилися капітал і робоча сила [10, с. 67-100]. Це дозволило Дракеру говорити про створення нової економічної системи на основі знання.

За Дракером, історичні події відбуваються в результаті кумулятивної дії низки незалежних один від одного обставин і процесів. У той же час він вважав, що є один найважливіший елемент, без якого такі загальновідомі явища, як капіталізм і технічний прогрес, не могли б перетворитися на соціальну пандемію всесвітнього масштабу. Цим елементом стала радикальна зміна значення знання, яке відбулося в Європі близько або відразу після 1700 року [10]. Формується поняття технології як знання особливого роду: до складу терміна входять: *techne* (секрети ремесла) і – *логії* (за Дракером – організованому, систематизованому, цілеспрямованому знанню).

Дракер дійшов висновку, що всі суспільні трансформації капіталізму ХІХ – ХХ ст. відбувалися під впливом зміни функцій знання. *Перший етап* використовував знання для розробки знарядь праці, виробничих технологій і видів готової продукції, що позначило початок промислової революції, привело до виникнення класових антагонізмів та ідеології комунізму.

Протягом *другого етапу* (1880–1945 рр.) виникло знання про трудову діяльність людини. Результатом його застосування стала революція у продуктивності праці, що порівняла доходи пролетаря і середнього буржуа, що позбавило сенсу класову боротьбу.

Третій етап характеризується “застосуванням знання до сфери знання”, що, за Дракером, стало поштовхом до революції у сфері управління. Нинішнє суспільство ще передчасно розглядати як “суспільство знання”; зараз може йтися, вважає Дракер, лише про

створення економічної системи на основі знання. Таким чином, був зроблений висновок про нові функції знання, що зростається з технологіями і змінює свою соціальну природу.

Як уже зазначалося, у науковій літературі часом ототожнюються інформація і знання або під інформацією розуміється один з різновидів знання. Існують контексти, коли відмінності знання й інформації справді виявляються несуттєвими.

Цю проблему розглядає А. Ракітов, справедливо відзначаючи, що інформація сама по собі не дає підстав для соціальних дій, не володіє регулятивним сенсом. Для того, щоб деяка одиниця інформації стала формою знання, необхідно, щоб на підставі змісту цього повідомлення було можливо проводити деякі системно зв'язані операції, які володіють характеристиками цілераціональної діяльності. Одиниці інформації самі по собі не стимулюють людських рішень і діяльності. Даний критерій змістовних відмінностей між знанням та інформацією, за Ракітовим, є умовним і відносним. Одиниця знання, навпаки, може бути перетворена на змістовне знання, що мотивує людину до дій, оскільки на основі знань можливо сформулювати послідовність правил, матрицю, що обґрунтовує деяку системну соціальну практику. Цю послідовність правил Ракітов називає регулятивною системою, яка забезпечує процес переходу від знання до дії. Звичну бінарну опозицію "знання – діяльність" пропонується замінити тернарною структурою "знання – правила – діяльність" [11, с. 84-85].

Термін *знання* в новому соціальному контексті вимагає нової інтерпретації. На рівні буденної свідомості продовжує залишатися достатнім наївне визначення знання як правильного бачення світу, як дійсного знання. Стає актуальною недооцінений раніше взаємозв'язок знання й незнання. Наука не тільки створює знання, але одночасно проблематизує відсутність знання – брак знання стає джерелом соціальних суперечностей. Соціальні структури і процеси орієнтовані на трансформацію знання в дію. Багато метасоціальних зв'язків виявляються розірваними й інформаційне суспільство стикається з дефіцитом несоціетальних трансцендентальних орієнтирів.

Другий напрям актуалізації *знання* у наш час – це підвищення цінності неформалізованих, непрофесійних, особистих знань (не тільки в науці). Як справедливо вважає Андре Горц, інформатизація підвищила в ціні непіддатливе формалізації знання, засноване на

персональному досвіді (що включає кмітливість, здатність до переорієнтації, самоорганізації, комунікації тощо) [12].

Способи вкладання індивідом знання цього типу у свою працю наперед не визначені, і Горц говорить про самовіддачу й мотивацію. Праця в “економіці знань” не піддається вимірюванню в одиницях часу : не згаяний на роботу час, а мотивація і особисті знання працівника стають найважливішими чинниками створення вартості. Очевидно, що хоча особисті знання належать стихії повсякденності, вони вже стали предметом наукової рефлексії.

Як відомо, науковий аналіз поняття “особисті знання” було здійснено англійським фізиком, хіміком і філософом Майклом Полані [13], який переглянув пріоритет деперсоніфікованого наукового знання, що задовольняє критерію об’єктивності, на користь стихії персонального знання. Висунутий ним термін “особисті знання” сприймався свого часу його сучасниками як виклик. Полані мав намір всебічно врахувати той факт, що самі акти пізнання здійснюються особою і носять глибоко особистий характер. Когнітивний процес є невіддільним від способів трансляції знань і процесів соціалізації, тому професія вченого передається у безпосередньому спілкуванні. Поняття “особисті знання” нині широко використовується в теорії управління, де протиставляється спеціальному знанню.

Проведений аналіз дозволяє зробити такі попередні оцінки:

1) когнітивним фундаментом соціальної сфери є знання. Воно не ідентичне інформації, яка є інструментом знання;

2) у передумовах суспільства знань – нова система знань про природу, достовірність яких доводили / спростовували експериментально, завдяки чому конституювалося корисне знання виробничих технологій, поєднане з “повчальним знанням” академічних (університетських) практик;

3) одним із напрямів актуалізації цінності знання при переході до суспільства знання є визнання соціальної значущості неформалізованого, особистого знання. Способи оволодіння особистим знанням залишаються невизначеними і значною мірою належать стихії повсякденності;

4) суспільство з ринковою економікою (капіталізм) вперше свідомо орієнтується на постановку й вирішення інноваційних задач, що потребують знань (наукоємних виробництв, економічних і соціальних проектів). Іншими словами, сучасний етап розвитку

суспільства характеризується тенденціями орієнтованості на суспільство знання.

Прийнято вважати, що ідея суспільства знання вперше була артикульована наприкінці ХХ ст. Цей факт найчастіше пов'язують з іменами П. Дракера, Н. Штера, Т. Сакаїї. Однак, як справедливо зазначає В. Копилов, генеза цієї ідеї сягає своїм корінням більш ранньої історії, хоча самого поняття "суспільство знання" у ті часи, дійсно, ще не було. Проте саме так в історії світової філософії було з багатьма поняттями та ідеями, наприклад, з ідеєю правової держави. Концепт Платона про філософа на троні вже цілком можна вважати зародженням ідеї суспільства знань [14, с. 45-46].

Як відомо, влада в той час ототожнювалася з державою, а держава – із суспільством, отже, розробляючи модель влади, побудовану на знанні (чи то платонівська модель філософа на троні, чи то аристотелівська модель філософа біля трону), античні філософи фактично артикують модель суспільства, побудованого на знанні, тобто суспільства знань. І таких ідей в історії світової філософії була сила-силенна, наприклад, аналіз генези ідеї епістемократії – влади, побудованої на знанні, цілком можна вважати деяким праобразом аналізу історії ідеї суспільства знань [14, с. 46].

Ідея суспільства знань посідає важливе місце в соціальній теорії, спрямованій на експлікацію сучасного стану суспільства та його перспективних трансформацій. І в західній, і у вітчизняній соціальній філософії формуються свої школи і традиції дослідження суспільства знань, іноді вони мають самостійний характер, однак найчастіше розвиваються в предметному полі теорії інформаційного суспільства.

Важливою віхою став 2005 рік, коли ЮНЕСКО опублікувало всесвітню доповідь, що так і називалася – *"До суспільства знань"*. У цій доповіді було поставлене завдання перенести центр досліджень з інформаційного суспільства на суспільство знань, що саме по собі не сформується ані в інформаційному, ані в будь-якому іншому суспільстві, оскільки зростання обсягу інформації зовсім не обов'язково детермінує збільшення обсягу знань та зміну його соціальної ролі й місця. Необхідно, аби засоби збору, обробки, осмислення та споживання інформації також були адекватні завданню продукування і використання знань для розвитку людського суспільства у всіх сферах, а не тільки в матеріальній. Якщо поняття "інформаційне суспільство" експлікують переважно через

досягнення в технологіях виробництва, то поняття “суспільство знань” пропонують інтерпретувати в ширшому соціальному контексті із залученням філософських, психологічних, етичних, аксіологічних, культурологічних та інших чинників [15].

Загалом, сам факт такої доповіді ЮНЕСКО, з одного боку, поставив остаточну крапку в теоретичних дискусіях про те, наскільки актуальним і самодостатнім є суспільство знань, а з другого – це означало соціальне замовлення соціуму на дослідження проблем суспільства знань як практичного завдання. На думку В. Копилова, вказане свідчить про те, що не тільки філософія, а й держави та громадянське суспільство усвідомили реальність перспективи суспільства знань і необхідність підготовки до цієї перспективи [14, с. 46]. Таким чином, ідея суспільства знань була переведена з розряду утопічного ідеалу до реальних перспективних моделей соціальної організації.

Поняття і концепт “суспільства знань” в категоріальний апарат соціальної філософії ввів П. Дракер у роботі “Посткапіталістичне суспільство”, де він розрізняє поняття “посткапіталістичного суспільства” і “суспільства знань”: *“Сьогодні знання вже застосовують до сфери самого знання, і це можна назвати революцією у сфері управління. Знання швидко перетворюються на визначальний чинник виробництва, відсуваючи на задній план і капітал, і робочу силу. Напевне, нинішнє суспільство ще передчасно розглядати як “суспільство знань”; зараз ми можемо говорити лише про створення економічної системи на ґрунті знання (knowledge society). Однак суспільство, в якому ми живемо, безперечно слід характеризувати як посткапіталістичне”* [10, с. 70-71]. Очевидно, що нині ще не сформовано суспільство знань, а лише формується економіка знань. П. Дракер приділяє основну увагу аналізу саме економічних характеристик посткапіталізму, та й саме визначення суспільства знань виглядає доволі технологічно – знання застосовують до сфери самого знання.

Звичайно ж, П. Дракер не єдиний, хто констатував підвищення ролі знання в житті суспільства і матеріального виробництва. Досить згадати Ф. Бекона, А. Сен-Сімона або К. Маркса, не кажучи вже про сучасників П. Дракера – представників так званого технологічного детермінізму ХХ ст. від Т. Веблена і Дж. Бернхема до численних сучасних теорій “нового індустріалізму” Дж. Гелбрейта та його послідовників, “постіндустріалізму” Д. Белла та його послідовників,

“постфордизму” Р. Райха, “інформаційного капіталізму в мережному суспільстві” М. Кастельса, “постмодернізму” Ж. Бодрійяра та його послідовників, “суспільства корпоративного, споживчого капіталізму” Г. Шиллера, “рефлексивної модернізації” Е. Гідденса, “гнучкої спеціалізації” Л. Харшхорна, “публічної сфери” Ю. Хабермаса, “інформаційного суспільства” Е. Массуді та його послідовників та ін., які так чи інакше вже концептуалізували ідею пріоритетної ролі знання в економічному житті сучасного суспільства.

У 1990 р. у США була опублікована книга Т. Сакаїї “Вартість, створювана знанням, або Історія майбутнього” (“*The Knowledge-Value Revolution, or A History of the Future*”). Т. Сакаїя, говорячи про *knowledge-value revolution*, має на увазі, що в сучасних умовах традиційні чинники виробництва вже не визначають тієї цінності, яку споживачі визнають за тим чи іншим продуктом; саме ця обставина, на його думку, і є одним із найбільш фундаментальних зрушень, що відбуваються в сучасній економіці.

У 90-ті роки ХХ століття до наукового обігу остаточно входить поняття “інтелектуальний капітал”, що категоризує ту саму ідею – частка знання у створюваній вартості стає домінантною. Л. Едвінссон і М. Мелоун публікують дослідження “Інтелектуальний капітал” (1997), основну увагу в якому приділяють проблемі чіткого визначення інтелектуального капіталу як теоретичної категорії і вирахуванню його частки в ринковій вартості тієї чи іншої компанії. Це завдання є надзвичайно актуальним в умовах сучасної інформаційної економіки, коли ціни на фондовому ринку ростуть набагато швидше, ніж реальні результати господарської діяльності тієї чи іншої корпорації.

Автори дотримуються досить широкого тлумачення інтелектуального капіталу, відносячи до нього фактично всі види ресурсів сучасної корпорації, що не піддаються традиційному оцінюванню. Виділяючи в межах інтелектуального капіталу капітал “людський” (*human capital*) і “структурний” (*structural capital*), Л. Едвінссон і М. Мелоун зазначають, що кожна із цих форм “капіталу” породжена людськими знаннями і саме їхня сукупність визначає приховані джерела цінності, які наділяють компанію нетрадиційно високою ринковою оцінкою.

У тому ж 1997 р. виходить друком книга Т. Стюарта з ідентичною назвою й аналогічною ідеєю. І таких робіт стає дедалі більше. А ще раніше – в 70-ті роки ХХ ст. – американський економіст

Г. Беккер розробляє теорію людського капіталу, в якій доводить, що вкладення у людину – в її освіту, кваліфікацію – дають значні за обсягом, тривалі за часом дії, інтегральні за характером економічні та соціальні ефекти. Саме ці ідеї стають підґрунтям теорії засновника сучасної неокласичної економіки А. Маршалла.

У 1994 р. канадський дослідник, професор університету Альберто Ніко Штер публікує першу монографію вже з абсолютно адекватною назвою “Суспільство знань” [16]. Філософ наполягає на тому, що термін “постіндустріальне суспільство” слід замінити на термін “суспільство знань”. Під суспільством знань він розуміє суспільство, в якому переборено розбіжності дискурсів науки, технології, культури та соціуму. Н. Штер вбачає в ньому нову соціальну реальність, яку він характеризує безліччю ознак, таких, як посилення значення фундаментальної науки як безпосередньої продуктивної сили, зростання ролі знання як засади індивідуальних та колективних дій, поява політичної економії знання, підвищення статусу експертів та експертних груп тощо.

Таким чином, на наш погляд, можна стверджувати, що концепт “суспільства знань” сформувався вже на початку 90-х років ХХ ст., тобто не набагато пізніше остаточного формування теорії інформаційного суспільства. У зв’язку з цим, Є. Наумкіна вважає, що “усвідомлюючи глибокі суперечності й загрози в розвитку інформаційного суспільства, мислителі стали активно досліджувати інші виміри нового соціального порядку. Наслідком такого пошуку стало формування на межі століть концепції суспільства знань” [17, с. 32].

Однак якщо поняття “інтелектуальний капітал”, “економіка, основана на знаннях” усталилися в категоріальному апараті не тільки економічної, а й соціальної теорії, ставши практично загальноновизнаними, то поняття “суспільство знань” дотепер так і не змогло посісти гідне місце в філософській і правовій науці, хоча сам по собі цей концепт мало в кого викликає суттєві заперечення. Навіть після того, як у 2005 р. ЮНЕСКО опублікувала згадану всесвітню доповідь “До суспільства знань”, “наукової революції” в контексті суспільства знань не відбулося. Як стверджує В. Копилов, *концепт “суспільства знань” так і не трансформувалася в теорію і не витіснив теорію інформаційного суспільства на периферію*

дослідницького інтересу [14, с. 49]. Хоча, звичайно ж, зростання інтересу до цієї проблеми є очевидним.

Загалом, як свідчить аналіз, *суспільство знань розглядається як:*

а) вищий ступінь інформаційного суспільства;

б) сучасний етап розвитку інформаційного суспільства;

в) суспільство, що приходить на зміну інформаційному суспільству.

Низка дослідників вважає *концепції інформаційного суспільства, постіндустріального суспільства і суспільства знань змістовно близькими*. Те, що якісні соціальні зміни в сучасному світі обумовлені функціонуванням у ньому інформації та знання, – це очевидний факт, який демонструє, з їхньої точки зору, “споріднений” характер теорій. Тобто між інформаційним суспільством, постіндустріальним суспільством і суспільством знань не виявляються нездоланні перешкоди, що дозволяють проводити жорсткі демаркаційні лінії. Так, ще у 1990-х роках А. Ракітов пропонував розглядати ідею суспільства, заснованого на знанні, як “посилена версія” ідеї інформаційного суспільства [18; 19; 20].

На складність розмежування понять інформаційного суспільства і суспільства знань звернула увагу І. Алексеева. Усталений звичай вбачати за цими термінами стадії розвитку пояснюється нею, зокрема, тим, що широкої популярності відповідні ідеї набували саме у такій послідовності (постіндустріальне суспільство – інформаційне суспільство – суспільство знань). Алексеева нагадує, що ці ідеї були висунуті практично одночасно, а процеси, що осмислювалися за їх допомогою – тісно переплетені [1, с. 24]. З останньою тезою не можна не погодитися, оскільки протягом тривалого періоду інформаційне суспільство і суспільство знань ототожнювалися (як знання й інформація).

Протилежна точка зору, що вбачає в суспільстві знань альтернативу інформаційному суспільству, актуалізувалася порівняно недавно. Інформаційне суспільство мислилося як техноцентристське, на протигагу йому суспільство знань робило акцент на антропоцентричних цінностях, на нових якостях людської особистості, на невідчуваних від свого носія інтелектуальних і креативних здібностях людини, які стають безпосередньою продуктивною силою, а інноваційні процеси виробництва й упровадження наукових знань – головним джерелом ефективності. У такому ракурсі людська

особистість постала як основна рушійна сила суспільного й економічного прогресу.

Неминучість переходу від інформаційного суспільства до суспільства знань концептуалізується як наслідок низки причин (прагматичної, соціально-гуманістичної, аксіологічної, когнітивної). Прагматична причина вбачається у прагненні протиставити американській ідеологічній експансії, розрахованій на гомогенізацію всього світу – “Європу знань”, що продукує європейський інтелектуальний і гуманістичний ідеал. Соціально-гуманістична причина позначила глобальний когнітивний розрив між населенням Півночі й Півдня планети, а також гендерний, освітній розрив, розрив фізичних можливостей тощо, викликаний економічною нерівністю й нерівним доступом до інформації, наслідки якого підсилюють соціальну несправедливість і призводять до нових конфліктів [21, с. 5-16]. Аксіологічна причина констатує необхідність відходу від технологічного детермінізму, що раніше культивувався окремими концептами інформаційного суспільства. Водночас, заслуговують на увагу висновки, що суспільство знань має встановити баланс соціального й техніко-технологічного. Когнітивні підстави виражають потребу у створенні нової інфраструктури знання, механізмів когнітивної обробки й використання інформації і перетворення її в знання для подальшого використання у дослідницькій, освітній, виробничій діяльності [22, с. 7-10].

Низка авторів констатують, що нині існують лише попередні версії теорії суспільства знань. Серед наукових праць, присвячених аналізу проблеми, виділяються аналітичні тексти, зосереджені на змісті актів ЮНЕСКО стосовно суспільства знань та присвячені аналізу й упорядкуванню сукупності представлених там ідей. Друга група досліджень виконана відповідно до методології позитивізму і звертається до реальних характеристик сучасного суспільства.

Тобто *суспільство знань виступає, по-перше, як ідеал, або нормативна модель, до якої реальним суспільствам запропоновано свідомо прагнути, відповідним чином перебудувавши цілі й завдання державної політики. По-друге, суспільство знань розглядається як об'єктивна тенденція суспільства, що динамічно розвивається, послідовно проходить стадії: постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство, суспільство знань.*

Для осмислення поняття “суспільство знань” також варто звернутися до еволюції цього терміна й позначити тимчасові рамки його концептуалізації.

Як слушно відзначає Д. Єфременко, у суспільства знань “коротка історія, але довга передісторія”. Категорія “знання” легко проектується на платонівську “ідеальну державу”, на “Нову Атлантиду” Ф. Бекона, на Місто Сонця Т. Кампанелли, на ноосферу В. Вернадського тощо [23, с. 49]. Витоки концепції локалізовані в теоріях інформаційного й постіндустріального суспільства, в тих сегментах, де аналізується радіальна зміна соціальних функцій знання, а також у науці про історію та здобутки науки, де розроблялася проблема просвіщення і розвитку суспільства.

Проблема знання, як одного з чинників виробництва, опинилася в центрі дискусій другої половини ХХ ст. Процес посилення ролі науки і знань в поєднанні з модернізацією й нелінійним розглядом суспільства датується раннім періодом – у 1962 р. Ф. Махлуп, який аналізував економіку наукових досліджень і засобів розповсюдження науково-технічної інформації, підкреслив їх значення, що зростає, об’єднавши їх загальним терміном “індустрія знань” [24]. Висновки Ф. Махлупа були з ентузіазмом зустрінуті американською громадськістю і закладені в основу обґрунтування концепції інформаційного суспільства.

Термін “суспільство знань” в 1960-х роках використав політолог Р. Лейн, який розглядав вплив наукових знань на сфері економіки і політики. Ним було порушено питання про організацію влади й системи управління в ситуації подальшого підвищення суспільної ролі знань [25].

Показово, що Деніел Белл, який одним із перших спробував осмислити нову соціальну ситуацію й виразно прописав остаточне й безповоротне завершення ери індустріалізму, не протиставляв інформацію і знання: згадував їх поряд, всіляко підкреслював цінність науково-теоретичних знань і прогнозував зростання їх ролі в суспільстві нового типу, що формується, де наукоємні галузі займатимуть перші позиції. Але автори, що йшли за Беллом, істотно перерозподілили акценти, переоцінивши, як справедливо зазначає І. Алексєєва, зокрема, нетеоретичні різнотипні дискурси, обґрунтувавши значущість буденної, міфологічної, паранаукової й іншої інформації і позначивши перспективу втрати науковим

знанням дискурсивних привілеїв у ході розвитку інформаційного суспільства [26]. Можна сказати, що вплив філософії постструктуралізму на ідеологію постіндустріалізму призвів до переоцінки, зниження й нівелювання розуміння об'єктивного знання як смислового стрижня суспільства нового типу.

Д. Белл номінував сучасне йому суспільство як "постіндустріальне". Малюючи картину трьох стадій розвитку суспільства, Белл знаходився під впливом ідей Г. Спенсера й О. Конта, і, крім уваги, відведеної ним ролі теоретичного знання в постіндустріальному суспільстві, відзначав стрімкість входження теорії у царину практичного, її здатність служити основою інновацій, чим багатьма своїми параметрами визначати ступінь розвиненості соціуму. *"Але відмінною рисою постіндустріального суспільства є характер знання. Найважливішого значення для організації рішень і наряду змін набуває центральна роль теоретичного знання, що припускає першість теорії над емпіризмом і кодифікування знань в абстрактних системах символів, які... можуть використовуватися для інтерпретації різних сфер досвіду, що змінюються. Будь-яке сучасне суспільство живе за рахунок інновацій і соціального контролю за змінами, воно намагається передбачати майбутнє і здійснювати планування. Саме зміна в усвідомленні природи інновацій робить вирішальним теоретичне знання"* [27]. Тобто, Д. Беллом були зафіксовані варіативні відносини між наукою й технологією, у т.ч. інтелектуальною технологією, покликаною реалізувати вікову мрію про впорядкування масового суспільства. Інтелектуальна технологія, як вважав Белл, не знімає проблеми особистого вибору, але до поведінки співтовариств стали застосовними статистичні закономірності.

Позначити суспільство нового типу, що з'являється, у 90-і роки ХХ ст. спробував П. Дракер, що констатував створення економіки на основі знань. На користь якісної відмінності свідчили, зокрема, якісна зміна й різке підвищення економічної ролі працівників інтелектуальної праці, дослідників, вчених, управлінців – Дракер констатував появу нового типу працівників – *knowledge workers*. *Головна суперечність сучасного суспільства, на його думку, розгортається не між працею й капіталом, а між творцями інтелектуального продукту й тими, хто застосовує його у сфері господарських відносин.* Низка дослідників використовували термін "нова економіка", вкладаючи в нього сенс економіки знань, у якій низька вартість робочої сили й

обмеженість природних ресурсів компенсується високим індексом рівня знань для базових галузей промисловості [28; 29; 30; 31]. Суспільство з новою економікою було орієнтоване на ефективне використання знань, а не лише інформаційно-комунікаційних технологій, а також на нові соціальні функції знаннєвого класу (*knowledge class*).

Прихід до влади соціальних груп, що володіють знаннями, як закономірність суспільного розвитку обґрунтований ще в соціальних утопіях XIX ст., а більш детальне обговорення цього питання здійснили ідеологи першої технократичної хвилі (Т. Веблен, А. Берл, А. Фріш, Дж. Бернхейм та ін.), які вважали, що вчені, технічні фахівці й менеджери змінять буржуазію і фінансистів та управлятимуть суспільством за допомогою наукового планування всіх сфер соціального життя. Після Другої світової війни ця проблема набула нового звучання: постало питання про те, як за допомогою досягнень науки і техніки удосконалити існуюче капіталістичне суспільство.

Поняття "*цифрове суспільство*" використовується з середини 1990-х рр. Д. Тапскотт, характеризуючи цей етап суспільної еволюції, виділяє вузлові ознаки цифрового суспільства, першою серед яких називає орієнтацію на знання. До таких знань віднесені: цифрова форма представлення об'єктів, віртуалізація виробництва, інноваційна природа виробництва, інтеграція, конвергенція, "безпосередність" (усунення посередників) тощо [32]. Для Д. Тапскотта, який сповідує технологічний детермінізм, більш істотною є еволюція у сфері високих технологій, коли перехід від аналогової техніки до цифрової, від напівпровідників до мікропроцесорів, від централізованих обчислень до архітектури сервер – клієнта, від роздільного існування даних, тексту, зображення і звуку – до мультимедіа, від спеціалізованих систем до відкритих систем та ін. створюють підґрунтя нової економіки.

Виходячи з точки зору Н. Штера, оскільки застосування знань стає нині принципом, організуючим життєдіяльність суспільства, остільки доречно назвати таку "форму життя" – "суспільством знань" [33]. Канадським соціологом стверджується інноваційна значущість змін, що відбуваються: знання підриває панування колись могутніх соціальних інститутів (держави, церкви, армії); соціальне управління і прогнозування стають дедалі ускладненими; суспільство стає "крихкішим", але не внаслідок глобалізації й економізації відносин, а

через втрату панування над тиском знання. Епоха індустріалізму завершується, а здібності й навички, якими забезпечувався соціальний порядок у минулому, сьогодні втрачають своє значення. “Суспільний порядок, що вимальовувався на горизонті, базується на знанні” [33].

Знання визначається Н. Штером прагматично: як “здібність до дії”, або як діяльнісна здатність. Соціальний статус наукового знання в сучасному суспільстві забезпечений не його істинністю, об’єктивністю, адекватністю й ін., а тим, що тільки цей тип знання перманентно і в більшій мірі, аніж який-небудь інший, створить нові можливості ефективної дії, які засвоюються і використовуються індивідами, корпораціями, державами. Фундаментальне знання є первинним і ніби “даремним”; але через певний час нові теоретичні знання стають практично дієвими. Завдання завершення наукових досліджень (осмислення результатів і перетворення їх в корисні знання) виконують у сучасному суспільстві знаннієві працівники.

Праця, заснована на знанні, відзначає Штер, існувала завжди. Але на нинішньому етапі число професій, які ґрунтуються на роботі із знанням, стрімко зростає. *“Дискусія про соціальну роль знань дуже довго знаходилася у полоні класово-, професійно- й наукоцентричних способів бачення, носії яких часто побоювалися можливої концентрації влади в руках однієї з перерахованих суспільних груп. Вільна від ілюзій оцінка соціальної ролі знань повинна привести до висновку, що розповсюдження знань спричиняє не тільки ризики, що не передбачаються, і невизначеності, але і створює “звільняючий потенціал дії”.*

Проте не тільки неопросвітницька ідея розгортання потенційної могутності знання, перетворення знання в силу, здатну удосконалити суспільство й особистість, інтегрована в концепцію знаннієвого суспільства, а й ідея нової еліти, нового “знаннієвого класу”, основою якого стане креативна й інновативна особистість. Прогнозувалося, що економічні й соціальні функції капіталу повинні були відійти до інформації, ключовою інституційною роллю корпорації повинні були поступитися університетам.

Передбачалося, що соціальна стратифікація стане принципово іншою – освіта знайде рекурентність, що забезпечується доступом до її оновлення, а нову еліту становитимуть “інформовані члени суспільства”. Соціальна організація інтегрує інформаційні технології, суспільство вступить у нову “технотронну еру”, перетворившись у тотально керовану “мегамашину”.

Дж. Гелбрейт ввів поняття “техноструктура”, розуміючи під ним суспільний прошарок, що складається із вчених, фінансистів, конструкторів, фахівців у сфері управління й створення технологій та ін. Він вважав, що за допомогою інвестицій в охорону здоров’я, освіти, комунальні послуги й охорону навколишнього середовища капіталістичне суспільство дійде суспільства достатку, і техноструктура виявляється найбільш підготовленою для досягнення цієї мети. Поступово зміниться структура владних відносин у суспільстві, місце капіталу займе організоване знання, і з цієї причини влада в суспільстві буде перерозподілена, оскільки “межа між індустріальною системою й державою ... стає все більш штучною й невиразною” [34]. Основною умовою, що забезпечує функціонування виробництва і соціуму, стає взаємодія кваліфікованих фахівців-експертів в рамках техноструктури, Техноструктура орієнтована на підтримку соціальної й політичної стабільності в умовах, коли вона оптимальним чином здійснює свої інтереси.

Тезу про “технократії”, висунуту німецьким соціологом Хельмутом Шельські, представляв радикальний фланг знань про техноструктуру, що припускав фундаментальні зміни відносин панування у процесі формування науково-технічної цивілізації. На зміну політичного волевиявлення народу приходять закономірності, які людина формує в процесі праці й наукового пізнання. Традиційна демократія веде до підриву ефективності. Тому Шельські переконаний, що політичний суверенітет мінімізується: *“Чим досконалішими є техніка й наука, тим вузчий простір політичних рішень”* [35].

Підйом креативності як економічної сили вперше пов’язав із масштабним географічним переселенням народів і появою “креативного класу” американський економіст Річард Флоріда. У той же час він зафіксував глибокий розкол сучасного суспільства на два різні суспільства (з різними інститутами, економіками, доходами, громадськими, політичними й релігійними організаціями). Одне суспільство відрізняється космополітизмом, креативністю, різноманітністю й представляє фахівців високих технологій, вчених, інженерів, працівників засобів масової інформації і людей вільних професій. Інше суспільство, що складається з представників робочого класу й жителів сільськогосподарських районів, відрізняє традиціоналізм та цінності старого громадянського суспільства. Саме

перше суспільство, за його оцінками, перебуває на підйомі й має перспективу домінування в економічному майбутньому нації.

Питання про співвідношення креативного і середнього класів уявляється вельми злободенним. Знання як головний ресурс економіки знань актуалізує питання про основні складові суспільства знань, а також про соціальну структуру суспільства знань і його стратифікаційних принципів. Р. Флоріда, що висунув поняття креативного класу, переважно роздумував над проблемами внутрікласового характеру (цілями, цінностями, мотивами представників креативного класу). Важливо, що вперше до складу класоутворюючих ознак ввійшла здатність індивідів проводити інноваційний соціально значущий продукт (нове знання). Цю проблему порушували в роботах з економіки знань, де креативний клас виступав як складова середнього класу, свого роду його “інтелектуальне / інновативне ядро” [36, с. 101].

Причетність до інновацій може бути представлена різнотипною діяльністю: власне створенням творчого продукту та його просуванням або впровадженням.

У сучасних публікаціях часто визнається кризовий стан інституту науки напередодні формування суспільства знання. Немає єдності в тому, яку науку слід вважати такою, що лідирує в епоху інформаційного розвитку: прикладну чи теоретичну (фундаментальну). Вирішення цього питання лежить в комплексній науковій політиці, яка об'єднує зусилля галузей промисловості науково-дослідного сектора, урядових і неурядових організацій. Це повинні бути різноманітні моделі національних інноваційних систем, що зважають на соціально-економічну й культурну специфіку кожної країни.

Одним із проявів кризи науки є проблема витоку мізків – небажана для менш розвинених країн форма наукової мобільності. Разом з тим, трапляються й обґрунтування того, що, з точки зору інтенсивної моделі “онаучування” суспільства, – вказана тенденція є законною й ефективною [8].

Суспільство знань неможливе без розвинених форм демократії, без постійного оновлення цих форм, тому що перевагами знання можуть скористатися представники вузьких кіл. Важливі рішення повинні ухвалюватися в межах суспільного публічного простору.

Концепція суспільства знань та її інтерпретації в перспективі може призвести до “глибинної трансформації” наявних теорій суспільства. Зростання значення знанневих інститутів, посилення ролі знання у виробничих процесах приводить до перегляду соціальних орієнтирів.

В економічному й соціальному плануванні відбувається перехід від інтуїтивних думок до знань, побудованих на ґрунті об’єктивних критеріїв. Теоретичне знання перетворюється на лідера соціальної організації, конституюючи позначений вище *вектор розвитку: постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство, суспільство знань.*

Сучасна кризова ситуація в суспільстві актуалізує дискусії про можливість науки взагалі й науки гуманітарної зокрема впливати на його розвиток. Кризові періоди виявляються епохами трансформацій, коли йде пошук нових концептуальних засобів, що поєднують проблеми повсякденності з філософськими ідеями. Формується новий дискурс, який означає серйозну дискусію між людьми. Він завжди пов’язаний з певним контекстом, реальними проблемами, обговорення яких триває і за межами науки.

Водночас, пріоритет знання виявляється при моделюванні суспільного розвитку та врегулюванні новітніх суспільних відносин, розробці інноваційних технологій, вирішенні економічних, екологічних та енергетичних проблем, проблем освіти й охорони здоров’я тощо.

Суспільство знань вже стало інноваційним проектом, спрямованим на позитивні гуманітарні й соціальні перетворення та елімінування низки деструктивних позицій, які привнесло з собою інформаційне суспільство. Необхідність створення моделі нового суспільства є усвідомленою, а провідним завданням теперішнього часу постає впровадження інноваційних проектів у соціально-економічні практики.

Таким чином, *суспільство знань – це суспільство, що створює, підтримує й оновлює систему інститутів, які виробляють і поширюють знання для свого функціонування й розвитку; формує систему стимулів для підтримки наукоємних інноваційних виробництв; орієнтоване на інтенсивний розвиток усіх сфер життєдіяльності людини, суспільства і держави та свідомо прагне зняти обмеження доступу до знань.*

Неминучими є зміни ціннісної сфери суспільства знань та формування її нових елементів, суть яких вбачається суперечливою. З одного боку, йдеться про суспільство, що індивідуалізується, в якому в загальній ієрархії цінностей на високий рівень стрімко піднімаються нові початки креативної й інноваційної особистості. З іншого – на перший план виходять нові форми управління індустрією знань, вирішення проблеми вирівнювання розвитку країн з різним економічним і культурним потенціалом.

Сьогодні немає сумніву стосовно того, що ХХІ століття буде століттям інформації та наукових знань, а отже необхідно вирішувати принципово нову глобальну проблему, пов'язану з підготовкою мільйонів людей до життя та діяльності в цілком нових для них умовах інформаційного світу.

З погляду права сутність інформаційного суспільства була визначена 1993 року Комісією ЄС: *“Інформаційне суспільство – це суспільство, в якому діяльність людей здійснюється на основі використання послуг, що надаються за допомогою інформаційних технологій і технологій зв'язку”*.

Наведене є одним із перших юридично закріплених визначень інформаційного суспільства, в основу якого, за нашими оцінками, покладено суто економічний і технологічний підходи, що не враховує усіх аспектів інформаційних відносин та потребує перегляду. За результатами проведеного аналізу наукових здобутків в інформаційній сфері вважаємо за можливе запропонувати дещо інший підхід стосовно визначення цього терміну, зокрема:

***Інформаційне суспільство** – це історична стадія розвитку людини, суспільства, держави та міжнародної спільноти, для якої характерні:*

1) зростання ролі інформації, знань та інформаційно-комунікаційних технологій в усіх сферах життєдіяльності;

2) збільшення кількості людей, зайнятих виробництвом інформаційних ресурсів, технологій, продуктів і послуг, зростання їх ролі у валовому внутрішньому продукті;

3) поширення процесу інформатизації за всіма функціональними напрямками інформаційної діяльності;

4) формування національного і глобального інформаційного простору для задоволення потреб в інформаційних ресурсах, продуктах і послугах;

5) збереження, розвиток та поширення в інформаційних мережах національних культурних, духовних і моральних цінностей;

б) забезпечення безпеки людини і громадянина, суспільства, держави та міжнародної спільноти в інформаційній сфері.

Сучасний стан розвитку суспільства дозволяє розглядати інформаційне суспільство (*information society, digital society, electronic society*) як етап переходу до нового перспективного стану свого соціально-економічного й науково-технічного розвитку – до суспільства знань (*knowledge society*). У ньому головним джерелом існування й розвитку, основним ресурсом функціонування та рушійною силою прогресивних перетворень стануть знання, які накопичило і продовжуватиме накопичувати людство та які ефективно будуть використовуватися практично усіма підсистемами суспільства для розв'язання своїх повсякденних і перспективних завдань.

Загалом, за нашими оцінками, *суспільство знань – вищий ступінь розвитку інформаційного суспільства, збагаченого духовним та інтелектуальним потенціалом людства*. За таких умов знання сприяють розвитку продуктивних сил, рухають економіку, морально вдосконалюють суспільство. Саме знання стають джерелом багатства й успіху громадян, закладів, підприємств, установ та організацій, місцевих громад, регіонів і країни в цілому.

Крім цього, в сучасних умовах кардинальних трансформаційних змін, що відбуваються в Українському суспільстві і державі, заслуговують на увагу й підтримку оцінки [37, с. 11], що *трансформуючись в суспільство знань, Україна може стати однією з процвітаючих країн світу та явити новий спосіб державного устрою й життя, випередивши інші держави, навіть не наздоганяючи їх*.

У контексті зазначеного видається обнадійливим і знаковим той факт, що Український парламент згідно з пропозиціями вчених Національної академії правових наук України врахував зазначену тезу у своїй постанові від 3 липня 2014 року № 1565-VII *Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Законодавче забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні”* [38], згідно з п. 7 яких Кабінету Міністрів України, Національній академії наук України і національним галузевим академіям наук України рекомендовано *організувати та забезпечити розробку наукових і прикладних засад трансформації інформаційного суспільства в суспільство знань як*

інноваційну основу подальшого суспільно-економічного розвитку України.

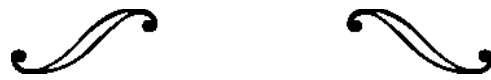
Реалізації наведеного, за нашими оцінками, також сприятимуть положення постанови Верховної Ради України від 11 лютого 2015 року № 182-VIII *Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Про стан та законодавче забезпечення розвитку науки та науково-технічної сфери держави"* і нова редакція Закону України *"Про наукову і науково-технічну діяльність"*.

Список використаних джерел:

1. *Алексеева И. Ю. Что такое общество знаний? / И. Ю. Алексеева. – М. : Когито-центр, 2009. – 94 с.*
2. *Бехманн Г. Общество знания – краткий обзор теоретических поисков / Г. Бехманн // Вопросы философии. – 2010. – № 2. – С. 113-126.*
3. *Кушерець В. І. Аналіз знання як стратегічного ресурсу трансформації суспільства (світоглядно-методологічний аспект): автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. / В. І. Кушерець. – К., 2003. – 41 с.*
4. *Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн; [пер. с англ. М. М. Гурвица и др.]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – С. 139.*
5. *Инновационное развитие: экономика, интеллектуальные ресурсы, управление знаниями / под общ. ред. Б. З. Мильнера. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 624 с.*
6. *Клепко С. Ф. Наукова робота і управління знаннями / С. Ф. Клепко. – Полтава : ПОІППО, 2005. – 201 с.*
7. *Управление знаниями: концептуальная логика и модели / Л. В. Заруева, Е. Н. Яненко, Н. С. Дереповская. – Новосибирск : НГАСУ, 2005. – 52 с.*
8. *Попова С. Л. Личность в процессе перехода к обществу знаний: социально-философский анализ : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. / С. Л. Попова. – Р-н-Д., 2011. – 150 с.*
9. *Бехманн Г. Общество знания – краткий обзор теоретических поисков / Г. Бехманн // Вопросы философии. – 2010. – № 2. – С. 124.*
10. *Дракер П. Посткапиталистическое общество / П. Дракер // Новая постиндустриальная волна на западе: Антология; под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 67-100.*

11. *Ракитов Л. И.* Регулятивный мир : знание и общество, основанное на знаниях / Л. И. Ракитов // Вопросы философии. – 2005. – № 5. – С. 84-85.
12. *Горц А.* Нематериальное: знание, стоимость и капитал / А. Горц ; [пер. с фр. и нем. М. Сокольской]. – М. : Изд. дом Государственного ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 206 с.
13. *Полани М.* Личностное знание: на пути к посткритической философии / М. Полани ; пер. с англ. общ. ред. В. А. Лекторского, В. И. Аршинова ; предисл. В. А. Лекторского. – М. : Прогресс, 1985. – 344 с.
14. *Копилов В. О.* Суспільство знання – категоризація ідеї / В. О. Копилов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія ; редкол. А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – № 8. – С. 45-46.
15. К обществам знания: всемирный доклад ЮНЕСКО 2005. – Режим доступа : <http://unesdoc.unesco.org>.
16. *Ster N.* Knowledge Societies. / N. Ster. – L., 1994. – 234 p.
17. *Наумкина Е. А.* От информационного общества к обществу знаний: образовательный аспект / Е. А. Наумкина // Філософські науки : зб. наук. праць. – Суми : СДПУ ім. А. С. Макаренка, 2009. – Вип. 1. – С. 32.
18. *Ракитов А. И.* Философия компьютерной революции / А. И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.
19. Информационная революция: наука, экономика, технология : реф. сб. ; отв. ред. А. И. Ракитов]. – М. : ИНИОН, 1993. – 235 с.
20. Компьютерная революция и информатизация общества : сб. статей / редкол. : А. И. Ракитов (отв. ред.) и др. – М. : Б.и., 1990. – 301 с.
21. *Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В.* Правовий дискурс справедливості як віртуальна реальність права / О. П. Дзьобань, Ю. В. Мелякова // Інформація і право. – К., 2013. – № 2 (8). – С. 5-16.
22. *Василькова В. В.* Концепции общества знания: новая утопия или социальная технология / В. В. Василькова // Общество знания: от идеи к практике. Часть I. Основные контуры концепции общества знания : монография. – СПб. : Скифия-принт, 2008. – С. 7-10.
23. *Ефременко Д. В.* Концепция общества знания как теория социальных трансформаций: достижения и проблемы / Д. В. Ефременко // Вопросы философии. – 2010. – № 1. – С. 49-61.
24. *Махлуп Ф.* Производство и распространение знаний в США. / Ф. Махлуп. – М. : Прогресс, 1966. – 463 с.

25. *Lane R.* The decline of politics and ideology in a knowledgeable society / R. Lane // American sociological rev. – N.Y., 1966. – Vol. 31. – № 5. – P. 620-670.
26. *Алексеева И. Ю.* Возникновение идеологии информационного общества [Электронный ресурс] / И. Ю. Алексеева. – Режим доступа : <http://emag.iis.ru>.
27. *Bell D.* The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. / D. Bell. – N.Y., 1973. – 234 p.
28. *Глухова Л. В.* Экономика знаний: модели, методы, управление : монография / Л. В. Глухова. – М. : Изд-во ИКиП, 2008. – 118 с.
29. Экономика знаний : монография / В. П. Колесов и др. ; отв. ред. В. П. Колесов. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 431 с.
30. *Татаркин А. И., Пилипенко Е. В.* Экономика знаний: проблемы теории и методологии / А. И. Татаркин, Е. В. Пилипенко. – Екатеринбург : Ин-т экономики УрО РАН, 2007. – 284 с.
31. *Федулова Л. І.* Концептуальні засади економіки знань [Электронный ресурс] / Л. І. Федулова. – Режим доступа : <http://ief.org.ua>.
32. *Тапскотт Д.* Электронно-цифровое общество : плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта / Д. Тапскотт ; пер. с англ. И. Дубинского, под ред. С. Писарева. – К. : ITN Пресс; М. : Рефл-бук, 1999. – 403 с.
33. *Штер Н.* Мир из знания / Н. Штер. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru>
34. *Гэлбрейт Дж. К.* Новое индустриальное общество / Дж. К. Гэлбрейт ; [пер. с англ.]. – М. : АСТ; СПб. : Транзиткнига, 2004. – С. 537.
35. *Schelsky H.* Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation. / H. Schelsky. – Режим доступа : <http://books.google.com.ua>.
36. *Черкащина Т. Ю.* Субъекты экономики знаний: ролевые позиции среднего класса / Т. Ю. Черкащина // Регион: экономика и социология. – 2008. – № 1. – С. 95-108.
37. *Ткачук В. В.* Інформатизація освіти як чинник формування інноваційно-інформаційного суспільства в Україні (філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10. / В. В. Ткачук. – К., 2010. – 18 с.
38. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: “Законодавче забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні”: Постанова Верховної Ради України від 3 липня 2014 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 33, ст. 1163.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В УКРАЇНІ

ОГІРКО Р. С.

2.1. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1710 Р. У СУЧАСНОМУ ВІТЧИЗНЯНОМУ НАУКОВОМУ І ОСВІТНЬО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ

Револуція гідності, сутністю якої серед іншого є також завершення морального і політичного звільнення України від імперської залежності і колоніальної спадщини, принципово по новому формулює вимоги до сучасного наукового осмислення і розкриття історичного минулого української нації на всіх етапах її розвитку.

Ця методологічна детерміната посилюється ще двома обставинами: по-перше, політикою нинішнього політичного керівництва Російської Федерації, спрямованої на відновлення Російської імперії шляхом поглинання української незалежної національної держави під гаслом реанімованого абсурдного двохсотлітнього імперського міфу, ніби росіяни (московити) і українці (русини) є одним народом. По суті, це смертний вирок українській державності, що реалізується через анексію Криму і п'яту, на цей раз так звану гібридну російсько-українську війну. По-друге, курс України на Європейську інтеграцію диктує нові, вищі морально-етичні, політичні і головне, - наукові методології пізнання

закономірностей державотворення і правового регулювання, в тому числі й переосмислення досліджень історії української держави як частини Європи.

Неможливо собі уявити, щоб у будь-якому варіанті дослідницького дискурсу загальної історії, наприклад, США і Франції, історії чи теорії їх держави і права автором можна було обійти принципи, норми чи навіть саму згадку про Конституції чи інші конституційні акти цих країн. В Україні в цьому відношенні є поки що проблеми.

З кінця 1980-х років із відкриттям архівів в Україні почалося активне дослідження феномену Конституції 1710 року. В короткий час було опубліковано декілька монографій, десятки статей. Проте одностайності в оцінці політико-правової природи і значення цієї Конституції науковцями досягти не вдалося. Частина сучасних українських авторів вслід за українськими дослідниками в еміграції (Омельян Пріцак, Богдан Футей й ін.) обґрунтовано вважають, що оскільки модерна історія кожної нації в Євроатлантичній цивілізації починається з її Конституції (Конституція США 1787 року, Франції та Польщі 1791 року), українська нація була значно попереду, прийнявши першою Конституцію України 1710 року [1, с. 14-15].

Інша частина науковців, вказуючи на той очевидний факт, що “Пакти і Конституції...” були прийняті після нищівної поразки під Полтавою, поза Батьківщиною і в еміграції, переважно оцінює цей документ як випадковий історичний казус спасіння потопальника і виходу із безнадійної ситуації та зводять його значення у кращому випадку до історично і теоретично значимої пам’ятки політичної і правової думки. Дехто з науковців взагалі відмовляє в конституційній оригінальності актові 1710 р., вважаючи його якби повтором договорів *Pacta Conventa*, які з кінця 16 ст. уклалися між новообраними польськими королями та “народом-шляхтою” [2, с. 5].

Тут маємо зразок мислення за аналогією-методом припущення, коли не проводиться конкретного юридичного аналізу і порівняння аналізованих правових актів по їх суб’єктах, об’єкту, змісту, правам і обов’язкам у прив’язці до місця, часу, умов, мети тощо. Такий аналіз сам по собі є досить цікавим і міг би дати протилежні за змістом висновки, але це окрема дослідницька проблема.

Великий прорив у цих дослідженнях Конституції Пилипа Орлика явно очікувався у зв’язку із її трьохсотліттям у 2010 році.

Президент України Віктор Ющенко 21 березня 2005 року видав указ “Про відзначення 295-ї річниці та підготовку заходів до 300-ї річниці прийняття Конституції гетьмана Пилипа Орлика”, а Кабінет Міністрів України того ж року видав розпорядження від 29 серпня, в якому розробив план заходів по цьому питанню та дав розпорядження відповідним міністерствам і відомствам. Цими актами серед іншого передбачалося проведення міжнародної наукової конференції в Києві, циклу теле- та радіо передач, заплановано видання книг. На виконання розпорядження Кабінету Міністрів Міністерством юстиції України було оголошено Всеукраїнський студентський конкурс творів на тему “Конституція Пилипа Орлика” (наказ №170/7 від 04.03.2010 р.), а також конкурс робіт старшокласників на тему “Конституція Пилипа Орлика і конституційний процес у сучасній Україні”. Слід звернути увагу що ці конкурси оголошені не Міністерством освіти України, а Мінюстом та із “ювілейним” запізненням (ювілей 5.04.2010, а наказ Мінюсту від 4.03.2010) і виявилися лише разовим заходом.

У жодному з перелічених урядових документів не було заплановано і, природно, не проводилося жодних урочистих святкових заходів у квітні 2010 року в Києві, так само як нібито запланована масштабна Міжнародна наукова конференція в Києві також фактично не була проведена. Це свідчить про крайній формалізм і безвідповідальність представників влади і функціонерів від науки і освіти щодо оцінки і пошанування Конституції 1710 року та її автора Пилипа Орлика. Загальну атмосферу цього ювілею добре передають слова відомої дослідниці модерної держави у Європі і Україні доктора філософських наук Ади Бичко: “Я з трепетом очікувала 5-го квітня 2010 року і все ж вірила в те, що самостійна і незалежна Україна відзначить 300-річчя слави України підтвердженням правової основи національної державності (Конституції Пилипа Орлика). Але, на жаль, крім невеличких заміток нічого іншого не було” [3, с. 164]. Що ж тут говорити про щорічні відзначення Конституції 1710 року як національного свята.

Загалом, в останніх історико-правових наукових дослідженнях і дискусіях не знаходимо переконливих аргументів щодо підтвердження об’єктивної закономірності і необхідності прийняття Конституції України 1710 р., її запізнілої появи в еміграції, її природи, змісту і значення. На наш погляд, в основу пошуку відповідей на ці

питання слід покласти, по-перше, аналіз логіки розвитку українського суспільства і держави від початку Національно-визвольної війни українського народу і до 1710 року, послідовне розгортання якої тільки змогло і повинно було привести до феномену Конституції Пилипа Орлика. По-друге, морально-етичну і політико-правову природу Конституції 1710 року можна розкрити і тим самим вберегтися від односторонніх висновків лише досліджуючи цей феномен в широкому контексті європейської політико-правової історії цього часу. В літературі висловлена аргументована позиція щодо впливу “степових витоків” на політичні традиції козацтва та на її окремі інститути [4].

Почнемо з першого. Досягнення і підтримання єдності нації, суспільства і держави є першочерговим завданням на всіх етапах державотворення. Історія державотворення в Україні, зокрема, козацького періоду свідчить про постійні проблеми у досягненні і збереженні такої єдності. Навіть гірше, – в історії держави і права України відомий такий феномен, як “Руїна” – крайня форма нестабільності, розпаду і взаємопоборення окремих частин до того єдиного державного організму.

Тільки у “Пактах і Конституціях законів і вольностей Війська Запорозького” гетьмана Пилипа Орлика [5, с. 24-37] така національна і державна єдність вперше була досягнута і закріплена на найвищому правовому, конституційному рівні і поставлена на практичні правові, політичні і міжнародно-договірні основи втілення, а саме: через звільнення України від московської окупації і конституювання її як незалежної національної демократичної козацької держави, через формування антимосковської міжнародної коаліції сусідніх держав і через встановлення конституційних основ і інституційного механізму функціонування козацької держави. По-суті, це є одна з головних тез цієї роботи.

На нашу думку, Конституція Пилипа Орлика є цілком закономірним і об’єктивно обумовленим конституційним актом, що закріпив основні здобутки української козацької держави з 1648 і по 1709 р., а саме: моральні, релігійні, правові, економічні, політичні розв’язки життєвих проблем, що у своїй сукупності мали закласти основи суспільного і державного ладу козацької держави (скажемо зразу – дані не всі розв’язки, не системно, не повністю, не своєчасно, не оптимально з точки зору форми і т. п.). Очевидно, що це оцінки з

висоти сьогоднішнього дня. Але виходячи із змісту морально-етичної позиції і запропонованих авторами Конституції правових і політичних принципів та оцінок Акту 1710 року – цей документ повністю відповідає сутності і логіці здобутків і тенденцій розвитку національно-визвольної війни і української революції і мав би бути прийнятий ще у 1648–1649 рр. Не випадково науковці відмічають, що завоювання української революції не були закріплені законодавчо. Уряд держави відставав від радикальних змін і свідомості людей та знаходився у полоні стереотипів середньовічної станової організації суспільства [6, с. 95].

Для прийняття такого конституційного акту української революції загальноєвропейського масштабу були всі необхідні підстави, крім одної, загально кажучи, – незрілості тодішньої української козацької і шляхетської еліти. І якщо не розкривати елементів цієї незрілості, а сказати коротко, то це нездатність до національної і державної консолідації. Це, власне, і обумовило весь суперечливий і непослідовний хід самої революції, і Руїну, і нерішучість у державотворенні, і саму поразку та руйнування козацької держави.

Національно-визвольна війна і українська революція на першому етапі її розвитку 1648–1657 рр. привела до корінного перевороту у соціально-економічному і суспільно-політичному житті України. Основи цих докорінних змін забезпечили бойові успіхи української армії.

Якщо оцінити здобутки національно-визвольної війни за перший період її ведення, то вони такі: за короткий час на площі 200 тис. кв. км. української етнічної території була ліквідована вся система польсько-шляхетського панування, селянство звільнилося від кріпацької залежності, земля, як основне багатство держави, перейшла до рук козаків і селян, була сформована потужна козацько-селянська армія, відродилася православна церква. Ці чинники заклали моральні, соціально-економічні, політичні та ідеологічні підвалини козацької держави [7, с. 40].

Питомим зразком для козацької держави Богдана Хмельницького була Запорізька Січ, глибокий демократизм якої був характерною особливістю її самоврядного устрою. Економічні підвалини будувалися на прагненні до соціальної рівності і запереченні кріпацтва. У галузі політики – передбачали право

кожного козака брати участь у козацькому самоврядуванні, тобто обиратися і бути обраним до військово-адміністративних органів. Ця національна традиція вела свою тяглість із часів віча Київської Русі.

Треба відмітити, що козацька форма державності виникла не тільки на етнічній, але й на своєрідній морально-психологічній основі, коли козаків об'єднувала не лише сила політичної влади чи корпоративна солідарність, а й духовна рідність. Одночасно це була організація, в якій членство означало приналежність до військового чину [8, с. 42]. Отже, устрій Запорізької Січі як прототип української державності був покладений в основу козацького державотворення після перемоги української революції.

Ліквідація великого феодального землеволодіння магнатів і шляхти, наділення козаків і селян землею, знищення кріпацької неволі, створили необхідні передумови для переходу до ринкової економіки і буржуазного способу виробництва. Здавалось був відкритий простір для успішного і ефективного державотворення розбудови козацького суспільного ладу козацької демократичної держави на основі питомих вітчизняних інститутів і цінностей. Але трапилося навпаки.

Богдан Хмельницький після своєї смерті залишив українську козацьку державу нерозділеною, унітарною, керованою, яка територіально поширювалася на обидва береги Дніпра. В дослідженнях по історії держави і права України щодо змін в державному устрої Гетьманщини у першій половині 60-х років підкреслюється, що зміни сталися внаслідок розкольніцьких дій старшини Лівобережжя і Запорізької Січі, через що унітарна держава Богдана Хмельницького розділилася на три державні утворення – Лівобережжя, Правобережжя і Запорізька Січ. І це називають конфедерацією [7, с. 40].

Дуже суперечлива думка, бо конфедерація – це добровільний високоорганізований гармонійний союз незалежних національних держав з ефективним механізмом взаємодії по реалізації спільних цілей. В Україні ж цього періоду окремі її частини під іноземним диригуванням просто себе взаємознищували.

Правда, треба сказати, що Великий Гетьман, спираючись на свій авторитет, діяв дуже рішуче, придушуючи бунт у Запорізькій Січі під орудою Худолія, і залишив там гетьманський гарнізон козаків, обмеживши козацьке самоврядування. Не менш рішуче він

придушував селянські бунти, зберігаючи тим самим єдність держави і правопорядок. Але, як правильно підкреслюють науковці, – “проблема залишалася”.

Окремо слід наголосити на тому очевидному факті, що доля державної єдності у цей період залежала від позиції Запорізької Січі, яка по смерті Б. Хмельницького відновила своє самоврядування, до того ж встановивши інститут кошового гетьмана. З 1658 р. – це відокремлене квазідержавне утворення, що лише формально визнавало владу гетьмана, по-суті проводило незалежну внутрішню і зовнішню політику, а 28 січня 1658 р. почало братовбивчу громадянську війну, повністю діючи в руслі планів і інтриг Москви, байдуже відмовившись від власної державності [6, с. 212-215].

Загарбницька політика Москви – це друга головна причина невдачі зусиль Гетьманату утвердити єдину незалежну національну державу в Україні.

Перебування української держави під зверхністю російського царя закінчилося поділом України і захопленням Києва і Лівобережжя. Для Москви Україна була лише розмінною територією у боротьбі з Річчю Посполитою, що знайшло свій вираз, зокрема, в Андрусівському договорі, а кінцевою метою Москви було повна інкорпорація України під маскою захисту православної віри. Кінець цієї історії відомий.

Відповідаючи на питання чи могла встоятися і перемогти українська держава в XVII ст. в оточенні трьох наймогутніших імперій цього часового періоду, треба згодитися із авторами цитованої праці: “Безперечно Україна з її величезним потенціалом мала величезні шанси для досягнення незалежності. Єдина причина, яка заважала цьому, – внутрішній розбрат, неспроможність об’єднати всі національні сили у єдиний моноліт” [6, с. 29]. Проте слід запитати чи можна було зробити це тоді і мирно, і конституційно, як це зробив через півстоліття Пилип Орлик? Відповідь позитивна, але аргументування її виходить за рамки нашої теми.

Головне значення Конституції Пилипа Орлика ми бачимо в тому, що вона зберегла і закріпила величезний здобуток української національної революції XVII ст., що проявився перш за все в козацькому державному і соціальному устрої, який, на жаль, не був повністю зреалізований.

Головний принцип Орликової Конституції – це статус України як незалежної держави: “Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування”. І це стало ключовою ідеєю, що обумовила нарешті національну і державну єдність низового козацтва, і козацької старшини, Запорізької Січі і Гетьманського уряду.

Очевидно, що окремим питанням є дослідження витоків такого морального і політичного прориву в досягненні національної і державної єдності, в ідейному і змістовному наповненні Конституції 1710 року. Але вже зараз зрозуміло: і її задум, і основний правовий і політичний зміст народився і скристалізувався в середовищі козацької еліти в період гетьманування Івана Мазепи, який в своїх державницьких діях виражав не тільки свою волю, але й бажання старшини. В умовах еміграції вона нарешті змогла вільно це висловити і формалізувати.

Встановлення міжнародно-визнаних кордонів для держави, яка веде національно-визвольну війну є великою перемогою, Конституція Орлика закріпила ці кордони, що стало належним вкладом у зміцнення незалежності України. У національній державі природній кордон – це українські етнічні межі. Але з врахуванням геополітичної ситуації автори Конституції зупиняються на варіанті кордонів території держави Богдана Хмельницького [9, с. 106-113].

Ще одна з принципових новел Конституції 1710 року, яка консолідує і стабілізує державу – це зміна столичного міста-держави, якою віднині має бути місто Київ – географічний, національний, політичний, господарський, культурний і сакральний центр України. Тим самим були нарешті виправлені помилкові рішення у визначенні попередніх столичних міст козацької держави.

Нарешті, найважливіший вклад першої у Європі Конституції 1710 року виявився в тому, що вона вперше закріпила системний модельний ряд демократичних принципів, норм та інститутів, які сьогодні, через 300 років вважається класичними і загальноприйнятими. Але вони прийшли у цю Конституцію не із трактатів, перекладених із англійської, французької, польської й інших мов, а із майданів Запорізької Січі, із площ міст, містечок і сіл України, де на протязі століть вироблялися і утверджувалися форми вибору, призначення і перевірки кращих і найбільш відповідальних керівників, форми і процедур звичайно із відповідними недоліками,

які як відомо, є похідними від наших позитивів. Тобто, ці форми демократичної сутності козацької держави є не запозичені, не привнесені ззовні це свої історичні форми державотворення, що робить акт П. Орлика Конституцією у сучасному власному значенні слова.

Тепер аргументуємо другу мету цієї роботи: якою є морально-етична, духовна і правова основа Конституції 1710 р, і чому так запізнило, але все-таки вона була прийнята.

Очевидно, що ця, одна з перших у Європі, Конституція 1710 р. є результатом виникнення питомої по змісту і формі української демократичної козацької держави, що стало можливим лише завдяки перемозі козацької армії у Національно-визвольній війні українського народу 1648–1657 рр. проти політичного, національного, релігійного і соціального поневолення у Речі Посполитій. Зрозуміло, що зовнішні і внутрішні обставини, які зумовлювали суперечності і невдачі українського державотворення і привели в кінцевому рахунку до поразки козацької держави не можуть розкрити, ні тим більше пояснити самі по собі об'єктивної необхідності розробки, прийняття і значення Конституції 1710 р. в історії України.

В політичній, правовій та історичній літературі питання духовної і морально-етичної обумовленості Конституції 1710 р. розглядалися лише у зв'язку з іншими проблемами. Наскільки нам відомо, окремо цей аспект змісту "Пактів і Законів..." в науковій літературі ні ким ще не досліджувалися.

Тому необхідним є звернення до аналізу внутрішніх духовних (релігійних) і морально-етичних основ цих процесів, які, як відомо, завжди є присутні в житті, й більше того, – є визначальними у всіх суспільно-значимих історичних подіях.

Головна моральна проблема, яку керівництву Запорізької Січі і Гетьманату треба було розв'язати, була, як відповісти на військову поразку у війні з Московським царством, які цілі поставити і які шляхи їх досягнення запропонувати Війську і всій українській спільноті.

Духовна і світоглядна основи Конституції 1710 р. та її політико-правовий зміст вказують, що козацька українська спільнота вийшла із цього випробування морально, психологічно і політично незломленою, навпаки, – здатною вперше за всі роки Національно-визвольної війни і української революції беззастережно об'єднатися, і

цю свою моральну і політичну зрілість оформити і закріпити в документі вищої моральної і правової сили – “Пактах і Конституціях законів та вольностей Війська Запорозького”.

Запорукою цьому, безумовно, було почуття високої гідності та честі, жертвенної боротьби української козацької нації за свободу і незалежність від бруталного московського поневолення, а також історична підставність правоти і переконаності у необхідності такої боротьби.

Якщо застосувати цей підхід до аналізу морально-етичних засад Конституції 1710 р., то ми бачимо явний вибір її авторів християнського бачення всесвітньої історії взагалі і історії українського козацького народу.

“Господь дивний і незбагнений у судах своїх, милосердний у довготривалій терпеливості, праведний у карі, ... найсправедливішими терезами свого суду одні царства і народи підносить, а інші за гріхи й провини принижує... Отак і народ козацький, давній та відважний, раніше званий Хозарським¹, спочатку підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями... Але пізніше за численні провини та гріхи піддав багатьом стражданням покараний народ Козацький, принизив його і ледве не знищив дощенту навіки”. Цей уривок із преамбули Конституції 1710 р. свідчить про те, що її автори осмислили трагічні наслідки творення Козацької держави, причини її поразки і зробили висновок, що винний був сам суб’єкт державотворення – козацький народ.

З цього автор-історик Т. Чухліб робить висновок, що творці Конституції 1710 р. розглядали проект держави насамперед як творіння Бога. Це дуже дискусійна думка, оскільки, по-перше, ніде в тексті Конституції не має доказів цього, а по-друге, – дальніше цитування тексту Преамбули свідчить скоріше про протилежне. Ось початок Орликової Конституції: “Во ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа, прославленого у Святій Трійці Господа Бога. Нехай буде на вічну славу і пам’ять Війська Запорозького і народу Руського” [10].

Тут явно йдеться не про матеріальний проект держави Бога, а про суто моральну, духовну, вознеслу, жертвенну і гідну посвяту української козацької держави Творцю без ніякої матеріальної винагороди – тільки слава і пам’ять Війська Запорозького і

¹ Іншою назвою цієї теорії походження козацтва є так звана сарматська теорія, яка з часом стала однією з найбільш поширених державницьких теорій у Європі.

українського народу. І це не тільки данина традиції чи формі тогочасного урочистого акту. Це сам дух Конституції Пилипа Орлика.

Саме це місце є морально-етичним і духовним осердям Конституції 1710 року, коли ім'ям Святого Бога перед Його Святим лицем для прославлення Святої Трійці Господа Бога українська нація проголошує свою державну єдність, національний і державний суверенітет. І якраз це робить "Пакти і Конституцію..." першою у світі цього періоду історії Конституцією.

Якщо порівняти морально-етичні основи інших Конституцій кінця XVIII століття США 1787 р. і Конституції Франції 1791 р., то вони принципово інші за змістом і орієнтовані лише на добробут та свободи і права людини.

З позицій тогочасної західноєвропейської раціоналістичної методології розуміння природи держави, у тому числі із позицій договірної походження держави, яка вже набирала силу, ця християнська основа Конституції Орлика видається нежиттєвим анахронізмом і теоретичною відсталістю, оскільки зрозуміло, що природа договірної держави повністю виключає ідею Божого її тлумачення.

На цей час у Європі в теоретичних концепціях ще з XVI ст. набирало силу вчення про відокремлення релігії від політики і звільнено останню від морально-релігійних і морально-правових обмежень. А в практичному відношенні це виявилось в тому, що у вже названих перших Конституціях кінця XVIII ст. ім'я Бога згадується лише в Конституції США 1787 р. і то, як такого, що не вміщується в хід історії, а в Конституції Франції 1791 р. – не згадується зовсім.

Закономірним продовженням цього послідовного християнського підходу до визначення логіки і вищого смислу світової і української історії і до визначення морально-етичних засад інших питань конституційного регулювання, було питання статусу і місця православної віри і церкви в козацькій державі: "перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через хозарських князів від Константинопольського Апостольського престолу... Гетьман, коли наша Батьківщина буде звільнена від московського ярма, мусить сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу." Дана норма "Пактів і Конституції..." не виконана ще й сьогодні.

Особливо слід виділити багато моральних нюансів щодо регулювання вольностей, прав і свобод Війська Запорізького, які також є наскрізною морально-правовою категорією “Пактів і Конституцій...”, “Захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримав”.

Однією з цілей розробки і прийняття Конституції 1710 р. було, як сказано в преамбулі, “здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей”. Головний акцент в регулюванні цього ключового для статусу козацького стану інституту є виявлення, конкретизація хто (Московське царство, дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління), як і чому, були порушені давні козацькі права і вольності і як забезпечити їх справедливе поновлення.

Однією з наскрізних морально-етичних тем, які буквально пронизують весь текст Конституції Пилипа Орлика, є зовсім нове поняття політичного і правового дискурсу того часу – це поняття Батьківщини. Воно поряд із термінами Військо Запорізьке, козацький народ, народ Руський принаймні 21 раз у різних аспектах – моральному, політологічному і правовому вживається в різних статтях “Пактів і Конституцій...”.

Але, по суті, таке розуміння і себе, і суспільства, і народу, і держави є не початком, а певним завершенням тривалого нелегкого і суперечливого процесу формування нової особистості запорізького козака, і в цілому Війська Запорізького, і української національної спільноти. В основі цього процесу лежить принцип формування нового змісту козацької моралі, яка спочатку обмежувалася цінностями, звичаями і вірністю козацькому товариству як відокремленій корпоративній спільноті воїнів-лицарів. Пізніше, що дуже важливо, в період гетьманства Петра Сагайдачного було взято вагомий моральний рубіж у свідомості Запорозької Січі – турботу про єдність, непорушність, і головне, – про відповідальність за збереження і пошанування “православної святої Вселенської віри” і відповідно української православної церкви.

І ось майже через сто років після багатьох козацьких повстань за свої права і вольності, за православну віру через найактивнішу, точніше, – вирішальну участь у Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. і українській революції, Запорізька Січ виступає невід’ємною частиною української народної спільноти, що є “нашою матір’ю

Україною”, де встановлені принципово нові, на відміну від колишніх станових цінностей, привілеїв, прав і вольностей, принципи моралі.

Спостерігаємо більш-менш синхронізовану у часі і суті картину метаморфоз стану суспільств України і Європи. Якщо взяти європейський контекст аналізованих процесів, то бачимо, що поступово у надрах феодального суспільства з його наскрізною становістю і розмежованістю, а одночасно – ієрархічністю, і навпаки, – релігійно-церковним універсалізмом поступово набирають силу тенденції повсюдного руйнування цієї системи і початок формування осередків нової гомогенної національно-територіальної спільноти, яку ми раніше назвали Батьківщиною.

Цей процес у Європі здійснювався перш за все через боротьбу і поборення станів, через змагання за домінування між світською і духовною (релігійною) владами, через боротьбу церкви з державою, часто через особливу роль у цьому процесі великих міст.

В Україні ж поняття Батьківщини і народної єдності із-за її перебування у міжцивілізаційному прикордонні і одночасно у колоніальній залежності, до того ж у потрійній розділеності між різними імперіями, цей процес проходив зовсім по іншій логіці: спочатку через неймовірну трагічність і неможливість захисту від регулярних татарських набігів, а пізніше через участь у постійних козацьких повстаннях за свої станові привілеї, права і свободи, але при незмінній постійній православній вірі у Триєдиного Господа Бога, що з часом привело до формування у селян і міщан ідеалу козака як людини вільної, господаря своєї долі і своєї власності.

У цей період у Європі загальновизнаними підставами встановлення легітимної окремої влади володаря були або наявність династичної монархії, або – відповідно договір із сюзереном. Оскільки метою “козацького проекту” Пилипа Орлика була незалежна українська козацька держава, іншого виходу не було, як спертися на зовсім нову незвичну тенденцію становлення держави, що ґрунтується на ідеї Батьківщини і нового типу соціальної спільноти – нації.

Із ігнорування цієї, на той час, актуальної нової парадигми суспільного розвитку, пов’язані поважні недоліки, що є у “Пактах і Конституціях...”, обумовлені, як звичайно, об’єктивними і суб’єктивними причинами і щодо форми, і щодо змісту. Це стосується перш за все того, що були не усвідомлені, не продумані, і не закріплені морально-етичні і правові основи соціально-економічного

підґрунтя козацького суспільного і державного ладу (право приватної власності на землю і право використання найманої праці тощо). Також відсутня сама ідея правового механізму гарантій прав і вольностей в державі. Але аналіз цього виходить за рамки мети цієї роботи.

Далі в Конституції 1710 р. ми бачимо, і це підкреслюється у науковій літературі, нетипові для феодального суспільства правові інститути: обов'язок Гетьмана дбати про те, щоб на рядових козаків і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, щоб старшина не наважувалася пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків) – ст. X. Звільнення вдів козаків, їхніх дружин та дітей-сиріт, козацькі господарства козаків, що перебувають на війні, від загальних повинностей і податків – ст. XI тощо. Тому не можна підтримати тих авторів, які вважають ці статі лише деклараціями [4, с. 233].

Дійсно, ці норми не властиві феодальному суспільству саме тому, що в Україні де-факто згідно Конституції Орлика мала б розбудовуватись держава не феодальна, а повторимося – держава нового типу – національна держава, образним виразом якої є ідея Батьківщини – органічної духовно-релігійної, національної і соціальної єдності народу, влади і території.

Щодо цінності демократичних форм козацького самоврядування, що стали зразком для суспільного і державного устрою козацької держави, то як відомо, існує досить обґрунтована їх критика, що стала вже класикою. Козацька еліта Запорозької Січі органічно не мислила себе суто ієрархічною структурою на чолі з єдиновладним володарем, а тим більше – з повновладним монархом, а історично пізніше – і абсолютним монархом. Це стало причиною не тільки окремих ексцесів і трагедій у більш ніж двохсотлітній на той час історії автономного і державницького статусу Війська Запорізького, але й чітко вираженою тенденцією до анархічних і охлократичних форм владарювання, що завдавали найбільших (навіть у порівнянні з ворогами України) втрат українській державності.

Основними аргументами В'ячеслава Липинського [11, с. 379-432] є ті, що дійсно у Європі саме інститут спадкового монарха відіграв основну роль у формуванні нації, її єдності і стабільності національної державності. І спроби Богдана Хмельницького при

переході від автономії у рамках Речі Посполитої до незалежної держави спертися на започатковувану ним спадкову монархію були доцільними, як з точки погляду доктрини легітимації влади у феодальному суспільстві, так і рішення проблеми єдності козацького суспільного і державного ладу та інкорпорації Запорізької Січі як органічної частини єдиної козацької унітарної демократичної держави. Проте силою, як це успішно сталося в інших країнах, в Україні цього досягти не вдалося. Причини несприйняття інституту монархії в Україні потребують окремого аналізу, хоча тут варто звернути увагу на головне: статус володаря, як єдиновладного монарха завжди не є можливим без його перетворення на непомильного ідола і далі, – неминучої повноцінної сакралізації, що в умовах ментальної традиції “посипання голови новообраного кошового пилем” добитися було б дуже важко. Як показав досвід Богдана Хмельницького, – і неможливо.

У Національно-визвольній революції і в усьому процесі розбудови української козацької держави найважчою для розв’язання виявилася, якби це не виглядало парадоксальним, не військова проблема (головний політичний аргумент у відносинах між народами у цей період історії), також не економічна, соціальна чи релігійна проблеми тощо, а якраз морально-етична проблема, тобто перш за все проблема гідності і врахування взаємних інтересів всіх верств українського суспільства, розв’язка якої продемонструвала, що національна єдність в Україні є можлива лише на основі незалежної національної держави, свободи, соціальної рівності і християнської православної віри.

Морально-етичний, релігійний і правовий зміст норм і принципів Конституції 1710 року в цілому мав опертя в козацькому державному і суспільному ладі, – одному з перших і найбільш своєрідних демократичних устроїв у Європі цього періоду. Можна припустити, що при успішній реалізації Конституції Пилипа Орлика вона могла б стати змістовним доповненням, якщо не певною альтернативою тим моделям конституційного будівництва, які були успішно реалізовані на основі Конституцій і конституційних актів Англії, США, Франції й інших країн, які перемогли, утвердились і реалізувались на принципі послідовної нейтралізації релігійної сторони суспільного і державного життя.

Конституція України 1710 року запропонувала модель християнського бачення історичного процесу, де безперечно визнається визначальна роль Триєдиного Бога, який є “дивний і незбагненний у судах своїх, милосердний у довготривалій терпеливості, праведний у карі” (ст. 1).

І людина змушена з цим рахуватись. Ця моральна і правова філософія української Конституції, що змістовно протистоїть просвітницькому раціоналізму сучасного європейського конституціоналізму, який сьогодні все більше виявляє свою практичну неспроможність вирішувати мультикультурні і релігійні суперечності європейських держав, продовжує давньоруську політико-правову традицію сумісного і одночасно роздільного існування і співпраці православної церкви і української держави.

Національна єдність і Конституція Пилипа Орлика, яка її закріпила у правовому плані, зберегла і надала смислу історичній героїчній спробі Івана Мазепи звільнити Україну з московського поневолення. У цьому зв'язку треба згодитись з висновком українського науковця Тараса Мошовського, що нинішня війна на Сході України виглядає не як громадянський конфлікт (що ми дуже добре знаємо) і навіть не як зіткнення російської (євразійської) та західної цивілізацій, а швидше як конфлікт двох моделей цивілізації православної: конфлікт морально-етичний, культурний, світоглядний, метафізичний [12, с. 109].

Список використаних джерел:

1. *Прицак О.* Пилип Орлик, його конституція і бачення проблем тогочасної України / О. Прицак // Дзвін. – 1990. – № 2. – С. 14-15.
2. *Договори і постанови* / [упорядник О. Алфьоров]. – Наукове видання. – К. : Темпора, 2010. – 152 с. (С. 5)
3. *Бичко А. К.* Життя – це вибір / А. К. Бичко (Неліпович). – К. : Освіта України, 2015. – 193 с. (С. 164)
4. *Галенко О.* Конституційні ідеї Пилипа Орлика з перспективи степових витоків політичної традиції українського козацтва / О. Галенко // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали міжнародної наукової конференції “Ad fontes” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р., Київ, НаУКМА, 14-16 жовтня 2010 р. – Київ, 2011. – С. 224-233.

5. *Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко М. В. Томенко – К. : 1993. – 187 с. Сьогодні є інша редакція перекладу назви Конституції Пилипа Орлика “Договір та Встановлення прав і Вольностей Війська Запорозького та вільного народу Малоросійського”. Див. Палій О. Історія України / О. Палій – К. : К.І.С., 2015. – 596 с. (С. 398)*
6. *Пасічник М. С. Історія України та її державності: конспект лекцій / М. С. Пасічник, С. М. Пасічник, О. М. Васишин ; Укр. акад. друкарства. – Вид. 2-ге, доповн. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2011. – 759 с.*
7. *Смолій В. А. Інститут влади в політичній системі України: середина – друга половина XVII ст. / Валерій Смолій, Валерій Степанков ; Нац. акад. наук. України, Ін-т історії України НАН України. – Київ : Наукова думка, 2014. – 241 с. (С. 40)*
8. *Шамрай М. Г. Етапи державності України : посібник по спецкурсу для студентів історичного ф-ту / М. Г. Шамрай ; Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького. – 7-е вид. – Черкаси : [ЧНУ імені Богдана Хмельницького], 2014. – 204 с. (С. 42).*
9. *Гуржій О. І. Історія козацтва. Держава – військо – битви / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Арій, 2015. – 462 с. (С. 106-113).*
10. *Чухліб Т. В. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року / Т. В. Чухліб. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – 104 с.*
11. *Терещенко Ю. Скарби історичних традицій / Ю. Терещенко – К. : Темпора, 2011. – 560 с.*
12. *Мошовський Т. Україна – народження чи пробудження суб’єкта історії / Тарас Мошовський // Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій / Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації, Український культурологічний центр. – Донецьк, 2015. – С. 96-112.*

2.2. ПРАВОВА ОСВІТА Й НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОКРЕМИХ ГАЛУЗЯХ ПРАВА ЕМІГРАЦІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Правнича наука є однією з найстаріших суспільних наук. Її зародження пов'язане з еволюцією права. Початок системної інформації про державу та право поклали роботи філософів Платона й Аристотеля.

Згідно з вченням Платона, там де справедливий закон володарює над правителями, а вони його раби – спасіння держави і всі ті блага, що їх можуть дарувати державам боги. Аристотель створив вишукану теорію держави як живого організму, що проходить три стадії росту: виникнення сім'ї (чоловік, жінка, діти) і приватної власності; виникнення села, селища та їх боротьба за свої інтереси (усвідомлення цих інтересів в системі всього суспільства); поява ідеї загального блага та безпеки [69].

Значний внесок у розвиток вітчизняної юридичної науки зробили українські правники, перебуваючи в еміграції, які визначили правовий ґрунт явищ правової сутності. Юридична наука має надважливе значення в житті суспільства, вона спрямовує свій вплив на соціальні явища, на формування і розвиток особи, особливо важливою вона є сьогодні, коли авторитет права та держави у свідомості людей перебуває на вкрай низькому рівні.

Процес політичної та інтелектуальної еміграції з України почався відразу після подій 1917–1918 рр., зазначають С. Ульяновська та В. Ульяновський. Емігранти приїздили до Відня, Парижа, Берліна, Белграда, Софії та інших європейських центрів. Найкращі умови для них були створені у Чехословаччині. Президентом республіки, вченим професором Т. Масариком у 1921 р. на урядовому рівні був розроблений цілий план розбудови еміграції з колишньої Російської імперії, що отримав назву “російської допоміжної акції”. Він був розрахований на демократичні течії всередині еміграції, вирізнявся першочерговою увагою до наукових і культурницьких кіл [63].

Українські емігранти цінували таке відношення чехословацької влади до них. Так, у газеті Свобода, заснованої у 1893 р. в США, у 1924 р. були опубліковані наступні слова: “Внаслідок не сприяючих умов значна частина української інтелігенції і шкільної молоді, що прийняли участь в визвольній українській боротьбі були примушені на деякий час залишити свою батьківщину. То в тяжкі часи на допомогу українській еміграції прийшла влада Чехословацької Республіки і дала можливість молоді студіювати на чеських високих школах. Той приятельський глибоко гуманний вчинок зберіг нас не лише фізично, а і морально. Влада Чехословацької Республіки пішла далі, дозволила нам заснувати українські школи тут на своїй землі. Для нашого народу має особливу вагу будова своєї власної культури і науки, а тому можливість студіювати в українській високій школі, читати українську наукову книжку має значіння неоціниме” [5, с. 2].

Проте в 1925 р. в тій же Свободі написані слова, що підтверджують і складне матеріальне й моральне становище нашої еміграції: “Не одне гірке слово кинено в Америці в сторону нашої європейської еміграції. Особливо тоді, коли збирано фонди на допомогу тій же еміграції. А в послідних часах то таки цілком на ню забуто. Ще дехто згадає часами наших стрільців-скитальців, але тільки згадає, а поза тим про нічо інше навіть не згадується. Не цікава для нас наша еміграція!” [21, с. 2].

Особливістю юридичного мислення науковців діаспори було поєднання теоретичних роздумів про майбутнє української нації з роздумами про причини невдач, що спіткали українців на шляху державного будівництва. Вони створили низку юридичних концепцій, різних теорій української державності, досліджували історичні етапи її становлення в контексті зовнішньополітичних відносин України з іншими країнами й народами, можливі федеративні форми для України з метою втілення в життя української державницько-соборницької ідеї. У їхніх працях державно-правові концепції постають як філософія та програма творення національної держави [27, с. 14].

Українське право, вважає М. Петрів, будучи частиною української історії, має багатовікові традиції. Через складні історичні аспекти в нашій державі, право не розвивалося системно на державницькому рівні до встановлення незалежності України. На його думку, тоді й постала необхідність зведення цілісного

бібліографічного покажчика праць українських правників, які працювали в період еміграції, хоча перебували у різний час на різних територіях України та закордоном. Власне, він і підготував бібліографічні покажчики, де вміщено частково праці українських правників, які творили науку в еміграції [42].

Основи концепції правової освіти України періоду 1920–1991 рр. успадковані й сучасною системою цієї галузі знань, що виражається в пануванні позитивістських стереотипів правомислення, підготовці юристів здебільшого для правоохоронних органів та органів влади й управління тощо, констатує С. Немченко. З його погляду, необхідність модернізації системи правової освіти в Україні очевидна, чому сприяє проголошений курс на інтеграцію в Європу нашої держави. Удосконалення цієї системи він вбачає в науковому поясненні основ Болонського процесу в цій сфері освіти, наданні можливості вільного вибору професійної спеціалізації юристам у вищих навчальних закладах (ВНЗ) шляхом вільного формування власної програми курсів та ін. [37, с. 21].

Так, після відновлення незалежності Української держави систему юридичної освіти не було змістовно реформовано відповідно до зміни політичних, правових і соціально-економічних пріоритетів. Навпаки, системі бракує чітких критеріїв, вимог і стандартів щодо професії юриста, соціального попиту на фах і неналежного державного регулювання освіти загалом і юридичної освіти зокрема. Існує така думка, що право як фах і як єдина та цілісна царина знань, яку належить вивчати у ВНЗ, щоб виховувати висококваліфікованих спеціалістів, практично перебуває на межі руйнації. В Україні ігнорується історично сформована та визнана в світі практика здобуття юридичної освіти в класичних університетах. Не так багато навчальних закладів України спроможні виховати юриста, який потенційно здатний реалізувати себе в сферах судочинства, адвокатури, прокуратури, нотаріату, юридичних консультацій тощо, завершивши навчання на одному юридичному факультеті. Натомість, більшість ВНЗ і їх факультети (інститути, відділення) є вузькоспеціалізованими. Таким чином, впродовж останнього десятиліття втрачено зміст поняття “університет” та завдано шкоди статусу університету в його класичному розумінні [49, с. 25].

В даному контексті варто звернутися до історії функціонування українських наукових установ в Європі міжвоєнного періоду, де

відбувалося викладання і вивчення окремих галузей права. З впевненістю відзначимо, що ініціативність українських професорів в організаційній роботі на чужих землях при складному фінансовому становищі, цінність їх наукових досліджень для сучасної юридичної науки не в достатній мірі з'ясовано.

В період після визвольних змагань вагому роль для української еміграції почав відігравати Відень. Н. Полонська-Василенко згадує, що місто мало потерпіло від війни і в ньому зосередилося багато української еміграції, в основному інтелігенції з Галичини та Буковини. У 1920 р. інтелігенція, з-поміж якої було чимало вчених-правників, організувала лекції, академічні доповіді з різних дисциплін, в тому числі і юридичних. Слухачів збиралося багато, але випадковими були й теми, й континент слухачів. Так, присутні були з університетською освітою, і зовсім без неї, було багато жінок, що прагнули поповнити гімназійну освіту. Доповіді отримували великий успіх, що стало одним з поштовхів організувати систематичні курси [44, с. 17].

За фінансової допомоги "Союзу українських журналістів і письменників", куди входили такі визначні правники як С. Дністрянський, С. Шелухін, М. Лозинський та ін. [34, с. 65, 66], зорганізовані наукові доповіді та систематичні курси стали приводом для заснування в січні 1921 р. у Відні Українського Вільного Університету (УВУ) [58, с. 3]. Навчання тут було доступним без оплати для чоловіків і жінок, яким виповнилося 16 років.

Н. Полонська-Василенко, описуючи віденську добу Українського Вільного Університету, констатувала, що на правничому факультеті (викладання розпочалося в травні 1921 р.) налічувалося 25 студентів і працювали професори С. Дністрянський – відомий знавець державного та міжнародного права; Р. Лашенко – історик українського права, М. Лозинський – правник, О. Одарченко – економіст, професор Варшавського університету, В. Старосольський – спеціаліст в теорії права, С. Шелухін – дослідник українського права [44, с. 18]. Першим ректором УВУ став професор О. Колесса.

Більш детально це питання розкривають вітчизняні науковці М. Петрів та С. Віднянський, зокрема, вони вказують, що протягом першого курсу викладання у Відні на факультеті права й суспільних наук 6 професорів і 1 доцент (за інформацією В. Петріва) читали лекції та проводили семінарські заняття з наступних дисциплін:

С. Дністрянський – Конституційне право (6 годин), Загальна теорія права (12 годин), Історія і теорія міжнародного права (12 годин); В. Старосольський – Генеза права (3 години), Теорія державного права (12 годин); С. Шелухін – Право, справедливість, етика, релігія (3 години) [7; 41, с. 13], Історичний огляд українського права (6 годин); Д. Коропатницький – Теорія карного права (12 годин); Л. Єх – Адміністративне право (12 годин); М. Лозинський – Монархія і республіка (1 година), Зложені держави (6 годин), Парламентарна і радянська форма влади (3 години); доц. П. Лисяк – Огляд економічних теорій (24 години) [41; 59, с. 2; 7, с. 15]. Запрошували на правниче відділення кількох викладачів, від яких станом на 11 січня 1921 р. ще не було відповіді. Зокрема, І. Ганицький, на думку М. Петріва, читав курс – Український кооперативний рух та його економічні підстави, припускаємо таке твердження може бути вірним.

С. Віднянський пише, що у Відні розпочали читати лекції 12 професорів і 3 доценти (В. Липинський та Л. Єх з певних причин не приступили до роботи [7, с. 15]).

Деканом факультету права й суспільних наук був професор С. Дністрянський [1; 7, 28; 29; 33; 41; 59;], продеканом – професор В. Старосольський [7, 8; 41; 59].

Найбільше число української академічної молоді перебувало у Чехословаччині, тому восени 1921 р. університет перенесено до Праги [34, с. 65]; там зустріли прихильність і одержали значну фінансову допомогу чеського громадянства та влади, зокрема президента. Функціонування університету в Празі почалося з зимового семестру 1921-22 рр. Устрій УВУ побудовано за зразками інших західноєвропейських університетів, а головню старовинного Карлового Університету. Повних 24 роки працював Університет у Празі – аж до 1945 року, коли був змушений перенести свій заклад в Мюнхен, куди переїхало більшість професури на чолі з ректором – А. Яковлівим, проректором – Д. Дорошенком, деканами – В. Щербаківським та Л. Шрамченком [20, с. 3].

С. Віднянський підкреслює, що УВУ у Празі використовував демократичні традиції чеського університету, робота УВУ сприяла розв'язанню складних проблем становлення й розвитку закладу, налагодженню його співробітництва з Карловим університетом і чеськими урядовими установами. Особливості діяльності українського університету як недержавної вищої школи, так як заклад

утримувався не на державні кошти, за словами С. Віднянського, викликали окремі проблеми роботи вищої школи, зокрема матеріального забезпечення, у взаємовідносинах з іншими українськими організаціями і установами, між професорсько-викладацьким складом і студентськими об'єднаннями [7, с. 27]. Дослідник наводить "Тези щодо становища і потреб Українського університету в Празі, висловлені доповідачами і промовцями на приватних інформаційних зборах професорів та студентів Українського університету 7 і 14 квітня 1923 року", де стрижневою думкою є – "УВУ заклад загальнонаціонального значення, в жодному разі не може ким-будь трактуватися, як політичний чинник та як установа локального характеру [7, с. 27].

В. Ульяновський та С. Ульяновська зазначають, що посадові місця керівництва університету кожного року зобов'язувалося передавати новій владі, історія УВУ знає вісім ректорів, котрі обиралися по кілька разів, а саме О. Колесса в 1921–1922 рр., 1925–1928 рр., 1935–1937 рр.; Г. Горбачевський у 1923–1924 рр., 1931–1935 рр.; Д. Антонович у 1928–1930 рр., 1937–1938 рр.; визначні правники С. Дністрянський у 1922–1923 рр. та А. Яковлів у 1930–1931 рр.; Ф. Щербина в 1924–1925 рр.; О. Мицюк та І. Борковський у 1938–1945 рр. Проректорами університету тривалий період були авторитетні правознавці С. Шелухін у 1926–1928 рр., 1935–1938 рр. та К. Лоський [63].

У різний час очолювали правничий відділ декани Ф. Щербина, О. Ейхельман, Р. Лащенко, В. Старосольський, К. Лоський, С. Шелухін, О. Андрієвський [7, 63; с. 43].

У 1920-30 рр. на території України, виснаженої війною, розділеної між більшовицькою Росією та Польщею, було фактично встановлено окупаційний режим, що неухильно викорінював усе українське [52, с. 3], зокрема, знані сучасні науковці відзначають, що на кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст. юридична освіта й наука на теренах радянської України знаходилася в повному занепаді. В умовах застою та деградації надавалася середня освіта спеціалістам юристам. Вчені підкреслюють, що не існувало ні одного вищого юридичного навчального закладу, котрий готував правників [68, с. 15; 37, с. 18].

Прага стала світовим центром українського національного політико-правового, культурного та наукового життя. Сюди приїхали провідні українські юристи, державні діячі. Українці репрезентували

свою націю, готували ґрунт у свідомості європейців для прийняття в майбутньому України до міжнародної спільноти як самостійної держави [52, с. 3].

Мовою викладання в УВУ у Празі була українська, проте сенат УВУ мав змогу встановлювати виключення. Заплановані були лекції з чеської французької і англійської мов.

В початкову основу професорських колегій на правничому відділенні ввійшли давні й знані українські професори. Вони, у свою чергу, залучали інших членів професорських колегій, тих українців, що були відомі відповідними науковими працями та належними фаховими знаннями в галузі юриспруденції. Ширше залучення наукових сил залежало в значній мірі від матеріальних засобів, які були в наявності УВУ. Українським Вільним Університетом управляв сенат, до складу якого в 1921-22 рр. входили: професор, доктор О. Колесса – ректор; професор; доктор С. Дністрянський – проректор і декан правничого факультету; професор, доктор С. Рудницький – декан філософського факультету; професор, доктор В. Старосольський – продекан правничого факультету й секретар Сенату [58, с. 3].

Слухачами (студентами) УВУ правничого відділу могли бути:

- а) як звичайні слухачі особи різних статей, що подадуть необхідні документи про закінчення середньої школи;
- б) надзвичайними слухачами могли стати особи різних статей, котрі закінчили нижню середню школу чи учительський ліцей;
- в) госпітантами могли стати особи різних статей, яких зарахував би декан факультету.

Слухачі УВУ одночасно могли навчатися в Карловому Університеті й навпаки [58, с. 3].

Згідно з навчальною програмою на зимовий семестр 1921-22 н.р., затвердженою Міністерством шкільництва і просвіти Чехословацької Республіки від 5 жовтня 1921 р. на факультеті права і суспільних наук (правничому відділенні) викладалися наступні курси: 1. теорія права: професор, доктор С. Дністрянський – Загальна наука права (3 години в тиждень); 2. історія права: професор, сенатор С. Шелухін – Історія українського права (3 години в тиждень), доцент К. Лоський – Інституції римського права (3 години в тиждень); цивільне право: професор, доктор С. Дністрянський – Вправи в цивільному праві (2 години в тиждень); 4. карне право: професор Д. Коропатницький –

Загальна частина кримінального права (3 години в тиждень); 5. державне право: професор, доктор В. Старосольський – Курс державного права (3 години в тиждень), професор, доктор М. Лозинський – Вибрані питання з українського державного права (1 година в тиждень); 6. адміністративне право: професор, доктор Д. Коропатницький – Про самоврядування (2 години в тиждень); 7. міжнародне право: професор, доктор М. Лозинський – Огляд міжнародного права (2 години в тиждень); 8. економічні науки: професор, доктор І. Ганицький – Український кооперативний рух та його економічні підстави (1 година в тиждень) [58, с. 3].

У дослідника М. Петріва знаходимо відомості, що в літньому семестрі 1922 р. додалися нові курси: К. Лоський – Інституції римського права (ми схильні думати, що цей предмет читався в зимовому семестрі 1921-22 н.р.), Р. Лащенко – Українське право; С. Дністрянський – Історія публічного і приватного права, Облігаційне право; В. Старосольський – Політичне право [41].

Український університет в Празі став всеукраїнським; він згуртував професорів і студентів з усіх українських територій. Станом на 1923 р. загалом по університету з 28-ми членів професорсько-викладацького складу, 18 були придніпрянцями, 6 – галичанами, 3 буковинцями, з них 18 професорів звичайних, 5 – надзвичайних, 3 доценти і 2 лектори. Правничий факультет, за словами М. Лозинського, мав 7 професорів звичайних, 3 – надзвичайних, 1 доцент [62, с. 2].

В 1922 р. університет розвинув також науково-видавничу діяльність. Видав цілий ряд лекційних матеріалів професорів для користування студентами при підготовці до іспитів, а також розпочав видавництво наукових підручників. Зокрема, вийшли друком і “Загальна наука права і політики” С. Дністрянського та “Лекції по історії українського права” Р. Лащенка [62, с. 2].

В літньому семестрі 1923 р., відзначає М. Петрів, поряд з вищевказаними читалися такі курси: О. Лотоцький – Українські джерела церковного права; О. Одарченко – Основи торговельного права; О. Ейхельман – Адміністративне право; О. Мицюк – Історія політекономії; В. Щербина – Статистика; В. Тимошенко – Торговельна політика [41].

В зимовому й літньому семестрах 1923-24 н.р., окрім дисциплін, які раніше викладалися, з’являються нові предмети: Р. Лащенко –

Історія українського цивільного і кримінального права й процесу; С. Дністрянський – Українське приватне право, Історія філософії права; А. Яковлів – Цивільний процес; О. Андрієвський – Цивільне право; О. Лотоцький – Церковне право й устрій церкви; О. Одарченко – Державний кредит і державний бюджет; О. Ейхельман – Загальна соціологія, Місцеве самоврядування [41].

Станом на 1940-41 н. р. склад академічного сенату УВУ в Празі був наступним: ректор О. Мицюк – звичайний професор політичної економіки; проректор доктор І. Борковський – звичайний професор передісторичної археології; декан філософського факультету В. Щербаківський – звичайний професор археології; продекан філософського факультету доктор А. Волошин – звичайний професор педагогіки; декан факультету права і суспільних наук Л. Шрамченко – звичайний професор статистики; продекан факультету права і суспільних наук доктор О. Гайманівський – звичайний професор історії українського права [19, с. 2].

Діяльність професорів УВУ здійснювалася у формі лекцій, практичних вправ, іспитів, колоквиумів, рецензування праць (дисертаційних, габілітаційних). З огляду на специфіку університету, а саме його відкритість для широкої української громадськості, перед професорсько-викладацьким складом постало завдання створити українські університетські курси. Слухачами УВУ були й студенти інших вищих шкіл Праги [40, с. 11; 7, с. 46].

Фахова підготовка слухачів і студентів УВУ передбачала здобуття знань з різних галузей права, підготовку кадрів для будівництва української держави, адже, як пише Р. Петришин, на початку 20-х рр. ХХ ст. українська еміграція вважала перебування за кордоном тимчасовим явищем і очікувала швидкого повернення на батьківщину. Саме Український Вільний Університет, як потужна і перша українська вища школа в еміграції, мав за цей час виховати й підготувати фахівців з української студентської молоді [40, с. 12].

М. Лозинський у 1921 р. визначав факт існування Українського Вільного Університету в Празі, в тому числі, і як голосний протест проти польського окупаційного режиму в Галичині, де поляки не тільки загарбали Львівський університет, але також мучили у в'язницях українських професорів і студентів за організацію приватного українського університету [58, с. 3].

Українські правники, що перебували в еміграції в Чехословаччині, в основному працювали на факультеті права і суспільних наук Українського Вільного Університету в Празі. Окрім того, багато з них (професори В. Старосольський, О. Ейхельман, А. Яковлів, Р. Лашенко, С. Шелухін і ін.) [63] проводили заняття та здійснювали наукову діяльність в Українській Господарській Академії (УГА) в Подебрадах (заснована 1922 р.) [44, с. 20] та в Українському Високому Педагогічному Інституті ім. Драгоманова (заснований 1923 р., викладали професори О. Ейхельман, С. Шелухін і ін.) [41; 57, с. 67; 55; 56].

Ціллю трьох вищих шкіл у Чехословаччині було утворення високих саме українських закладів, яких на українських землях через чужинську владу не було, стати організаційними центрами для майбутніх університетів в Україні, виховати своїх студентів на основі моральних цінностей, виростити культурних працівників, зокрема, правників для власної держави. Викладачі мріяли, що їх вихованці повернуться в Україну та принесуть користь у всіх областях державного, національного життя, а самі університети, як тільки з'явиться змога, переведуть в Україну.

УГА мала три факультети: 1. агрономічно-лісовий (підвідділи – агрономічний, лісовий); 2. сільсько-господарсько інженерний (підвідділи – технологічний, меліораційний, землемірний); 3. економічно-кооперативний (підвідділи – економічний, статистичний, кооперативний). Курс навчання за статутом мав бути трьохлітній, пізніше прийняли заходи про реорганізацію на чотирьохрічний курс, тому що термін три роки недостатній для опанування запланованої програми [5, с. 2].

Відповідно до статуту Української Господарської Академії, після прослухування всього курсу та складання іспитів по закінченні навчання, студенти отримували дипломи з таких спеціальностей: економіст, статист, кооператор, агроном, лісовод, технолог, меліоратор, землемір, організатор шкільної справи [40, с. 12].

22-23 квітня 1924 р. в Подебрадах відбулася виставка праць професорського складу і студентів УГА. Як підсумок дворічної праці академія ніби складала звіт перед українською і чеською громадськістю. Виставка яскраво свідчила про велику культурну справу в еміграції, метою було ширше знайомство чеської

громадськості з Україною, її економічним потенціалом, тогочасним правовим становищем, майбутніми перспективами [5, с. 2].

Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова в організаційному плані складався з трьох базових факультетів – історико-філологічного, природничо-математичного, музично-педагогічного; двох дочірніх установ – Матуральних курсів та Реформованої гімназії; бібліотеки; канцелярії; видавництва “Сіяч”. Викладацький колектив у складі 92 особи був поділений на штатний та позаштатний персонал, а слухачі інституту гуртувались навколо двох інститутських громад [24, с. 12]; готував освітні кадри за такими спеціальностями: учитель вищих початкових шкіл, учительських семінарій, нижчих класів гімназій, інших різноступеневих шкіл, а також учитель загальноосвітніх предметів у середніх технічних школах. Однак, інститут випускав спеціалістів не лише для педагогічної праці в освітніх закладах, а й для адміністративної діяльності в них [40, с. 12].

Під егідою Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова вийшло два томи наукових збірників, що вміщували й праці правників, в яких особлива увага була відведена розвідкам з права, історії українського державотворення [30, с. 12].

З початком 1930-х рр. становище УВУ погіршало. Налагодження відносин між Чехословацькою республікою та СРСР шкідливо відбилося на ставленні чеського уряду до українських емігрантів: зменшено було субсидії, закрито Високий Педагогічний Інститут, Господарську Академію в Подєбрадах перетворено на Український Технічно-Господарський Інститут (УТГІ) [44, с. 21]. Д. Дорошенко так писав: “Чеська преса і громадянство захоплюються большевиками, бажають порозумітися з ними і неприхильно ставляться до еміграції” [63].

УВУ залишився недоторканим. Як відомо, в 1939 р. Чехословаччину окупувало німецьке військо. УВУ був значно обмежений в правах і діяльності. Сюди був призначений німецький куратор. Викладання відбувалося лише час від часу [44, с. 21].

14 лютого 1945 року було поставлено питання про евакуацію УВУ, як української установи, з бібліотекою, архівом, професорським складом і перенесення його до іншої країни. Н. Полонська-Василенко констатувала, що професори, які вірили в надійність своїх чеських паспортів і декретів Чехословаччини, закріплювали правове

становище УВУ в Празі й були певні, що радянське військо не зашкодить УВУ. Така концепція перемогла. Ректор, правник А. Яковлів та значна частина професури заявили, що виїжджають з Праги [44, с. 21].

Останнім ректором було обрано колишнього президента Карпатської України А. Волошина [7, с. 42]. Т. Сабадош, досліджуючи державницькі та правові погляди А. Волошина, серед політико-правових праць діяча виділяє найголовніші: “О письменном язичі подкарпатських русинов” – 1921 р., “Дві політичні розмови” – 1923 р., “Спомини” – 1923 р., “Ко вопросу політичної консолідації” – 1923 р., “О соціальному вихованню” – 1924 р., “Народна свідомість” – 1930 р., “Боротьба за прапор” – 1934 р., “Початки національного пробудження на Підкарпатській Русі” – 1936 р., “Гаслова політика” – 1937 р., “Про шкільне право будучої української держави” – 1942 р. [46, с. 41-42].

Деканом правничого факультету став О. Гайманівський. Вони були арештовані через кілька днів після входу в Прагу Червоної армії. А. Волошина розстріляно. Бібліотеку, архів, банківські справи конфісковано. Музей Визвольної Боротьби знищили, матеріали вивезли до СРСР [44, с. 21-22].

Українські емігранти відродили Український Вільний Університет у Мюнхені, не маючи ані бібліотеки, ані значних коштів. Вони знайшли підтримку серед українців в Німеччині та німецьких установ. Інтелектуальні напрацювання правників-емігрантів, що прагнули до свободи в науці, українська молодь, котра мала бажання здобувати правову освіту, ряд інших чинників дали змогу організувати УВУ в німецькій школі, налагодити видавничу діяльність, відродити бібліотеку, канцелярію. Уже в 1945 р. аудиторне навчання проводилося на факультеті права і суспільно-економічних наук (відділи – правничий, суспільно-економічний), крім того функціонував філософський факультет [43, с. 46].

На той період багато професорів УВУ померло, серед них С. Бородаєвський, І. Горбачевський, О. Ейхельман, О. Мицюк, О. Одарченко, Ф. Швець, С. Шелухін. З великими труднощами вдавалося вводити на їх місце нові сили.

Попри складну геополітичну обстановку в світі та скрутне матеріальне становище науковці-емігранти, що належали до різних напрямів у історико-правовій науці, були патріотами; плекали, творили українську науку, аналізували поразки і прорахунки України

у національно-визвольних змаганнях, віддані своїй справі, вірили й мріяли про соборну державу. Досліджуючи їх наукову спадщину, можна сказати, що політична ситуація не лише в Україні, а й в світі створювала певні впливи на їх концепції, вважаємо варто діставати із забуття науковий доробок українських емігрантів, оскільки чималої ідей є актуальними сьогодні, їх можна використовувати на окремих етапах розвитку нашої держави.

Доречно навести твердження В. Ульяновського та С. Ульяновської, що в еміграції продовжувались і час від часу загострювались старі антипатії, боротьба та ворожнеча. Зокрема, мова йде про Прагу і Подєбради, котрі прихистили інтелектуалів України з різними поглядами та стосунками у минулому. Так, дослідники наводять слова Д. Дорошенка: “Кругом багато наших людей: половина колишнього українського Києва! Як в Ноевім ковчезі: всі “чисті” і “нечисті” звірі збіглися до купи. Всі знервовані, всі вибиті з колії, одному живеться гірше, другому лучше” [63, с. 21].

У Мюнхені згідно статуту університету метою постало:

1) плекати всі ділянки науки, а зокрема ті, що безпосередньо або посередньо стосуються української нації, і розвивати основи української культури як складової частини культури людства;

2) навчати та готувати український фаховий і науковий “доріст” [20, с. 3].

В університеті навчалися не лише українці – 56 осіб, зокрема поляки й білоруси, а також литовці, латиші, росіяни, словаки, хорвати, євреї і німці. Студенти-українці мали окреме студентське товариство, що належало до Української студентської громади в Мюнхені. З університетом тісно співпрацював Центральний союз українського студентства, що базувався в будинку УВУ (центр всіх українських студентських товариств в еміграції). Допомогу студентству надавала Комісія допомоги українському студентству (КоДУС) під головуванням професора, доктора Зенона Кузелі. Науково-педагогічний склад був наступний: звичайні професори 29 (чинних 20); надзвичайні професори 19 (чинних 13); доценти професори 15 (чинних 11); асистенти професори 12 [20, с. 3].

Головним завданням КоДУС, як це подав голова З. Кузеля у своєму звіті, було допомагати студентству постійними щомісячними стипендіями та принагідною допомогою, зокрема на студійні оплати. Усіх стипендій було в 1946-47 академічному році 569. Так, 300

стипендіатів були з українських високих шкіл, решта з німецьких. Серед стипендіатів було 95 жінок [14, с. 4].

Висота стипендій залежала від матеріального стану студента та його успіхів у навчанні й варіювалася між 40 і 150 марок місячно, причому колишніх політв'язнів і студентів українських високих шкіл брали до уваги в першу чергу [14, с. 4].

Організація КоДУС домагалася координації всіх акцій допомоги високій школі в усій еміграції та співпрацювала зі всіма закордонними організаціями, котрі надавали допомогу, узгоджувала з ними план роботи, однастайну студійну стипендійну політику [14, с. 4].

В бібліотеці, що була створена вже у Мюнхені, нараховувалося 5 521 в значній частині дуже цінних і рідкісних творів. Студенти університету вільно мали змогу працювати в місцевих великих німецьких бібліотеках, зокрема, баварського мюнхенського університету [20, с. 3].

Щодо педагогічної діяльності учених в еміграції, а в минулому багато з них були правниками практиками, державними діячами, то відзначимо, що їх доповіді та лекційні матеріали вирізняються глибокою підготовкою, змістовністю, продуманістю, послідовністю розвитку основної думки; це, безперечно, означає наявність високих якостей в академічному викладанні. Професори та доценти вищої школи стояли близько до молоді, яку навчали, до своїх слухачів, уміли зблизитися з аудиторією. Слухачі знаходили у викладачах не суто формальне, а духовне ставлення. Матеріали лекцій дають змогу "намалювати портрет" особистості кожного з професорів, наскільки вони проявилися в науковій діяльності та в особистому ставленні до студентів. Попри проблеми, котрі спіткали викладачів на чужині, вони були просякнуті гуманністю, великою любов'ю та повагою до права й людини.

Професорам довелося вирішувати важливе та складне завдання: створювати самостійні університетські курси з багатьох дисциплін для правничого відділу, програми яких вже у Празі були значно розширені. При складній науково-методичній роботі вчені-українці успішно виконали відповідальне завдання; були складені й частково опубліковані десятки правничих курсів (програму викладання юридичних дисциплін у Відні та Празі в окремі роки ми наводили вище), більшість спеціалізованих курсів відрізнялася оригінальністю і становить значний внесок у розвиток правової думки й науки [7, с. 46].

Чимало науковців-правників у своїх доповідях значну увагу звертали на історичні події і особисті історичні дослідження. Зокрема, лекційні матеріали з кримінального права, котрі знаходимо в С. Шелухіна, що працював у Празі, історії приділено досить багато місця. Науковець досліджував події минулих часів для визначення правового устрою минулого правового життя. Проте, незважаючи на велике значення, яке він відводив історичним аспектам правового життя, його не варто називати виключно істориком права, оскільки правове життя минулого його цікавило не саме по собі, а як ступінь розуміння тієї сучасності. Погляд його був направлений в майбутнє. Лише для розуміння й пояснення тих правових процесів, які відбувалися в умовах його життя та діяльності, С. Шелухін звертався до минулого [53, с. 137-138].

Для дослідників у середовищі еміграції факти історії мали величезне значення, тому що завдяки цим фактам вони мали змогу показати погляд і думку народу на певний правовий інститут та його зміни.

При УВУ в Мюнхені діяв Інститут заочного навчання. Так, з 15 червня 1949 р. був відкритий запис звичайних і надзвичайних студентів на 1-й рік навчання. До документів вимагалось долучати власноручно підписане прохання з детальною адресою кандидата; належно завірений підпис; свідоцтво про іспит зрілості (для звичайних слухачів), повідомлення про попередні студії (для надзвичайних слухачів); свідоцтво про народження; власноручно підписаний життєпис (автобіографію); чотири фотокартки паспортного формату для індексу, легітимації та архіву інституту. Студенти, що були вже звичайними слухачами високих шкіл (університетів) повинні були надіслати належно завірених посвідчення про відбуті семестри й складені колоквиуми та іспити, котрі мали їм зараховуватися відповідно до загальноприйнятих засад високих шкіл. Звичайні слухачі, котрі вже навчалися в інших університетах, проте мали бажання вступити до Інституту заочного навчання зобов'язані надіслати завірений підпис матрикуляційного свідоцтва, посвідчення про відбуті семестри у відповідному університеті [26, с. 3].

Дирекція Інституту заочного навчання при УВУ повідомляла, що вступникам будуть надіслані довідники. Після вступу й оплати навчання (оплата за семестр – 25 доларів, оплата за адміністративні

послуги – 5 доларів, “вписове” – 2 долари) починалася розсилка лекційних зошитів [26, с. 3].

Варто було б, мабуть, звернутися до традиційного європейського розуміння фаху “правника” чи “юриста”, а саме “особи кваліфікованої та уповноваженої відповідно до національного права звертатися або діяти від імені своїх клієнтів, займатися юридичною практикою, виступати перед судом та представляти своїх клієнтів у юридичних питаннях”. Таке визначення поняття було запропоноване Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи про свободу професійної діяльності правника [49, с. 41].

Професорсько-викладацький склад УВУ в середовищі як аудиторних слухачів, так і слухачів заочної форми навчання намагався формувати освічену молодь, здатну на самостійне, оригінальне правове мислення, дієвих професіоналів в галузі юриспруденції на основі глибоких наукових знань. Студентами, під керівництвом професорів, активно здійснювалася науково-дослідницька робота в різних галузях права; намагалися дотримуватися певного балансу між громадсько-політичними ідеями того періоду та особистісними прагненнями.

Із стін УВУ вирости десятки молодих талановитих учених, що прийшли на зміну старшим учителям, запозяті тим вогником вільної української науки, котрий підтримували й розповсюджували викладачі університету протягом свого життя, щоб зберегти для вільної омріяної держави.

Правова освіта є багатогранним і багатоаспектним явищем. В залежності від того, до якого профілю юридичної діяльності готуються фахівці, складається відповідна програма їх навчання, у якій поряд з фундаментальними знаннями, наприклад, історії, політології, соціології, передбачається надання студентам та слухачам спеціальних знань з урахуванням специфіки тієї сфери, де їм доведеться працювати.

За весь час свого існування УВУ зробив велику справу для сучасної правничої науки, багато української молоді пройшло через його аудиторії. Н. Полонська-Василенко, посилаючись на підрахунки Р. Голята наводить цифру – 11 068 студентів, які протягом 1921–1941 рр. отримали освіту в УВУ [44, с. 26].

Час вимушеного перебування в еміграції українці намагалися використати з найбільшою користю для себе та майбутнього своєї

держави. Завданням постало здобути якісну освіту, перейняти досвід розвинених європейських держав, щоб повернувшись в Україну, використати власні знання та навички для розвитку її права, політики, економіки, науки, освіти [52, с. 3].

Так, професори правничого відділу УВУ в Празі читали спеціальні публічні лекції для широких кіл громадськості. У 1928–1929 рр., як пише С. Віднянський, було проведено 15 лекцій з різних тем, а з 1930 р. на факультеті права і суспільних наук зорганізовано академічні засідання для всіх бажаючих, де виступали й диспутовували на правові теми. У 1933–34 академічному році, було проведено 18 засідань, на котрих обговорено 17 доповідей, присвячених юридичному знанню [7, с. 47–48].

У Празі на факультеті права й суспільних наук було надано вчене звання докторів до 1941 р. – 95, та в Мюнхені протягом 1946–1970 – 128, разом 223. Всього (на різних факультетах) за весь час 1924–1970 – 372 доктори. В УВУ існувала практика надання звання почесного доктора. За час функціонування УВУ надано близько 50 звань почесних докторів заслуженим українським і неукраїнським вченим і громадсько-політичним діячам [44, с. 26].

Наукова діяльність визначається як інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань. Основними її формами є фундаментальні та прикладні наукові дослідження [49, с. 87]. Щодо наукової та видавничої діяльності в еміграції, то Н. Полонська-Василенко зазначає, що УВУ у Мюнхені видав 8 томів Наукових Записок. Було налагоджено видання монографій друкарським способом, УВУ видавав Бюлетені циклостилем, в яких з'явилися докладні відомості про життя високої школи. Поновлювалося також друкування підручників. Загальне число видань УВУ мюнхенської доби до 1970 року сягає 80 томів [44, с. 26].

У перші роки української еміграції (1919–1921) правнича література випускалася у Відні, де діяло невелике українське видавництво “Історія і право”. У 1923 р. центр книговидання української діаспори переміщується до Чехословаччини. Тут виходили друком наукові та навчальні видання викладачів правознавчих дисциплін вищих навчальних закладів – Українського Вільного Університету, Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова, Української господарської академії в

Подєбрадах та Українського Технічно-Господарського Інституту позаочного навчання [17, с. 7].

У післявоєнні роки видання правничої літератури зосереджується у Західній Німеччині, що пояснюється перенесенням УВУ з Праги до Мюнхену, а УТГІ – з Подєбрад до Регенсбурга. Окремі не чисельні видання, здебільшого з державного та конституційного права, здійснювали також науково-освітні організації Америки та Канади – Наукове товариство ім. Шевченка в Америці та Канаді, Товариство українських правників в США [17, с. 7].

Варто згадати про діяльність Українського наукового інституту в Берліні (у складі надзвичайних членів був професор, адвокат В. Старосольський). Зокрема, у 1933-34 академічному році праця тут проявлялася як і в попередніх роках читанням лекцій, публічними доповідями, науковою, видавничою діяльністю, комплектуванням читальні й бібліотеки та підтримкою української молоді, що здобувала освіту, в тому числі й правову, у високих школах Німеччини. 1933-34 н. р. в інституті читалися загальнодоступні курси німецькою мовою: доцент доктор Б. Крупницький – Політична історія України в XVII–XVIII століттях, професор доктор З. Кузеля – Матеріальна культура українського народу, професор доктор І. Мірчук – Історія української культури. Новий науковий співробітник інституту, доцент В. Леонтович читав курс – Історія українського державного права [22, с. 2].

М. Петрів резонно зазначає, що науково-дослідницька діяльність у галузях права переважно здійснювалася паралельно з педагогічною, а частково й самостійно. З результатами наукової діяльності знайомили широкі кола через виголошення доповідей, рефератів на засіданнях факультету та в наукових товариствах, а саме: Українському правничому товаристві та [45], Історико-філологічному товаристві [64] в Чехословаччині, в Українському науковому інституті в Берліні та Варшаві, а також через участь провідних професорів у наукових з'їздах [41]. Завдяки діяльності зазначених товариств вже на початковому етапі їх існування європейська громадськість отримала можливість дізнатися більше про право, історію, культуру, науковий та творчий потенціал українського народу [64, с. 93].

Так, 3-10 жовтня 1926 р. у Празі відбувся Перший український науковий з'їзд [32, с. 101; 60]. Відомий вчений, правник А. Яковлів входив до організаційного комітету як секретар. Т. Маньгора

стверджує, що він приймав участь в роботі двох підсекцій з'їзду: історичній та правничо-соціологічній. А. Яковлів головував на засіданні історичної підсекції 4 жовтня та виступив з доповіддю на тему: "Договір Богдана Хмельницького з Москвою в редакції 1569 р." [60, с. 16]. На засіданні правничо-соціологічної підсекції він виступив з доповіддю на тему: "Морське право як окрема наукова дисципліна" [32, с. 102].

20-24 березня 1932 р. у Празі відбувся Другий український науковий з'їзд [32, с. 102]. Учасники сподівалися що про цей захід, буде видана особлива книга або й кілька книг, в яких будуть надруковані реферати виголошені на з'їзді. Протягом засідання панувало піднесення та захоплення членів з'їзду, гостей. Тоді відбувалося справжнє свято української культури, де молодші члени з'їзду – наукові співробітники слухали наукові досягнення ветеранів науки.

На науковому заході були присутні 122 дійсних членів. Крім головних діячів української науки, що перебували у Чехословаччині, на з'їзд прибуло: п'ять осіб з Берліна, двоє зі Львова, один з Кракова, один з Франкфурта (Німеччина), один з Відня, п'ять з Варшави. Крім дійсних членів з'їзду на засіданнях секцій та підсекцій були присутні гості українці, чехи й інші іноземні прихильники української культури [48, с. 2]. Почалася робота наукового з'їзду загальним засіданням 21 березня, де підводили підсумки наукової роботи української еміграції за 10 років. Про наукову працю правничого факультету відзвітував А. Яковлів, виступивши з темою "Наукова праця української еміграції в галузі права" [71].

Понад 100 доповідей було прочитано й обговорено. Але членам з'їзду не хотілося прощатися після такої плідної, корисної праці. Насамперед на цьому засіданні було ухвалено ті постанови, котрі прийняли поодинокі секції та підсекції з'їзду [48, с. 2].

До Українського правничого з'їзду в Празі перші праці готувалися восени 1931 р., коли створилася правничо-економічна секція для наукових праць у галузі права, економіки та соціології в межах Другого українського наукового з'їзду. Головою секції тоді був С. Дністрянський, заступниками голови – О. Ейхельман і С. Шелухін. Секцію було поділено на правничу підсекцію під головуванням С. Шелухіна й економічно-кооперативну під головування О. Мицюка. Секція оголосила великий список доповідей до Другого наукового

з'їзду 1932 р., але внаслідок непорозумінь із загальним управлінням, який очолював С. Смаль-Стоцький, правникам було відмовлено в участі у з'їзді, тому винесли постанову, яка мала такий зміст: "приступити до влаштування окремого наукового з'їзду, обмеженого на науку права, економіки і соціології". Так, після Другого наукового з'їзду відбулися збори управління Українського правничого товариства в Празі, було прийнято рішення про те, що товариство починає організацію окремого з'їзду, який матиме назву Український правничий з'їзд. Цю назву затвердив факультет права та суспільних наук УВУ. Її не було змінено, навіть коли прийняли рішення про участь у з'їзді не тільки українських правників, але й економістів і соціологів [53, с. 57].

На чолі організації Українського правничого з'їзду став факультет права та суспільних наук УВУ та Українське правниче товариство. Було створено дві комісії для роботи: організаційну та наукову. До організаційної комісії як заступники голови входили професори С. Шелухін та О. Ейхельман, професор О. Мицюк як голова економічної секції та доктор Шляхтиченко як секретар. Наукову комісію становили майже всі члени українського правничого факультету в Празі [61, с. 3].

До завдань організаційної комісії належала технічна підготовка з'їзду, запрошення на з'їзд, кореспонденція, повідомлення.

Відповідно до тематики виголошених правниками доповідей, Українським правничим з'їздом у Празі було прийнято такі резолюції:

- визнав за необхідне видати науково-критичний звітний текст "Руської Правди" та висловив побажання, щоб праця над "Українською правдою", що була започаткована з'їздом, продовжувалася не зважаючи на всі труднощі;

- підтримав, що зміцнення міжнародного правового устрою повинно йти шляхом спільних "плюлятеральних" договорів, тому офіційна назва кодифікації міжнародного права є неправильною;

- відзначив необхідність уведення в Україні карного суду з участю громадського елемента у формі однієї колегії з професійних і народних суддів;

- підтримав думку про важливе значення господарського права в модерній добі та висловив побажання, щоб господарське право стало безпосереднім предметом університетських студій;

- визнав істотний вплив української соціальної і господарської думки на російську та звернув увагу вчених на потребу дослідження усіх інших сторін цього впливу;

- погодився з тим публічно-правовим напрямом законодавства, який покладено в основу нових аграрних законів Західної Європи;

- висловив побажання, щоб при Українському правничому товаристві в Празі було створено сталу комісію для розробки науково-обґрунтованого сільськогосподарського кодексу для України [53, с. 58].

На цьому з'їзді С. Шелухін виголосив доповідь "Участь громадянського елемента в суді", у якій зазначив, що права людської особи містять у собі поняття про особисті, громадянські й політичні права людини в державі, з чим пов'язані і права народу. "Якщо суд є одним із елементів державного суверенітету, - вказував він, - так участь народного елемента в творенні правосуддя є одним із виявів прав людської особи й народу в державі" [53, с. 59].

В 1932-33 академічному році Український науковий інститут у Берліні організував близько 30-ти публічних наукових доповідей, окремі з них були присвячені історико-правовій тематиці, слід виділити реферати В. Леонтовича на тему: "Проблеми федералізму на Україні"; аудиторія сягала понад 200 осіб, зокрема іноземних громадян, серед яких були присутні визначні німецькі наукові діячі. Багато доповідей читалося німецькою мовою в приміщеннях берлінського університету [22, с. 2].

М. Женченко відзначає, що важливу сторінку в історії видання правничої літератури вписали українські вищі навчальні заклади, громадські організації міжвоєнної Чехословаччини, яка в 20-30-х рр. ХХ ст. стала своєрідним видавничим центром української діаспори завдяки активній підтримці керівництвом країни системи української освіти, наукової роботи та культурного життя емігрантів [18].

Так, С. Наріжний писав, що з утворенням українських високих шкіл в Чехії налагодилася і видавнича діяльність. При УВУ, УГА, ВПШ.Д діяло видавництво "Сіач". При навчальних закладах видавалися курси лекцій, університетські підручники. Технічно видання виконувалися недосконалим літографським способом, в невисокому накладі (200 - 300 примірників). З-поміж зазначеного та інших університетських видавництв ("Нова Україна", "Вільна спілка", "Український студент" та б. ін.) [34, с. 63] найбільшим був

Український громадський видавничий фонд (заснований 1 травня 1923 р. для видання наукових книг і підручників та фахової літератури) [34, с. 62].

Видавнича робота УВУ розпочалася в 1923 р. під проводом університетської видавничої комісії, до складу якої увійшов відомий правник С. Дністрянський. У 1930 р., колишній посол до віденського парламенту Станіслав Дністрянський, був іменованим звичайним професором права в німецькому університеті у Празі. Так, ще один довголітній професор львівського університету, позбавлений становища у Львові, знайшов визнання за свою працю в чужому науковому світі. Безперечно, що це велична постать української правової думки перших десятиліть ХХ ст.; він був наступником О. Огоновського на кафедрі цивільного права і процесу львівського університету, академік Української Академії Наук, був ректором УВУ в Празі. В сучасній науці чимало праць присвячено науковій спадщині вченого, котра, за словами дослідників, вражає своєю багатогранністю. Відомі його основоположні наукові розробки з теорії права [13], теорії конституціоналізму та конституційного права [50], він справив визначальний вплив на розвиток цивільного законодавства Австрії [1, с. 25]. Вагомою є його роль у організації української юридичної науки і освіти за кордоном [3]. Детальний та різнобічний аналіз правового доробку С. Дністрянського становить не просто пізнавальний, але й науково-теоретичний інтерес.

Так, відповідно до відомостей, котрі знаходимо у бібліографічному покажчику наукових праць української еміграції за 1920–1931 рр., підготованого П. Зленком, протягом 1923 р. у Празі в державній друкарні університету надруковано праці С. Дністрянського: “Загальна наука права і політики” Том 1.; “Загальна наука права і політики. Генеза та основи права”; “Річеве право”; “Провідні думки в історії і теорії міждержавного приватного права”; у 1925 р. – “Погляд на теорії права та держави”; у 1928 р. – “Соціальні форми права” [23, с. 54].

М. Женченко підкреслює, що до 1926 р. на факультеті права та суспільних наук було підготовлено до друку ще 36 робіт загальним обсягом близько 450 аркушів – монографії та підручники з цивільного, кримінального, державного права. Серед інших матеріалів “Основи модерного приватного права” – С. Дністрянський, “Держава і політичне право” – В. Старосольський, “Українське приватне право.

Курс лекцій” О. Андрієвського. Та через брак коштів праці не могли видати [18].

Серед українських учених європейського значення професор С. Дністрянський займав одне з найпочесніших місць. Його численні праці з історії та теорії права користувалися заслуженою славою серед іноземних наукових кіл. Можливо, якби зовнішні обставини української наукової діяльності були кращими С. Дністрянський міг би підготувати для України покоління висококваліфікованих правничих діячів. Живучи в еміграції, він, як свідчать джерела, не в повній мірі проявляв свій науковий та педагогічний потенціал у відносно вузьких рамках УВУ в Празі. Проте праця його та колег професорів була корисною і неоціненною.

В 1927-28 н.р С. Дністрянський здійснював викладання Теорії правничого думання; в 1928-29 р.р. – Господарське право, історія права в Європі; в 1931-32 н.р. – Філософія права нової доби; в 1932-33 н.р. – Філософія права в старому віці [41].

До 25-го ювілею наукової діяльності С. Дністрянського силами УВУ був виданий “Ювілейний збірник”. Хоч ювілей святкувався 1923 р., збірник вийшов аж у березні 1925 р. Наводимо праці, що увійшли до збірника на правову тематику: Р. Лащенко “Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським”; К. Лоський “Мандати римських імператорів”; М. Лозинський “Охорона національних меншостей у міжнароднім праві”; О. Ейхельман “Реформа місцевого самоурядування на підставі демократично-республіканської державности”; В. Старосольський “Методологічна проблема в науці про державу” [70, с. 2]. Даний збірник став цінним вкладом у наукову правову літературу.

В державній друкарні УВУ і Празі 1923-24 рр. надруковано працю В. Старосольського “Партія в конституції Чехословацької Республіки” [23, с. 58]. Крім Українського Вільного Університету, правничу літературу друкувала також Українська Господарська Академія; при останній, для створення кращих умов навчання студентів, було організовано Видавниче товариство, потугами якого видано книгу В. Старосольського “Держава і політичне право” (Ч. I, 1925; Ч. 2, 1924) [23, с. 57, 58].

Завдяки правонаступнику УГА Українському Технічно-Господарському Інституту було видруковано літографські виклади лекцій викладачів правничого факультету УВУ та викладачів-

правників УТГІ, в тому числі протягом 1933-1934 рр. "Політичне право" В. Старосольського [18].

Володимир Старосольський за професією відомий український правник та вчений, спеціаліст в науці права та соціології. Був відомий в середовищі емігрантів як високо інтелігентна, культурна людина. У Львові його поважали діячі різних політичних поглядів і переконань, в тому числі й націоналістичних поглядів [16, с. 300], проте, на думку Ю. Древницького, критичне ставлення В. Старосольського до більшовицької влади в Україні поєднувалося з певними ілюзіями та ідеалістичним захопленням радянською Україною [16, с. 298], такі тенденції в певних колах були викликані приєднанням Галичини до Польщі, своєрідним протестом проти колоніальної політики. В період визвольної боротьби, одним із перших вступив до лав українських січових стрільців. Під час боротьби за Львів потрапив до польського полону, звідки виїхав за кордон і став одним із організаторів та найкращих, що називається природжених професорів українського університету в Празі. Через декілька років повертається до рідного краю, бореться за свою адвокатську діяльність (захищав революційну молодь у польських судах), але одночасно як дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка не полишає наукової роботи [62, с. 2].

Досліджена й адвокатська практика В. Старосольського, що може послужити прикладом наслідування виступів на судових засіданнях сучасними студентами юридичних факультетів; вітчизняні вчені відзиваються про В. Старосольського як впливового і сильного адвоката, справжнього експерта своєї справи. Зокрема, І. Гловацький виокремлює досконалі тактичні прийоми у професійній діяльності правника, ерудицію щодо відносин між Польщею та Україною, відзначає його риторичне мистецтво. У праці "Промови українських адвокатів Галичини на політичних судових процесах початку ХХ ст." містяться виступи В. Старосольського на судових засіданнях, котрі були основоположно підготовлені, юридично грамотні, логічно побудовані [10; 11].

У 1923 р. слухачі економічно-кооперативного факультету (відділу) УГА своїм коштом систематизували й видали для особистого користування курс лекцій професора О. Ейхельмана "Енциклопедія права" [23, с. 54].

Власними силами на друкарській машинці О. Ейхельман для своїх студентів видав у 1927 р. працю "Основи права" та в 1928 р.

“Історія державних конституцій”, так як протягом 1926-27 н.р. та 1927-28 н.р. УВУ з причини браку матеріальних фондів не мав можливості видавати юридичну літературу професорів правничого факультету, хоч відомо, що підготовлених до друку досліджень було багато [56, с. 15, 29; 18].

Протягом 1928-29 н. р. професор О. Ейхельман викладав курс Устрій та діяльність Ліги Націй; в 1936-37 н. р. – Політичне право і загальна наука права; в 1939-40 н. р. – Міжнародне судівництво [41].

Я. Турчин детально дослідила державотворчі концепції О. Ейхельмана та приходять до висновку, з яким ми погоджуємося, що правник залишив не лише велику наукову спадщину, а й акумулював значний практичний державотворчий досвід, спрямований на утвердження незалежного статусу соборної України. Він був учасником ключових подій національно-визвольних змагань 1917-20 рр., а перебуваючи в еміграції, продовжив громадсько-політичну, науково-дослідницьку, викладацьку роботу, присвячену проблемам побудови української державності [54, с. 13].

У 1921 р. у м. Тарнові (Польща) був опублікований проект Конституції УНР, що ґрунтувався на принципі народного суверенітету і федералізму [47, с. 238].

О. Ейхельман обґрунтував ідею державної незалежності України, акцентуючи увагу на принципі самовизначення народів та потребі наповнення європейського інформаційного простору відомостями про ресурсний потенціал українців [54, с. 23]. Всі особисті уміння і навички він прагнув передати своїм студентам.

У наукових працях та в лекціях О. Ейхельман поєднував право й правовий порядок з поняттям державної влади, обґрунтовував принцип зв'язку держави і права, раціонального співвідношення індивідуальної, громадянської і політичної свободи особи в державі [54, с. 15].

На відкритті з приводу діяльності професорської ради Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі професор О. Ейхельман в теплих, щирих словах підкреслював величезну заслугу Українського громадського комітету на чолі з М. Шаповалом, який призвів до здобуття перемоги, коли постав день створення великого вогнища української культури в образі інституту. Так, О. Ейхельмана було запрошено долучитися до складу професорсько-викладацького складу інституту. Про це повідомляв

голова М. Шаповал на засіданні управління Українського громадського комітету і першого професорського складу вищої школи [6, с. 3].

Видавниче товариство при УГА надрукувало у 1925 р. праці Р. Лащенко “Цивільне право”, у 1926 р. “Промислове право” О. Ейхельмана. В УВУ в державній друкарні в 1929 р. вийшла книга А. Яковліва “Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI ст.”. Там же у 1930 р. світ побачила праця А. Яковліва “Про копні суди на Україні”, в 1931 р. – “Українське звичаєве процесуальне право”, а в 1929 р. – “Околиці (округи) копних судів XVI – XVIII вв. на Україні” (Львів, Друкарня “Діло”) [23, с. 58-59; 7, с. 42].

УТГІ видавало курси лекцій викладачів інституту, зокрема А. Яковліва “Цивільне право” у 1932–1933 рр., “Цивільний процес” у 1934 р., “Торговельне право” в 1934–1935 рр. [18].

Андрій Яковлів сьогодні є відомим українським істориком права. З огляду на вищевказані праці його можна називати спеціалістом також у галузі звичаєвого, цивільного, кримінального, морського права.

У 1923 р. А. Яковлів отримав статус емігранта й оселився у Празі, зайнявши посаду доцента УВУ. У 1928 р. – професор УВУ, викладав цивільне право. Протягом 1935–1945 рр. вчений-правник очолював кафедру цивільного права УВУ. Двічі у 1930 і 1944 рр. обирався ректором університету [7, с. 41]. Був професором права Української Господарської Академії у Подєбрадах, а у 1939 р. виконував обов’язки директора Українського наукового інституту у Варшаві [2]. О. Оглоблин згадував, що формально інститут заснований у 1930 р. (фактично у 1928 р.) “для сприяння тим галузям української науки, котрі не мають умов для вільного розвитку в советській Україні”; здійснював науково-видавничу діяльність в тому числі в галузі українського права [25, с. 96]. Із створенням у 1938 р. Української Могилансько-Мазепинської Академії наук у Варшаві А. Яковлів був обраний її генеральним секретарем. У празький період був активним членом різних наукових і громадських установ [2].

Т. Маньгора ґрунтовно проаналізувала політико-правові вчення А. Яковліва та зауважує, що уявлення про українське звичаєве право, як про основне джерело права, є однією з центральних історико-правових ідей науковця. Він аналізував звичаєве процесуальне право,

розвиток копних судів в Україні, вплив звичаєвого права на кримінальне право.

Важливе значення для розвитку місцевого самоврядування в Україні, з погляду А. Яковліва, мало магдебурзьке право, яке почало поширюватися з середини XIV ст. і передбачало надання містам місцевого самоуправління, на зразок управління німецьким містом Магдебургом. Цих проблем він неодноразово торкався у своїх дослідженнях [32, с. 122-123].

В 1930-х рр. в УВУ в межах курсу історія України професор А. Яковлів викладав Історію кодифікації українського права, а саме читав про кодекс “Прав, по которым судится Малороссийский народ” (2 години на тиждень) студентам історико-філологічного відділу та студентам правничого відділу факультету права і суспільних наук. В 1935 р. студентам тих же факультетів читає курс Історія державного права України XVII – XVIII ст. В наступному академічному році ці курси не викладалися; А. Яковлів проводив заняття на правничому відділі з дисциплін Цивільне право і Цивільний процес [12, с. 364]. Він підготував ряд ґрунтовних публікацій на цю тему, які могли би стати предметом окремого дослідження. Відзначимо, що в УВУ, котрий також видавав “Науковий збірник”, чотири томи якого вийшли до 1945 р. [69; 70], функціонувала кафедра історії українського права, де працювали А. Яковлів, Р. Лащенко, О. Гайманівський [38, с. 95].

Т. Гошко вважає, що в УВУ виникають ідеї академічного дослідження українського права і німецького права як його складової. Вона називає імена істориків права А. Яковліва та Р. Лащенко. В УВУ не лише почали викладати відповідні дисципліни, але професори здійснювали основоположну дослідницьку роботу. Цьому сприяло функціонування Українського правничого товариства, про яке ми вже згадували (Р. Лащенко – перший голова товариства, В. Старосольський – заступник). Діяло товариство при факультеті права і суспільних наук (правничому відділі) УВУ. Основним завданням, за словами Т. Гошко, що зазначалось також в статуті товариства, затвердженому чеською владою 17 березня 1923 р., було розроблення проблем “головно українського права”. За перші 5 років на його засіданнях було проголошено 69 наукових доповідей [12, с. 361].

Українське правниче товариство не обмежилось суто науковою діяльністю, але й видавало правничу літературу. Так, у 1924 р. вийшли

важливі наукові роботи в галузі історії українського права, зокрема Р. Лащенко: "Лекції по історії українського права. Ч. 2: Литовсько-польська доба", у 1927 р. – текст короткої редакції "Руської Правди" з бібліографічним покажчиком та в 1928 р. видали звіт про роботу правничого товариства за п'ять років "Українське правниче товариство в Ч.С.Р.: (17 березня 1923 – 17 березня 1928)" [18].

Р. Лащенко – історик українського права, професор УВУ. Здійснював плідну наукову працю в еміграції переважно в галузі історії українського права литовського періоду [4, с. 426, 433] (відомі праці з цивільного, карного права).

Державна друкарня УВУ в 1923 р. у "Науковому збірнику Українського Вільного Університету в Празі" [38, с. 110] видає працю "Литовський статут, яко пам'ятка українського права. Там же того ж 1923 р. опубліковано "Лекції по історії українського права. Частина перша: Княжа доба. I. Література. II. Пам'ятники права. III. Історія державного права" [23, с. 55] (частина друга лекцій вийшла у 1924 р.). У збірнику "Записки Української Господарської Академії" в одному примірнику побачила світ праця вченого "Український карний процес (по карній справі)". В 1925 р. Видавниче товариство при УГА в Подєбрадах надрукувало дослідження Р. Лащенко на тему: "Цивільне право. Частина перша. Вступ. Загальна частина. Річеве право. Виняткове право" [23, с. 55]. У 1926-27 рр. у "Збірнику правничої комісії при історико-філологічній секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка" видано монографію професора "Копні суди на Україні: їх походження, компетенція і устрій" [38, с. 110].

О. Івасечко, докладно вивчаючи політичні та правові ідеї, наукову діяльність Р. Лащенко, відзначає, що він, будучи надзвичайним професором в УВУ, в 1924-25 н. р. викладав дисципліну Історія українського права, що об'єднувала дві частини: історія українського державного права литовсько-польської доби та історія українського родинного і спадкового права [25, с. 141].

Вчений проаналізував зміст Переяславської угоди ("Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським"), щоб з'ясувати, на яких саме засадах об'єднувалася Україна з Росією. Р. Лащенко визначив її як своєрідний компроміс, до якого вдався гетьман, щоб виробити легальну форму відокремлення України від Речі Посполитої – таку думку підтримує К. Лісова [61, с. 16; 62]. О. Оглоблин вказує: науковцем захищалася теза, що гетьман

визнав “моральну владу” московського царя суто формально [38, с. 110].

На факультеті права і суспільних наук у різні періоди посаду декана правничого факультету в УВУ займали Р. Лащенко та С. Шелухін [25, с. 141].

Сергій Шелухін – правник, учений, громадсько-політичний діяч; науково-дослідницькою працею почав займатися у студентські роки. Студент Київського університету Св. Володимира, під безпосереднім керівництвом професора М. Володимирського-Буданова звернув увагу на те, що історичні писемні пам’ятки українського звичаєвого права маловивчені. Свої дослідження молодий науковець почав із вивчення давнього збірника законів “Руська Правда”, збираючи матеріал, розкиданий по різних, зокрема дуже рідкісних виданнях, які важко було знайти; здійснив спробу систематизувати та прокоментувати його з погляду українського права [53, с. 119]. Така праця стала базою для подальшої наукової праці в еміграції. Його життєвий шлях та науковий доробок у галузі історії досліджувала О. Яцишина [72], у галузі політології – М. Гетьманчук і Я. Турчин [9], у галузі права – О. Токарчук [53].

У Вінніпегу вже 1929 р. у “Правді і волі” вийшло дослідження історика права С. Шелухіна на тему “Історико-правні підстави Української Державности” [65; 67], а в 1930 р. в Державній друкарні при УВУ – уривки з нарисів “До вивчення Руської Правди” [4, с. 462; 66; 23, с. 58].

Вважав, що право українського народу є справжнім старим руським правом, а російське право, включене в історію руського права, ніколи не було руським і навіть так не називалося. Такі погляди С. Шелухін підтверджує тим, що Судебники 1497 та 1550 рр. та Уложення 1649 р. мали назву московські, а не руські [53, с. 120]. Так, основним завданням науковців є виконання обов’язку перед нацією, який допоможе звільнитися від “нав’язаних ідей”.

В 1924-25 н. р. С. Шелухін читав лекції по Енциклопедії права; в 1931-32 н. р. – Злочини проти прав людської особи [41].

У своїх лекціях з історії українського права вчений підкреслював, що правове мислення завжди встановлює силу права і моралі, режим свободи і справедливості. Примітивізм мислення встановлює за норму принцип права сили “дужчого”, не зважає на вимоги моралі, породжує режим насильства. Правове мислення в координації

інтересів і вирішенні питань людських взаємовідносин керується вимогами моралі, внутрішньої правди, справедливості.

Лекції з карного права С. Шелухіна не були видані; їх рукописи, разом з матеріалами з історії українського права, енциклопедії права, зберігаються в архівах ЦДАВО, частково були нами опрацьовані, тому зауважимо, що їх можна зарахувати до пам'яток історії вітчизняного права. В них піднімаються важливі й актуальні нині проблеми. У лекціях з карного права науковець аналізував питання загальної, особливої (спеціальної) частин кримінального права, вважав за доцільне ввести систему практики карного права.

Серед відомих загалу надрукованих праць варто виділити окремі на історико-політичну тематику: "Варшавський Договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року" (вийшла в 1926 р. у Празі у видавництві "Нова Україна"); "Петлюрівці в світлі права" (1922 р., Відень); "Звідкіля походить Русь: Теорія Кельтського походження Київської Русі з Франції. З географічною картою" (надруковано в 1929 р. у Празі силами УВУ); "Україна – назва нашої землі від найдавніших часів" (1936, Прага) [9; 53].

Після поразки національно-визвольних змагань ще один політичний діяч, правник за освітою М. Лозинський, подібно до інших представників української інтелігенції, що опинились на чужині, шукає своє місце в нових геополітичних реаліях Європи з можливістю подальшої праці для української справи. Таким місцем для нього став УВУ, де він з 1922 по 1927 рр. працював професором міжнародного права. Входив до першого сенату УВУ в Празі в 1921–1922 рр. [51, с. 164].

Михайло Лозинський є творцем наукових досліджень, які торкаються проблем конституційного й міжнародного права, історії української правової думки та світових політичних і правових учень. С. Осадчук зауважує, що у міжвоєнний період, займаючись науковою та викладацькою роботою, професор значну увагу приділяв розвитку науки міжнародного права [39].

Протягом життя правові погляди М. Лозинського еволюціонували, про що пише С. Осадчук у дослідженні "Правові погляди М. Лозинського"; вона відносить його до представників природної школи права, проаналізувавши розуміння ним права як свободи та сутності людини, нації, народу [39].

Припускаємо, що в період життя у еміграції у Празі, М. Лозинському були близькі демократичні ідеї, хоч є така думка, що після 1924 р. у його поглядах присутня “анархічна платформа”; він, фактично, заклав базу в науці міжнародного права в українській юридичній думці; проте у 1927 р. покидає кафедру міжнародного права УВУ, котру очолював з 1921 р. та разом з деякими галицьких інтелігентами з Чехословаччини їде до радянської України, сподіваючись, що варто співпрацювати з владою і творити там для української науки і культури [51, с. 168].

О. Сухий характеризує професора УВУ М. Лозинського як фахівця в галузі міжнародного права. Він відомий завдяки таким працям, як “Охорона національних меншостей в міжнародному праві” – 1923 р., “Боротьба за національний характер територій в Версальському договорі” – 1923 р., університетському підручнику “Міжнародне право” – 1922 р. У Празі М. Лозинський також активно вивчає державне право України. Його наукова діяльність була пов’язана з курсами, котрі він читав на правничому відділі в УВУ, а саме: Монархія і республіка, Зложені держави, Парламентська і радянська форми влади [41; 51, с. 165].

Відомі праці М. Лозинського на правову тематику: “Вибрані питання з українського державного права”, “Історія будови української держави” (в 1924-25 н. р. в УВУ читав курс саме за такою назвою) [41]; на політико-правову тематику: “Теперішній стан розбудови Української Держави” – 1924 р., “Уваги про українську державність” – 1927 р. До цієї групи наукових публікацій, що, з погляду О. Сухого, стосувалися державного будівництва, творення державних структур ЗУНР, новітньої історії державного права України, можна віднести й працю “Галичина на мировій конференції в Парижі” [51, с. 165].

При аналізі можливих шляхів розвитку вітчизняної юридичної науки на сучасному етапі слід не лише використовувати досвід іноземних держав, але й звертатися до наукової праці української еміграції міжвоєнного періоду. Так як розвиток юридичної науки відбувається при тісній співпраці з практикою, а переважна більшість вчених-емігрантів були саме юристами-практиками, які безпосередньо брали участь у правому житті, що давало їм дає різноманіття навіть в одному типовому випадку. Їх юридична техніка

та підходи, що будувалися на догматичній юриспруденції мають сьогодні набути певного авторитету.

Сучасна юридична наука потребує досконаліших та ґрунтовніших досліджень правового доробку вчених-правників у еміграції; студентам та аспірантам університетів слід приймати активну участь у роботі наукових гуртків, наукових конференцій, де популяризуються вчені, викладачі, вихованці правничих факультетів українських вищих шкіл в Європі, а також проводити дискусії з приводу правничих, громадсько-політичних поглядів, культурницької діяльності діячів; доцільно активізувати індивідуальний пошук щодо наукової діяльності української еміграції в окремих галузях права та виділити цінність для сучасної юридичної науки.

Список використаних джерел:

1. Академік Станіслав Дністрянський, 1870–1935: бібліографія / [упор. та автор вступу М. Мушинка]. – К., 1992. – 93 с.
2. Андрій Яковлів [Електронний ресурс]: збірник. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/cultur/cult36.htm>
3. Андрусак Т. Академік Станіслав Дністрянський і його роль у створенні та розвитку Українського Вільного Університету / Т. Андрусак // Науковий Збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен-Львів, 1995. – Т. 17. – С. 62-67.
4. Антологія української юридичної думки: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Видавничий Дім “Юридична книга”, 2002. – Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда / [упорядники: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко ; відп. редактор І. Б. Усенко]. – 2002. – 592 с.
5. Виставка професорських і студентських праць в Подєбрадах // Свобода. – 1924. – № 111. – 18 травня. – 4 с.
6. Відкриття діяльності професорської ради Українського Вищого Педагогічного Інституту імени Михайла Драгоманова у Празі // Свобода. – 1923. – № 152. – 30 червня. – 4 с.
7. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.) / С. В. Віднянський. – К., 1994. – 82 с.

8. Володимир Старосольський, 1878–1942 / [редактор І. Старосольська] // Записки НТШ. – 1991. – Т. 210. – 411 с.
9. Гетьманчук М. П. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали / М. П. Гетьманчук, Я. Б. Турчин. – Львів : Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 2006. – 214 с.
10. Гловацький І. Ю. Промови українських адвокатів Галичини на політичних судових процесах початку ХХ ст. : науково-практичний посібник / І. Ю. Гловацький. – Львів : Львівський юридичний інститут МВС України, 2004. – 283 с.
11. Гловацький І. Ю. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.) / І. Ю. Гловацький. – Львів : Тріада Плюс, 2003. – 348 с.
12. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/78658/17-Goshko.pdf?sequence=1>
13. Дністрянський С. Загальна наука права і політики / Станіслав Дністрянський. – Прага : Наклад українського університету в Празі, 1923. – Т. I. – 400 с.
14. Допомога українському студентству // Свобода. – 1948. – № 47. – 28 лютого. – 4 с.
15. Д-р В. Старосольський у Казакстані, проф. Ромер у Львові // Свобода. – 1941. – № 75. – 3 квітня. – 4 с.
16. Древницький Ю. Р. Володимир Старосольський – соціал-демократичний діяч другої половини 1920-х – 1930-х рр. / Ю. Р. Древницький // Українська біографістика. – 2012. – Вип. 9. – С. 294-311.
17. Женченко М. І. Видання правничої літератури в Україні: історичний, типолого-тематичний та редакційно-видавничий аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. комунікацій: спец. 27.00.05 “Теорія та історія видавничої справи та редагування” [Електронний ресурс] / М. І. Женченко. – К., 2008. – 20 с. – Режим доступу : [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORT ERMS=1&S21STR=Женченко%20M\\$](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORT ERMS=1&S21STR=Женченко%20M$)
18. Женченко М. І. Основні осередки видання правничої літератури в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами [Електронний ресурс]

- / М. І. Женченко // Наукові записки Інституту журналістики. – Т. 19. – К., 2005. – С. 81-84. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1380>
19. З вістей про українське життя. З українського університету в Празі // Свобода. – 1940. – № 263. – 11 листопада. – 4 с.
  20. З діяльності Українського Вільного Університету у Мюнхені // Свобода. – 1949. – № 8. – 12 січня. – 4 с.
  21. З дороги. Про Українську Господарську Академію в Чехословаччині // Свобода. – 1925. – № 196. – 24 серпня. – 4 с.
  22. Звіт з діяльності Українського Наукового Інституту в Берліні // Свобода. – 1934. – № 195. – 21 серпня. – 4 с.
  23. Зленко П. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції 1920–1931 / П. Зленко. – Прага, 1932. – 154 с.
  24. Зубко О. Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 09.00.12 “українознавство (філософські науки)” / О. Є. Зубко. – К., 2010. – 20 с.
  25. Івасечко О. Наукова діяльність українських вчених-емігрантів в міжвоєнний період: народницько-демократичний напрямок / О. Івасечко // Гуманітарні та соціальні науки: матеріали I Міжнар. конф. молодих вчен. HSS-2009, (Львів, 14 – 16 трав. 2009 р.) / Нац. ун-т “Львів. політехніка”. – Л.: Вид-во Нац. ун-ту “Львів. політехніка”, 2009. – С. 141-142.
  26. Інститут заочного навчання при Українському Вільному Університеті // Свобода. – 1949. – № 142. – 21 червня. – 4 с.
  27. Краснодемська І. Й. Внесок вчених української діаспори європейських країн у розвиток українознавства (20-60-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 09.00.12 “Українознавство (філософські науки)” / І. Й. Краснодемська. – К., 2010. – 20 с.
  28. Левицький К. Д-р Станіслав Дністрянський / К. Левицький // Українські політики: силуетки наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914. – Львів, 1937. – Ч. 2. – С. 56-60.
  29. Левицький К. Станіслав Дністрянський (Посмертний спомин) / К. Левицький // Життя і Право. – Львів, 1935. – Ч. 2. – С. 1-6.
  30. Лісова К. С. Історія державності України в дослідженнях української наукової еміграції (1920–1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / К. С. Лісова. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.

31. *Лісова К. С.* Історія державності України в дослідженнях української наукової еміграції (1920–1945 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.06 / Лісова Катерина Сергіївна. – К., 2010. – 216 с.
32. *Маньгора Т. В.* Політико-правові погляди А. І. Яковліва : дис. ... канддидата юрид. наук: 12.00.01 / Т. В. Маньгора. – Київ, 2015. – 227 с.
33. *Мельник М.* Новими шляхами: про 25 літню діяльність проф. С. Дністрянського / М. Мельник // Ювілейний збірник в честь С. Дністрянського. – Прага, 1923. – С. 1-18.
34. *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали зібрані С. Наріжним до частини другої) / С. Наріжний. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 270 с.
35. Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі / [Л. Білецький та ін.]. – Прага : Накладом УВУ, 1942. – 440 с.
36. Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі присвячений панові президентові Чесько-словенської республіки проф. др. Т. Г. Масарикові для вшанування 80-тих роковин його народження / [І. Мірчук та ін.]. – Прага, 1930. – 265 с.
37. *Немченко С. С.* Особливості розвитку правової освіти в Україні в УСРР–УРСР у 1920–1991 рр. / С. С. Немченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – Херсон, 2015. – Випуск 3-2. – Том 1. – С. 17-21.
38. *Оглоблин О. П.* Українська історіографія 1917–1956 : пер. з англ. / О. П. Оглоблин. – К., 2003. – 252 с.
39. *Осадчук С. С.* Правові погляди Михайла Лозинського [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / С. С. Осадчук. – К., 2001. – 17 с. – Режим доступу : <http://referatu.net.ua/newreferats/7569/185403>
40. *Петришин Р. А.* Науково-педагогічна діяльність української еміграції в країнах Центральної і Західної Європи (1919–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Р. А. Петришин. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
41. *Петрів М.* Наукові праці українських правників в галузі права в Чехо-Словацькій республіці в 1921–1940 р.р. : бібліографічний покажчик [Електронний ресурс] / М. Петрів. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 1998. – 62 с. – Режим доступу: <http://www.petriv.com.ua/ua/publish.htm>

42. *Петрів М.* Українське правознавство в Україні, країнах Європи та Америки: матеріали до бібліографії 19-20 ст. / М. Петрів. – Львів: НТШ. – 250 с.
43. *Полонська-Василенко Н.* Сторінки спогадів / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – 1965. – № 3-4. – С. 39-47.
44. *Полонська-Василенко Н.* Український Вільний Університет, 1921–1971 / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – 1971. – 1/2 (29/30). – С. 17-27.
45. Про діяльність Українського Правничого Товариства в Ч.С.Р. Українське Правниче Товариство в Ч.С.Р. (1923-1928). – Прага, 1928. – 34 с.
46. *Сабадош Т. І.* Державно-правові погляди А. І. Волошина : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. І. Сабадош. – Київ, 2015. – 218 с.
47. *Савчук К.* Отон Отонович Ейхельман – біографічний нарис і міжнародно-правові погляди / К. Савчук // Міжнародне право. – 2012. – № 2. – С. 237-249.
48. Свято української науки (II Український науковий з'їзд у Празі 20-24 березня 1932 р.) // Свобода. – 1932. – № 83. – 9 квітня. – 4 с.
49. Стан юридичної освіти та науки в Україні (результати дослідження) [Електронний ресурс] / Організація безпеки та співробітництва в Європі. Координатор проектів ОБСЄ в Україні. Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – Київ, 2010. – 290 с. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/ukraine/108309?download=true>
50. *Стецюк П.* Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / П. Стецюк. – Львів, 1999. – 232 с.
51. *Сухий О.* Михайло Лозинський [Електронний ресурс] / О. Сухий // ЗУНР 1918–1923. Уряди. Постаті. – С. 159-171. – Режим доступу : <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/18/180Lozynskyj.pdf>
52. *Сухобокова О.* Український культурно-освітній осередок у Чехо-Словацькій республіці у 1920-х роках / О. Сухобокова // Історія України. – 2012. – № 41/42 – С. 3-8.
53. *Токарчук О. В.* Державно-правові погляди С.П.Шелухіна: монографія/ О. В. Токарчук. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 178 с.
54. *Турчин Я. Б.* Державотворчі ідеї О. Ейхельмана: еволюція інституційних вимірів політики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / Я. Б. Турчин. – Л., 2011. – 35 с.

55. Український В. Університет в Празі в роках 1921–1931. – Прага, 1931. – 236 с.
56. Український В. Університет в Празі в роках 1926–1931. – Прага, 1931. – 200 с.
57. Український Вільний Університет в Празі в роках 1921–1926. – Прага, 1927. – 263 с.
58. Український Вільний університет в Празі. Історія зародження – організація – виклади в зимовім семестрі 1921–22 // Свобода. – 1921. – № 265. – 14 листопада. – 4 с.
59. Український Вільний Університет у Відні // Свобода. – 1921. – № 30. – 7 лютого. – 4 с.
60. Український науковий з'їзд у Празі 3–7 жовтня 1926 р. Звідомлення Президії Організаційної Комісії З'їзду. – К. : Державна друкарня в Празі, 1928. – 75 с.
61. Український Правничий З'їзд // Життя і право. – 1933. – Ч. 4. – С. 1–9.
62. Українські високі школи в Чехословаччині з кінцем шкільного року // Свобода. – 1923. – № 193. – 20 серпня. – 4 с.
63. *Ульяновський В.* Українська наукова і культурницька еміграція у Чехословаччині між двома світовими війнами [Електронний ресурс] / Українська культура; лекції за редакцією Д. Антоновича. – К., 1993. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm>
64. *Чечина О.* Початок діяльності українського Історично-філологічного товариства в Празі (1923–1924) / О. Чечина // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 88–95.
65. *Шелухин С.* Історично-правні підстави української державности / С. Шелухин // Правда і Воля. – 1929. – 1 травня.
66. *Шелухін С.* До вивчення “Руської правди” / С. Шелухін. – Прага, 1934. – 64 с. – (Першотвір).
67. *Шелухін С.* Історично-правні підстави Української державности / С. Шелухін. – Вінніпег, 1929. – 28 с. – (Першотвір).
68. *Шемшученко Ю. С.* Юридична наука і освіта на Україні / Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко та ін. – К. : Наук. думка, 1992. – 304 с.
69. *Шульженко Ф. П.* Історія політичних і правових вчень / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.

70. Ювілейний збірник у честь проф. д-ра Станислава Дністрянського. (Прага. – Накладом Українського Вільного Університету) // Свобода. – 1925. – № 80. – 7 квітня. – 4 с.
71. Яковлів А. Наукова праця української еміграції в галузі права / А. Яковлів // II Український науковий з'їзд у Празі. – Прага: Український академічний комітет для міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі Націй, 1934. – С. 107-112.
72. Яцишина О. Я. Громадсько-політична та наукова діяльність С. П. Шелухіна (1864–1938 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Яцишина Оксана Яківна. – К., 2004. – 201 с.

Андрусишин Б. І.

2.3. СТАНОВЛЕННЯ ПРАВНИЧОЇ ОСВІТИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Факультет політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за більш як чверть століття свого існування увійшов у коло найпрестижніших правових шкіл українського освітнього простору. Його досягнення відомі як у драгоманівському університеті, так і в Україні загалом. Про це свідчить як інтерес до випускників-правознавців з боку роботодавців, у першу чергу з освітньої галузі, так і кількість бажаючих навчатися тут, кількість яких з року у рік зростає. За значний внесок у розвиток юридичної та політичної наук, підготовку юридичних кадрів та у зв'язку з 15-річчям від дня заснування колектив факультету політології та права нагороджений Почесною відзнакою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України (наказ № 69 від 22 листопада 2007 р.).

Проголошення незалежності України відкрило нову сторінку в історії нашого навчального закладу. На новому історичному етапі треба було впроваджувати нові зміст і форми діяльності, в першу

чергу в сфері гуманітарних наук, правознавства тощо. В умовах розпаду єдиного загальногосподарського комплексу, демократизації життя, постала потреба у збільшенні фахівців правничого профілю. Факультет політології та права бере свій початок з соціально-гуманітарного факультету (СГФ), створеного 1992 р., на базі якого розпочалася підготовка правознавців, та є його правонаступником.

З перших днів і протягом наступних п'яти років деканом факультету працював кандидат філософських наук, доцент Скиба В. Й., який доклав зусиль для становлення і розвитку новоствореного підрозділу. За перші п'ять років, як пізніше згадував В. Й. Скиба, було пройдено дуже важкий шлях становлення в НПУ імені М. Драгоманова соціально-гуманітарного факультету. Це був період довготривалого налагодження освітньо-професійних підвалин для підготовки спеціалістів нового фаху: накопичувалися необхідні ресурси, створювалися базові спрямування і засоби для забезпечення навчального процесу, розроблялися відповідні документи для всього циклу підготовки фахівців, вівся інтенсивний пошук розв'язання кадрових проблем. Найбільш показовим у цьому відношенні було становлення правознавчого відділення.

За підтримки ректорату спеціальність "Правознавство" було ліцензовано Міністерством освіти і науки України. Чимало зусиль для цього доклав відомий правник, професор В. П. Пастухов, який в 1992–2003 роках очолював кафедру правознавства. Саме кафедра правознавства в системі правової освіти є першою структурною одиницею в НПУ імені М. П. Драгоманова. Правова освіта тривалий час здійснювалася лише силами професорсько-викладацького складу кафедри правознавства, що була створена наказом ректора №100 від 6 травня 1990 року. Вона є фактично предтечею факультету політології та права нашого ВНЗ.

Значний вклад у започаткування та становлення спеціальності "Правознавство" у Драгоманівському університеті в 90-і роки ХХ ст. внесли відомі вчені-правники, юристи-практики: академіки Національної академії правових наук України В. В. Копейчиков, О. А. Підопригора, В. Ф. Погорілко; професори В. І. Акуленко, Ю. В. Александров, Б. І. Андрусин, В. І. Галаган, Р. А. Калюжний, О. В. Кузьминець, С. Л. Лисенков, В. Л. Мунтян, Н. М. Оніщенко, О. О. Підопригора, Н. С. Прозорова, А. П. Ткач, І. К. Туркевич, О. О. Шевченко, С. С. Яценко, суддя Верховного Суду Ю. Г. Тітов;

доценти Н. В. Артикуца, С. В. Бобровник, В. Б. Василець, В. Б. Волинець, В. І. Женунтій, Т. Б. Земляна, Д. О. Карпенко, Н. С. Карпов, Ю. І. Крегул, О. П. Литвин, А. С. Мацко, М. І. Малишко, О. О. Майданник, О. В. Майданник, В. В. Мірошниченко, І. К. Омельченко, І. В. Опришко, В. Ф. Пенківський, І. О. Середа, Л. А. Сидорчук, В. Й. Скиба, О. Л. Слюсаренко, Г. В. Стрельський, А. П. Тимченко, Н. Є. Толкачова, І. П. Устінова, О. В. Чепульченко, О. К. Юлдашев та інші.

Фахова підготовка студентів здійснювалася на основі стандартизації освітньо-професійних планів, які стали результатом власних багаторічних пошуків, вивчення досвіду юридичних факультетів інших ВНЗ. Нові навчальні плани підготовки спеціалістів були затверджені Вченою радою університету 27 березня 1997 р.

У перший рік свого існування в складі факультету не було студентів, лише кафедри. Набір було здійснено у 1993 р. Студентами тоді стали 44 першокурсники, серед яких 25 правознавців. У 1997/98 н. р. на факультеті за спеціальністю “Правознавство” відкрито заочне відділення, студентами якого стало 117 осіб. Конкурси абітурієнтів з року в рік зростали, доходючи до п’яти – восьми осіб на одне місце, збільшувалася кількість студентів, які навчалися на контрактній основі, що свідчило про престижність підготовки правників в університеті. У 1999 р. спеціальність “Правознавство” пройшла експертну перевірку Державної акредитаційної комісії і була атестована за IV рівнем.

У 1994 р. на факультеті створено нову кафедру юридичних наук, завідувачем якої став доц. В. Й. Скиба; згодом її перейменували у кафедру правознавства соціально-гуманітарного факультету, завідувачем якої з лютого 1998 р. призначено проф. Б. І. Андрусишина. У 1999 р. кафедру правознавства реорганізовано у дві кафедри: теорії та історії держави і права та цивільного і кримінального права. З грудня 1997 р. факультет очолив академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор Б. І. Андрусишин.

Факультет став справжнім центром підготовки фахівців нового покоління, які поєднують у собі не лише солідний професійний рівень, але й є носіями високих морально-естетичних цінностей, національно-патріотичних переконань, вони стали гідними будівничими молоді України держави. За перші 10 років свого

існування факультет випустив 445 фахівців в тому числі за спеціальністю “Правознавство” 230 осіб, які стали викладачами правознавчих дисциплін у вищих навчальних закладах I-IV рівнів акредитації, вчителями у школах, ліцеях, гімназіях правового профілю, а також юристами-практиками у державних органах, приватних структурах тощо.

Науково-дослідна робота завжди була важливою складовою ланкою діяльності факультету. Положення та висновки наукових досліджень відображалися в аналітичних та анотованих звітах, лекційній роботі, написанні наукових праць, науково-навчальних, науково-практичних виданнях, науково-практичних конференціях, проведених на факультеті та за його межами.

Необхідною складовою загальнофакультетської наукової роботи була діяльність студентського наукового товариства, наукових гуртків і проблемних груп. Згідно з наказом ректора про організацію НТТСМ на факультеті працювали 40 таких наукових гуртків і проблемних груп. За результатами наукової роботи за 2001 р. 8 студентів факультету стали переможцями II туру Всеукраїнської студентської олімпіади, що становило майже половину усіх призових місць, які вибороли у цьому навчальному році студенти нашого університету.

Регулярними на факультеті у цей час стали “круглі столи”, бесіди, дискусії, до яких залучалися відомі юристи, політики, аналітики, вчені різних галузей, зустрічі з якими сприяли практичній підготовці студентів-правознавців. Гостями факультету були: перший Президент України Л. Кравчук, голова Верховної Ради України І. Плющ, міністр освіти та науки України В. Кремень, патріарх УПЦ КП Філарет, депутати Верховної Ради України В. Пинзеник, О. Ємець, А. Білоус, суддя Верховного суду України Ю. Тітов, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького, доктор юридичних наук, професор, академік НАН України Ю. С. Шемшученко, ректор Краківської педагогічної академії М. Слива (Польща), ректор Українського вільного університету (м. Мюнхен, ФРН) Л. Рудницький, депутат Бундестагу, керівник парламентської фракції Ганс Йорген Дос (ФРН) та інші.

Під безпосереднім керівництвом і за участю новообраного у 2003 р. ректора В. П. Андрущенка в університеті створено ряд інститутів, в тому числі й Інститут політології, соціології та права (наказ № 379 від 3 липня 2006 р.). Протягом двох років в інституті

велася підготовка за спеціальностями “Правознавство”, “Політологія”, “Соціологія”, “Менеджмент організацій”, “Психологія”. У цей час на всіх формах в інституті навчалася більше 1100 студентів. У зв’язку з реорганізацією його назву було змінено на Інститут політології та права (наказ № 556 від 31 жовтня 2007 р.).

На виконання Закону України “Про вищу освіту” та у зв’язку з необхідністю упорядкування структури університету у відповідності до законодавства, а також згідно рішення Вченої ради університету від 8 грудня 2015 року Інститут політології та права реорганізовано шляхом його перетворення у факультет політології та права (наказ № 635 від 21 грудня 2015 р.)

Факультет політології та права є одним із провідних підрозділів в НПУ імені М. П. Драгоманова. Головним завданням факультету є освітня, науково-практична підготовка високопрофесійних фахівців в галузі правознавства та політології. На денній, заочній та екстернатній формах навчання підготовка проводиться з спеціальностей “Правознавство”, “Політологія”, “Державне управління” за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавр, спеціаліст, магістр. Нині спеціальність “Правознавство” представлена такими магістерськими програмами: “Інноваційні методики викладання права”; “Трудові правовідносини педагогічних і науково-педагогічних кадрів”; “Законотворча діяльність”; “Європейське парламентське право”.

Факультет очолює декан, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, Академії наук вищої школи України, Української академії політичних наук України, заслужений діяч науки і техніки України Богдан Іванович Андрусишин.

У своїй роботі факультет політології та права керується законами України “Про освіту”, “Про вищу освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про професійно-технічну освіту”, “Про наукову і науково-технічну діяльність”, наказами Міністерства освіти і науки України, рішеннями Вченої ради університету та ректорату, які систематично розглядаються на засіданнях Вченої ради факультету і кафедр.

Нині фахову підготовку на факультеті забезпечують кафедри: теорії та історії держави і права (завідувач – проф. Р. С. Огірко); цивільного та трудового права (завідувач – доц. Л. Ф. Купіна); кримінального права та процесу (т.в.о. завідувача – доц. Р. Г. Песцов);

правознавства (завідувач – доц. Р. В. Губань); політичних наук (завідувач – проф. О. В. Бабкіна); методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін (завідувач – проф. А. А. Булда); політології та державного управління (завідувач – доц. С. П. Дмитренко); освітньої політики (завідувач – проф. В. І. Бобрицька).

Відповідно до концепції розвитку факультету зміцнюється та поповнюється матеріально-технічна база для організації навчально-виховного процесу та професійної підготовки майбутніх фахівців. У період 2003-2010 рр. відкрито центр правової освіти і науки (спільно з Інститутом держави і права імені В. М. Корецького (керівник – академік НАН України, проф. Ю. С. Шемшученко); центр політичного аналізу і прогнозування; криміналістичну лабораторію; центр правової допомоги; лабораторію і кабінет сучасних інформаційних технологій, а також залу судових засідань. Методичне наповнення лабораторії, використання сучасних інноваційних технологій забезпечить формування практичних умінь та навичок у студентів, наблизить їх до реалій майбутньої професії. На факультеті діє осередок Союзу юристів України (голова – проф. Б. І. Андрусишин).

З метою створення належних умов для набуття студентами необхідного обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, надання безоплатної правової допомоги особам, а також отримання студентами старших курсів юридичних спеціальностей практичних навичок юриста в НПУ імені М. П. Драгоманова створено студентську юридичну клініку “Центр правової допомоги” (наказ ректора НПУ імені М. П. Драгоманова від 21 вересня 2006 року).

Юридична клініка діє на підставі Закону України “Про вищу освіту”, наказу Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2006 року № 592 “Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України”, зареєстрованого у Міністерстві юстиції України 08 серпня 2006 року за № 9586/12830, та “Положення про Центр правової допомоги”, затвердженого ректором НПУ імені М. П. Драгоманова В. П. Андрущенко. Вона є структурним підрозділом університету і створена як база для практичного навчання та проведення навчальної практики студентів факультету що навчаються за напрямом (спеціальністю) “Правознавство”. “Центр правової допомоги” є

членом Асоціації юридичних клінік вищих навчальних закладів України.

Керівником юридичної клініки є кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного та трудового права, адвокат Л. С. Дубчак. Кураторами клініки є викладачі Інституту: Ю. М. Жмур, Р. Г. Песцов, Л. П. Погоріла, Т. І. Сабадош, С. І. Шитий.

Консультантами юридичної клініки є студенти старших курсів, які надають правову допомогу під керівництвом викладачів-кураторів. Студенти-консультанти надають безоплатну правову допомогу з питань захисту прав особи з усіх галузей права, залучаються до проведення правоосвітніх, правороз'яснювальних та інших навчально-практичних заходів; набувають навичок роботи з документами правового характеру, інформаційними базами даних, підготовки публікацій для населення з правових питань, проведення науково-практичних конференцій, семінарів та інших заходів з актуальних правових проблем.

Так протягом 2015–2016 років безоплатну первинну правову допомогу надано 25 громадянам.

Нині діюча на факультеті провідна наукова школа правничого напрямку “Концептуальні засади розвитку освітнього та канонічного права. Методика викладання правознавства” (керівник – проф. Б. І. Андрусишин) сприяє розв'язанню широкого кола теоретичних і практичних питань, пов'язаних зі створенням умов для становлення і розвитку освітнього та канонічного права, удосконалення методики викладання правознавства.

Пріоритетними напрямками наукових досліджень докторантів, аспірантів, магістрів та викладачів кафедр правового циклу є розробки з актуальних проблем теорії, ролі держави та права в сучасному глобалізованому світі (проф. Ю. С. Шемшученко), проблем методології теорії держави і права (проф. В. Д. Бабкін), державно-правових та суспільно-політичних перетворень в Україні (проф. В. Г. Пилипчук), ювенальної юстиції (проф. В. Д. Бабкін, Н. В. Опольська), освітнього права (проф. Б. І. Андрусишин), співвідношення держави та політичної системи (доц. Є. В. Білозьоров), правового захисту культурних цінностей (проф. В. І. Акуленко), методики викладання у ВНЗ (проф. Б. І. Андрусишин, проф. А. М. Гуз), проблем цивільно-правового регулювання обігу майнових прав (доц. С. І. Шимон), сучасних проблем кримінального права та

кримінального процесу у сфері забезпечення державної безпеки України (проф. В. П. Мікулін), теоретико-методологічних засад джерел права (проф. Н. М. Пархоменко), проблем удосконалення діяльності навчальних закладів щодо запобігання злочинності неповнолітніх (доц. Л. С. Дубчак).

Невід'ємною складовою діяльності кафедр цивільного та трудового права є науково-дослідна робота, що здійснюється у відповідності з науковим напрямом "Дослідження проблем гуманітарних наук (правознавство)" в розрізі проблеми "Юридична наука та її вплив на підготовку фахівців у вищих педагогічних закладах освіти". В межах цієї наукової проблеми визначаються теми індивідуальних наукових досліджень викладачів, які плануються індивідуально відповідно до фахової спеціалізації та наукових інтересів викладачів і відображаються в індивідуальних планах роботи викладачів. Такі дослідження викладачів кафедри зосереджені на проблемах цивільного та цивільно-процесуального права, трудового права, права соціального забезпечення фінансового права.

Кафедра кримінального права та процесу досліджує проблеми кримінального права, кримінології, кримінально-процесуального права.

Кафедра правознавства досліджує актуальні правові проблеми гуманітарних наук. Завідувач кафедри, доц. Р. В. Губань працює над проблемою "Діалогу цивілізацій".

Викладачі кафедри методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін успішно працювали над дослідженням актуальних проблем методики викладання політичних дисциплін, правознавства та методики виховної роботи, удосконалено навчальні програми, кабінет сучасних інноваційних технологій поновився новими дидактичними матеріалами і посібниками для студентів. Викладачі кафедри тісно співпрацюють з інститутами Національної академії педагогічних наук України, проф. А. А. Булда здійснює керівництво аспірантами та здобувачами, які досліджують проблеми теорії та методики викладання суспільствознавчих дисциплін (13.00.02).

Діяльність кафедр факультету по організації навчального процесу підпорядкована, насамперед, принципу науковості, що передбачає обов'язкове впровадження в навчальний процес результатів наукових досліджень викладачів. Виконання цього

завдання забезпечується за допомогою різноманітних наукових, методологічних, методичних, організаційних засобів відтворення у навчальному процесі наукових здобутків професорсько-викладацького складу, що сформовані в кількох напрямках.

По-перше, удосконалення організації аудиторних занять відповідно до дидактичного принципу науковості та зв'язку науки з практикою. Зокрема, кафедрами проводиться робота щодо підвищення наукового рівня лекцій; з цією метою оновлено плани лекцій, які орієнтовано на проблемні питання; результати наукової роботи кожного викладача (елементи праць у фахових наукових виданнях, монографій, кандидатських дисертацій тощо) подаються студентам на лекційних заняттях з певних дисциплін за фахом лектора; запроваджуються проблемні лекції та проблемні питання на традиційних лекційних заняттях.

По-друге, відображення результатів наукових розробок викладачів кафедр у виданнях навчального та навчально-методичного характеру. На основі результатів наукових досліджень викладачів кафедр створена певна наукова база для видання навчальних посібників та інших видань.

По-третє, використання наукових досягнень для розвитку індивідуально-консультативної роботи зі студентами та впровадження інших заходів щодо індивідуалізації навчального процесу. Зокрема, наукові здобутки викладачів використовуються ними при наданні індивідуальних консультацій студентам в процесі керівництва курсовими роботами, наукового керівництва кваліфікаційними роботами студентів (магістерськими, дипломними роботами спеціаліста), керівництва практикою.

В управлінні такою діяльністю студентів кафедри ставлять завдання забезпечити організацію виконання кожним студентом індивідуальної наукової роботи на належному рівні, що сприяє поглибленню теоретичних знань, здобутих в процесі навчання, формуванню досвіду самостійної науково-дослідної роботи, напрацюванню навичок та набуття досвіду самостійного наукового аналізу.

По-четверте, поєднання результатів індивідуальних досліджень у галузі юриспруденції та досліджень, спрямованих на вивчення форм і методів активізації навчального процесу, та використання їх викладачами для впровадження новітніх технологій навчання.

Професорсько-викладацький склад факультету постійно працює над вдосконаленням та реформуванням змісту освіти, загальноосвітньої підготовки та змісту фахової підготовки. У названому контексті розроблялися нові навчальні плани і програми, які забезпечували фундаментальну наукову, загальнокультурну та практичну підготовку фахівців.

Для забезпечення юридично-психолого-педагогічної підготовки студентів у навчальному плані серед першочергових дисциплін передбачалось вивчення таких інноваційних курсів як: “Вузівський курс правознавства та методика його викладання”, “Шкільний курс правознавства та методика його викладання”, “Вузівський курс “Основи конституційного права України і методика його викладання”, “Юридична термінологія” та ін., які забезпечені програмами та планами семінарських занять. Освітньо-професійна програма підготовки викладача правознавства вимагає крім власне юридичної і психолого-педагогічної, поглибленої гуманітарної та науково-практичної підготовки. Для цього для студентів введено фундаментальний курс “Філософія права”, спецкурси “правова охорона культурних цінностей: міжнародний і національний аспекти”, “Держава і право України в особах (1917-1920 рр.)”, “Канонічне право” та ін.

Кафедрою теорії та історії держави і права підготовлено і опубліковано науково-методичні матеріали для забезпечення навчального процесу, в тому числі: програму та плани семінарських занять з курсів “Історія держави і права України”, “Історія правових та політичних вчень”, “Філософія права”, “Теорія та історія держави і права”, “Конституційне право України”, авторські курси “Канонічне право”, “Конституційне право зарубіжних країн”, “Виробниче право та виробничі системи” , спецкурс “Зарубіжний парламентаризм”, методичні рекомендації з написання та захисту дипломних робіт з курсу “Конституційне право України”. Всі навчальні дисципліни мають програмно-методичне забезпечення, в більшості своїй авторське.

У 2011 році видано навчально-методичний комплекс фахової підготовки бакалаврів, що умістив тематичні плани, зміст, типи лекційних, семінарських і практичних занять, завдання для самостійної та індивідуальної роботи, основну і додаткову літературу, форми та зміст контролю засвоєння теоретичного та практичного

матеріалу згідно з вимогами Болонського процесу щодо навчання студентів у вищих навчальних закладах [1].

Особливе місце у підготовці правознавців посідає науково-дослідна робота аспірантів. На факультеті функціонує аспірантура зі спеціальностей: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

З 2008 по 2011 рік функціонувала спеціалізована вчена рада по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних та правових учень (голова ради – проф. Б. І. Андрусишин). Склад спеціалізованої вченої ради був сформований із вчених-правознавців НПУ імені М. П. Драгоманова, Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Національної академії правових наук України, Національної академії внутрішніх справ, що забезпечило високий науковий і об'єктивний рівень вимог при атестації наукових кадрів та дозволило здійснювати кваліфіковану оцінку якості дисертаційних робіт. Протягом зазначеного періоду роботи спеціалізованої вченої ради було захищено 17 кандидатських дисертацій.

Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України від 26 травня 2014 р. № 642 спеціалізована вчена рада К 26.053.18 відновила свою роботу (голова ради – проф. В. Д. Бабкін), каденція якої закінчилась у травні 2016 р.

За час роботи спеціалізованої вченої ради наукові ступені кандидатів юридичних наук отримали здобувачі, які представляли різні наукові установи та університети, зокрема, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Запорізький національний університет, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки та ін. Загалом захищено 25 кандидатських дисертацій.

Результати досліджень та практичної роботи, здійсненої авторами з проблем теорії та історії держави і права, історії політичних та правових учень, інших галузей права та економіки з 2004 р. презентує часопис “Економіка і право”, затверджений постановою ВАК України у 2010 р. як фаховий з юридичних наук. Станом на 2016 р. побачили світ 30 номерів видання.

Таким чином, перед факультетом політології та права, як і перед іншими вищими навчальними закладами, які здійснюють підготовку фахівців за напрямом “Право”, стоїть завдання не лише забезпечити студента професійними знаннями юриста, але й сформувати низку професійно значущих та соціально необхідних особистісних якостей правознавця (фахових компетенцій правника). Їх зміст та перелік залежить від класів професійних завдань, які входять до видів діяльності правознавця у тій чи іншій галузі юридичної професії.

В межах узагальненого об’єкта професійної діяльності юриста, поряд з консультативними, правоохоронними, правозахисними, експертно-аналітичними професійними функціями, необхідно виділити правопросвітницькі і правовиховні завдання, які вимагають фахових компетенцій у сфері науково-педагогічної та правопросвітницької роботи.

Зазначимо, що навчальні програми підготовки студентів спеціальності “Правознавство” практично всіх вищих навчальних закладів України, які надають відповідні освітні послуги, передусім, орієнтовано на формування компетенцій у сфері класичної практично-прикладної діяльності правника: суддя, адвокат, прокурор, нотаріус, юрисконсульт. Що є логічним, бо забезпечує конкурентоспроможність випускника на ринку праці, де потенційний роботодавець, зазвичай, акцентує увагу на тих його знаннях та вміннях, які відповідають традиційній професіограмі юриста. Відповідно, у ВНЗ формування науково-педагогічних, правопросвітницьких компетенцій вважається другорядним; як правило, все обмежується викладанням короткого спецкурсу з педагогіки та психології на молодших курсах, а також методології наукових досліджень на магістерському рівні навчання.

Це має своє пояснення, адже підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів здійснюється в рамках аспірантури та докторантури; фахівці вищої кваліфікації, які мають науковий ступінь та вчене звання, забезпечують спеціальну підготовку студентів-правознавців у вищих навчальних закладах.

Проте поза увагою вищої юридичної освіти залишається значний сектор професійної діяльності, яка вимагає кваліфікації правознавця, але на практиці нині покладається на фахівців, які не мають вищої юридичної освіти. По-перше, це питання пов’язані з правопросвітницькою діяльністю: визначення напрямів розвитку

правової освіти населення; розробка методологічної бази для різноманітних форм правоосвітньої діяльності; організація професійних правороз'яснювальних заходів (семінари, конференції, практикуми, круглі столи тощо); методичне забезпечення та організація заходів з популяризації правових знань серед молоді: конкурсів, олімпіад, вікторин тощо; систематичне поширення серед населення, в тому числі через ЗМІ, знань про право (консультації, коментарі законодавства, судової практики тощо); формування в суспільстві поваги до права, гуманістичних правових ідей та подолання правового нігілізму. По-друге, і, можливо, головне – це навчально-педагогічна діяльність з викладання правознавчих дисциплін в загальноосвітніх школах та інших освітніх закладах II-III рівнів: ліцейх, коледжах, училищах, технікумах та ін.

Уваги потребують і вишівські курси правознавства та інших правознавчих дисциплін, які викладаються для студентів неюридичних спеціальностей. Питання таких галузей права, як трудове, цивільне, сімейне, фінансове, пенсійне стали найактуальнішими в суспільстві, особливо серед працюючої частини населення [2, с. 98]. Для формування навичок в цих питаннях у вишах викладаються семестрові курси з окремих правових дисциплін для студентів різних спеціальностей. Залучити до викладання таких навчальних дисциплін докторів чи кандидатів юридичних наук складно, оскільки мова йде про підготовку фахівців, не пов'язану з вищою юридичною освітою. Тому, на практиці ведення таких дисциплін доручають викладачам, які не атестовані з юридичної спеціальності. Насправді ж з виконанням такого навантаження, як і веденням правознавчих курсів у школах, коледжах тощо значно ефективніше може справитися магістр права, який, поряд з класичною юридичною освітою, здобув спеціальну психолого-педагогічну та методичну підготовку.

Не зайвим було б згадати й проблему психолого-педагогічної підготовки кадрів вищої кваліфікації. На сьогодні, підготовка науково-педагогічних кадрів в межах аспірантури не передбачає обов'язкового додаткового професійного розвитку в питаннях педагогіки та методики викладання. В результаті вчорашній аспірант, здобувши науковий ступінь за юридичною спеціальністю, потрапляє до студентської аудиторії, маючи в своєму арсеналі знання з педагогіки фактично в обсязі семестрового навчального курсу та, в

кращому випадку, незначну аспірантську практику ведення семінарських занять. Працюючі викладачі виявляються не обізнаними з вимогами до методичних матеріалів (навчальних програм, робочих програм, методичних вказівок), з азбукою складання навчального плану підготовки студентів. Це ставить на часі питання про запровадження обов'язкових спеціальних дисциплін з юридичної педагогіки для аспірантів правознавчих спеціальностей.

Отже, потреба у викладачах правознавства для загальноосвітніх шкіл та навчально-виховних закладів, які здійснюють підготовку молодших спеціалістів, нині залишається вельми гострою. Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначається для загальноосвітніх навчальних закладів потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, вищих навчальних закладів і закладів післядипломної освіти, крім того, – ще й високими вимогами до освітньо-кваліфікаційного рівня особи. Однак, на державному рівні відсутні програми підготовки корпусу відповідного викладацького складу, спроможного виконувати означені завдання: професійна підготовка таких вчителів і викладачів повинна поєднувати базову юридичну освіту і ґрунтовну психолого-педагогічну підготовку.

Практично єдиним в Україні на сьогодні ВНЗ, який вже реально, з власної ініціативи і досить результативно виконує це важливе завдання, є Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Факультет політології та права, що діє в структурі університету, вже впродовж майже 25 років здійснює підготовку студентів спеціальності “Правознавство”.

Сфера діяльності фахівця з правознавства включає органи державної виконавчої влади, прокуратури, судової влади, правоохоронні органи, установи Міністерства освіти і науки України, адвокатуру, державну податкову адміністрацію, митні установи, державні фонди, приватні юридичні організації, фінансово-кредитні установи, загальноосвітні навчально-виховні заклади, вищі навчальні заклади тощо.

У 2015–2016 н.р. на факультеті навчається 509 студентів, з них 358 – на денній, 151 – на заочній та 1 – на екстернатній формі навчання. На денній формі навчання за контрактом навчаються 217 студентів, на державному бюджеті – 141, на заочній формі навчання відповідно – 124 на контрактній основі та 27 на державному бюджеті.

У постійному штатному складі факультету працюють 56 викладачів, в тому числі 41 фахівець вищої кваліфікації: 9 докторів наук, професорів, 32 кандидати наук, доценти. Загалом навчально-виховний процес забезпечують 28 докторів наук, професорів і 50 кандидатів наук, доцентів – загалом понад 100 викладачів.

У професорсько-викладацькому складі факультету провідні вчені України. Серед них лауреати Державної премії України у галузі науки і техніки, академік НАН України, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького, доктор юридичних наук, професор Ю. С. Шемшученко, заступник директора цього ж інституту, доктор політичних наук, професор В. П. Горбатенко (ак. УАПН), заслужений працівник МВС України, доктор юридичних наук, професор В. Д. Бабкін (ак. УАПН), доктори юридичних наук, професори В. В. Костицький (чл.-кор. АпрНУ), В. Г. Пилипчук (чл.-кор. АпрНУ), О. В. Бучма, Р. Д. Мацюк, В. П. Мікулін, Р. С. Огірко, Н. М. Пархоменко, В. Ю. Стеценко, С. І. Шимон, доктори політичних наук, професори О. В. Бабкіна (ак. УАПН), В. М. Бебик, М. А. Дмитренко, Г. І. Зеленько, І. М. Варзар (ак. УАПН), О. В. Новакова, М. А. Остапенко, К. О. Ващенко, доктор історичних наук А. М. Гуз, доктори педагогічних наук, професори А. А. Булда (ак. АНВОУ), В. І. Бобрицька, професор Р. М. Вернидуб та ін.

Кадровий склад факультету постійно оновлюється і поповнюється молодими фахівцями. Так, згідно плану підвищення кваліфікації – викладачі факультету проходили стажування, навчалися в аспірантурі.

За час існування факультету докторами юридичних наук, професорами стали його викладачі О. О. Майданник, А. І. Марущак, С. І. Шимон, історичних наук – А. М. Гуз. Кандидатські дисертації захистили і працюють на факультеті кандидати юридичних наук: Л. С. Дубчак, Л. Ф. Купіна, Р. В. Губань, Р. Г. Песцов, Ю. М. Жмур, О. В. Макарова, В. В. Кончаковська, О. В. Токарчук, О. С. Дьоміна, Н. М. Опольська, О. Я. Кархут, С. І. Шитий, Л. П. Погоріла, Т. І. Сабадош, К. А. Постол; кандидат психологічних наук О. С. Можайкіна.

Отримали дипломи кандидатів юридичних наук також випускники аспірантури, які працюють у інших ВНЗ країни: О. М. Гончаренко, Б. В. Совенко, О. В. Кульбашна, І. В. Геєць, Т. В. Маньгора, Н. С. Дубчак, В. О. Цимбал, І. О. Сагайдак,

В. О. Шевчук, Д. В. Лебедев, А. А. Лопушанський, М. В. Беланюк, О. П. Єфремова, В. М. Чернега, Т. П. Гусак, Плахтій Ю. В., Потильчак Б. О., Зубенко А. В. та ін.

Нині факультет співпрацює з багатьма знаними вченими-правознавцями – академіком НАН України Шемшученком Ю. С., членом-кореспондентом НАН України Копиленком О. Л., академіком УАПН Горбатенком В. П., професорами Акуленком В. І., Бобровник С. В., Захарченком П. П., Костицьким В. В., Мацюком А. Р., Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М., Пилипчуком В. Г., Стеценком С. Г., Стеценко В. Ю.; вченими політологами професорами – Бебиком В. М., Головатим М. Ф., Зеленько Г. І., Шайгородським Ю. Ж., Ващенком К. О. та іншими науковцями.

Для забезпечення високого професійного рівня і з метою урізноманітнення навчально-виховного процесу нині кафедри факультету залучають до співпраці науковців НАН України, практичних працівників міністерств і відомств, викладачів з інших ВНЗ України. Так, зокрема, до викладання правознавчих та політологічних дисциплін залучаються вчені Інституту держави і права імені В. М. Корецького, Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Інституту законодавства Верховної Ради України, викладачі Національної академії внутрішніх справ, Академії Служби безпеки України, працівники Міністерства освіти і науки та Міністерства юстиції, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, Української академії державного управління при Президентові України, Інституту стратегічних досліджень при Президентові України тощо.

Викладачі факультету ведуть плідну наукову роботу, орієнтовану на оптимізацію професійної спрямованості викладання фахових дисциплін. Науковий доробок викладачів факультету представлений у бібліографічному покажчику “Інститут політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова” [3].

На факультеті функціонують наукові школи провідних професорів з правознавства, які очолюють акад. Шемшученко Ю. С., проф. Бабкін В. Д., проф. Андрусишин Б. І.

Вагомі наукові доробки у галузі теорії та історії держави і права, історії політичних та правових учень має авторська наукова школа Андрусишина Б. І. “Концептуальні засади розвитку освітнього та

канонічного права. Методика викладання правознавства”, яка сприяє розв’язанню широкого кола теоретичних і практичних питань, пов’язаних зі створенням умов для становлення і розвитку освітнього та канонічного права, удосконалення методики викладання правознавства.

Наукова школа досліджує такі основні проблеми: становлення освітнього права, як галузі права України; вплив освітнього права на розвиток сучасної правової системи України; проблеми сучасного стану прав дитини в Україні; методики викладання правознавства у школі; методики викладання правознавства у вищому навчальному закладі; концептуальні засади безперервної правової освіти України; моделі правової освіти в Україні та в пострадянських країнах; проблеми підготовки педагогів-юристів для викладання правознавства у школі та вищому навчальному закладі; державної політики у сфері правової освіти; юридичної педагогіки, юридичної психології, проблеми розвитку та дослідження канонічного права.

Низка праць Б. І. Андрусишина присвячена державно-правовому статусу освітніх закладів України, проблемам державно-правового регулювання освітніх процесів в Україні у контексті євроінтеграції нашої держави, забезпеченню права людини на освіту в контексті розвитку європейського освітнього простору, правам дитини, проблемам спадкоємності української державності, конституційним витокам незалежності України.

У межах наукової школи підготовлено та захищено 3 докторські та 11 кандидатських дисертацій, а загалом під його керівництвом захищено 4 докторські та 13 кандидатських дисертацій.

Представниками наукової школи Андрусишина Б.І. в різний час були доктори історичних наук, професори В. С. Лозовий, А. М. Гуз, В. В. Гарагонич, кандидати юридичних наук, доценти О. В. Токарчук, Б. В. Совенко., С. Д. Сворака, О. Я. Кархут, І. В. Геєць, Н. С. Дубчак, О. А. Кульбашна, І. О. Сагайдак, С. І. Шитий, Т. В. Маньгора, Т. І. Сабадош; кандидати історичних наук І. А. Вівсяна та О. Б. Потапова, старші викладачі Н. О. Деркачова та Н. А. Потапенко, докторант В. В. Маньгора, аспіранти Д. Л. Кумков, В. В. Соломінчук, І. М. Славінська, О. В. Давиденко, М. І. Рішко.

Діяльність наукової школи направлена на методичне забезпечення та реалізацію намічених Національною програмою правової освіти населення заходів у напрямку подальшого створення

необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначення основних напрямів право-освітньої діяльності у школах та вищих навчальних закладах.

Фундаментальні питання правового регулювання освіти останніх десятиліть вирішувалися на основі надбань юридичної науки і передусім теорії права, яка сама зазнала значного розвитку і збагатилася новими підходами до розуміння і пояснення складних суспільних відносин. Вивчення освітнього права потребує як знань про юриспруденцію, так і знань про сферу філософії, політики, філософії політики, філософії освіти, соціальної філософії, соціології освіти, економіки освіти, педагогіки, психології, державного управління. Професор Б. І. Андрусишин наголошує, що у галузі освіти виникають різноманітні відносини: щодо управління освітніми закладами, які врегульовуються нормами адміністративного права, податкові відносини – нормами фінансового права, майнові відносини – нормами цивільного права, трудові відносини, які виникають між професорсько-викладацьким складом та іншими працівниками, з одного боку, і освітнім закладом – з іншого, – нормами трудового права, питання працюючих пенсіонерів – правом соціального забезпечення тощо. Але найголовнішими є ті відносини, які виникають у процесі освіти між викладачами і студентами, що регулюються певними соціальними нормами і принципами.

Отже, увесь процес викладання в Україні відбувається в рамках конституційних прав і свобод, гарантованих у статті 53 Конституції України. Конституційне право на освіту в незалежній Україні в суб'єктивному розумінні є реально існуючою, гарантованою державою і міжнародним співтовариством фактичною можливістю особистості оволодівати і користуватися знаннями, вміннями і навичками з метою підвищення свого культурного рівня й особистих інтересів у інтересах всього суспільства і досліджується перш за все як складова прав і свобод громадян з пріоритетом інтересів людини і громадянина, а також як елемент функціонування громадянського суспільства і соціально орієнтованої ринкової економіки.

Одним з основних завдань сучасної правової освіти в Україні є формування правової освіченості молоді, її здатності керуватися

правовими знаннями в координатах мінливого сучасного суспільного життя, вміння діяти відповідно до вимог права і закону.

Науково-методичним забезпеченням вузівської та шкільної правової освіти й займаються представники цієї наукової школи. У межах наукової школи досліджуються такі основні проблеми методики викладання правознавства: становлення та розвиток правової освіти; методика викладання правознавства у школі; методика викладання правознавства у вищому навчальному закладі; концептуальні засади безперервної правової освіти України; моделі правової освіти в Україні та в пострадянських країнах; проблеми підготовки педагогів-юристів для викладання правознавства у школі та вищому навчальному закладі; державна політика у сфері правової освіти; юридична педагогіка; юридична психологія.

Діяльність наукової школи також направлена на методичне забезпечення та реалізацію намічених Національною програмою правової освіти населення заходів у напрямку подальшого створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначення основних напрямів право-освітньої діяльності у школах та вищих навчальних закладах. За результатами роботи наукової школи до навчального плану підготовки студентів спеціальності "Правознавство" ОКР "бакалавр" запроваджено новий навчальний курс "Освітнє право України", а для ОКР "спеціаліст" та "магістр" "Канонічне право".

Науковцями, представниками цієї наукової школи підготовлено понад 100 наукових статей у фахових наукових виданнях України, курси лекцій, навчальні посібники, підручники з методики викладання правознавства, монографія "Становлення та розвиток шкільної правової освіти України 1991–2007 рр.". Крім того, науковці цієї наукової школи здійснюють керівництво дисертаційними дослідженнями.

Професорсько-викладацький колектив факультету політології та права, наполегливо працює над забезпеченням такого рівня професійної підготовки фахівців юридичного профілю, політологів та державного управління у сфері освіти, який би не тільки відповідав жорстким вимогам сучасного ринку праці, але і став би у своєму роді "брендом" на фоні інших профільних вузів. Уже зараз

конкурентоспроможність наших випускників не викликає ніяких сумнівів.

Випускники факультету політології та права займають престижні посади: О. О. Ващенко – Адміністрація Президента України, Комітет по зверненню громадян, начальник відділу; Н. І. Матяш – Адміністрація Президента України, Комітет по зверненню громадян, головний спеціаліст; Р. В. Овод – завідувач юридичної консультації КМ Муніципальної колегії адвокатів, адвокат; Л. С. Дубчак – президент Спілки адвокатів України, адвокат; Н. В. Ригун – Міністерство юстиції України, спеціаліст відділу зовнішньоекономічного законодавства Управління фінансового законодавства Департаменту цивільного, фінансового законодавства та законодавства з питань земельних відносин; Д. Л. Кумков – начальник відділу нормативного забезпечення вищої освіти Міністерства освіти і науки України; Б. В. Сovenко – кандидат юридичних наук, доцент Національного лінгвістичного університету; А. С. Нерсесян – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького, О. В. Кукурудз – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького та ін.

Факультет політології та права постійно працює над зміцненням наукових міжнародних зв'язків із вченими та викладачами вищих навчальних закладів Чехії, Словаччини, Білорусії, Туреччини, Литви, Італії, Польщі, Угорщини, Німеччини.

Вирішуючи визначені завдання, на порядок денний ставляться нові цілі, зокрема, не лише забезпечити студента професійними знаннями юриста, але й сформувані низку професійно значущих та соціально необхідних особистісних якостей правознавця (фахових компетенцій правника). Наразі перед факультетом стоять завдання, пов'язані з правопросвітницькою діяльністю, зокрема визначення напрямів розвитку правової освіти населення; розробка методологічної бази для різноманітних форм правоосвітньої діяльності; організація професійних правороз'яснювальних заходів, тощо.

Особливу роль у професійному становленні студентів відіграє їх навчання в “Українській школі законотворчості” при Інституті законодавства Верховної Ради України, де вони проходять спеціальну підготовку, поряд із народними депутатами України, їх помічниками, службовцями державних установ. Під час навчання студенти

вивчають національну законотворчу практику, досвід зарубіжних країн, вимоги до законотворчої діяльності, її стадії, види, способи, методи, беруть участь у різних науково-практичних заходах. Отримані студентами в процесі такої підготовки загальні знання і вміння сприяють вирішенню аналогічних практичних завдань у сфері їхньої професійної діяльності та написанню магістерських робіт.

Специфікою підготовки правознавців в НПУ імені М. П. Драгоманова є педагогічно-правознавча складова в змісті навчальної програми студентів, поряд зі стандартним набором нормативних юридичних дисциплін. Педагогічна підготовка базується на кількох позиціях. По-перше, вона забезпечується циклом навчальних курсів з методики викладання юридичних дисциплін. До нього входять такі навчальні курси: на бакалаврському рівні підготовки – психологія, педагогіка, історія педагогіки, педагогічна творчість, методика викладання основ правознавства; методика виховної роботи; основи науково-правових досліджень; на рівні спеціаліста та магістра – психологія вищої школи, філософія освіти, освітнє право, правове регулювання освіти в Україні, освітня політика, вища освіта і Болонський процес, атестація науково-педагогічних працівників, методика викладання правознавства в вищих навчальних закладах. Останній з наведених навчальних курсів є “своєрідним фундаментом, на якому базується подальше професійне становлення” вчителя, викладача правових дисциплін [4, с. 12].

Отже, враховуючи специфіку університету, особливий акцент в практичній підготовці правознавців на факультеті політології та права зроблено на формуванні науково-педагогічних та комунікативних здібностей. Вказані дисципліни психолого-педагогічного циклу та практичне навчання студентів спрямовані на формування компетенцій: здійснювати навчальний процес в освітньому закладі з орієнтацією на завдання навчання, виховання, розвитку особистості (студента, слухача, учня) з метою формування індивідуальної правосвідомості і правової поведінки, яка ґрунтується на зв'язках правових цінностей та моральних переконань; організувати і проводити навчальні заняття в класах, групах слухачів, студентів, проводити індивідуально-консультативну роботу, запроваджувати активні та інтерактивні методики навчання; мотивувати розвиток позаурочної (самостійної) діяльності (студентів, слухачів, учнів) з урахуванням психолого-педагогічних вимог, що

ставляться до освіти; розробляти навчальні програми та інші навчально-методичні матеріали для забезпечення навчального процесу з юридичних дисциплін; виконувати методичну роботу у складі методичних груп (рад, об'єднань тощо); брати участь у розробці навчально-методичних посібників, підручників інших навчальних видань з правових дисциплін; модифікувати існуючі та впроваджувати новітні технології подачі юридичного знання; формулювати та вирішувати завдання, що виникають у процесі науково-педагогічної діяльності, які вимагають професійних знань юриста; застосовувати юридичні знання для врегулювання правовідносин у сфері освіти.

Все сказане має важливе значення у зв'язку з тим, що в умовах сучасного суспільства вища юридична освіта вимагає спеціалізації. Практика потребує юриста вузької, але поглибленої спеціалізації, адже обсяг правових знань на сьогодні настільки великий, а їхня диференціація настільки широка, що вся система правових знань стає недоступною для осягнення кожним правником. Тому, вища юридична освіта має бути систематизована і структурована не лише за рівнями знань, але й предметно. Це можливо зробити вже на рівні спеціаліста та магістра права, щоб забезпечити єдиний стандарт базової вищої юридичної освіти та спеціалізацію – повної.

Існує два шляхи вирішення питання спеціалізації. Перший – запровадження сертифікованих магістерських програм, затверджених на державному рівні. Другий, на нашу думку, прогресивніший – за прикладом європейських держав, надати прерогативи у виборі магістерських програм та визначенні їх змісту самим університетам, що обумовлюється специфікою вищого навчального закладу, кваліфікацією та науковими інтересами викладацького складу, відповідає фаховому спрямуванню наукової школи, сформованої у відповідному університеті як науковому осередку.

Це дозволить кожному ВНЗ, з одного боку, забезпечити своїм випускникам можливість здобути класичну юридичну освіту, а з іншого – підготувати своїх, унікальних, випускників, сформувати власну модель фахівця у галузі права, який за рівнем знань, культури, готовності слугувати людині та праву буде відповідати вимогам сучасного суспільства, а за специфікою фахових компетенцій буде відрізнятися, в кращому розумінні, від інших випускників юридичної

спеціальності і матиме можливість знайти своє особливе місце в практичній сфері.

Отже, в НПУ імені М. П. Драгоманова на сьогодні наявні достатні науково-педагогічні та науково-методичні резерви для забезпечення повноцінної фахової підготовки студентів напряму "Право". Факультет політології та права повинен будувати стратегію свого розвитку так, щоб встигати за вимогами які, стоять у документі Кабінету Міністрів України "Концепція розвитку освіти на 2015-2025 роки" (проект), проекти "Стратегічних завдань модернізації НПУ імені М. П. Драгоманова (2016-2020 рр.)", щоб відповідати місії університету не лише в українському освітньому просторі, але й формуванні державницького суспільно-політичного і морально-правового клімату в Україні, відповідно до місця нашої держави у Європейському і світовому просторі.

Важливими напрямками розвитку факультету відповідно до стратегії модернізації Національного педагогічного факультету імені М. П. Драгоманова мають стати:

- орієнтація на підготовку нового вчителя і викладача правознавства, суспільнознавчих дисциплін, адаптованого до нових викликів в сфері педагогічної освіти;

- розширення та відкриття нових магістерських програм за спеціальністю "Правознавство", зокрема, "Правологія релігії" та "Східне право";

- ліцензування та акредитація аспірантури за новими та міжнародними вимогами;

- інформатизація освітнього процесу, реалізація програми комплексної інформатизації факультету політології та права в рамках загально університетського проекту "Електронна педагогіка";

- інтенсифікація і активізація роботи по отриманню наукових і освітніх грантів на місцевому (міському і обласному), загальнодержавному і міжнародному рівнях;

- активізація роботи по пошуку закордонних партнерів і налагодження міжнародних зв'язків.

Список використаних джерел:

1. Навчально-методичний комплекс фахової підготовки бакалаврів спеціальності 6.060100 “Правознавство” / за ред. Б. І. Андрусишина. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 485 с.
2. *Андрусишин Б. І.* Кадри для освітньої галузі: проблеми підготовки / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18: Економіка і право. Зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, НПУ імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – Вип. 2. – С. 98.
3. Інститут політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Бібліографічний покажчик (1992–2012 рр.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Інститут політології та права, Наукова бібліотека. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 261 с. – (До 20-річчя створення Інституту політології та права).
4. *Андрусишин Б. І., Гуз А. М.* Методика викладання шкільного курсу “Основи правознавства”: підручник для студ. вищих навч. закладів / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. – К. : Вид-во Знання, 2008. – 301 с. – (Вища освіта ХХІ століття); *Андрусишин Б. І., Гуз А. М.* Методика викладання правознавства у вищому навчальному закладі: навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів. / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 241 с.

Гуз А. М.

2.4. СТАНОВЛЕННЯ ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ХХ СТ.

Сучасна українська шкільна правова освіта є продуктом тривалого і неоднозначного процесу розвитку. Це зумовлено складним характером державно-правового будівництва на Україні й

особливостями її суспільно-політичного устрою на тому чи іншому етапі.

На першому етапі головними осередками правової освіти в Україні були юридичні факультети університетів [1]. Одні із цих університетів виникли і діяли тривалий час на землях України, які входили до складу Російської імперії (Харківський – 1805 р., Київський – 1834 р. і Новоросійський (Одеський) – 1865 р.), а інші (Львівський – 1661 р. і Чернівецький – 1875 р.) – на українських територіях, якими володіли Польща, Австро-Угорщина чи Румунія[2]. За відсутності суверенної державності на Україні правова освіта в університетах розвивалася загалом у тих же організаційних формах і на тих же правових засадах, що й в університетах Росії та інших країн.

Патріархом українських університетів був і залишається Львівський університет. Це один з найстаріших університетів у всій Східній Європі. У складі цього університету із самого початку його утворення був і юридичний факультет. Отже, можна вважати, що саме із заснування Львівського університету веде свій початок українська правова освіта. Юридичні факультети мали також Харківський, Київський і Новоросійський університети. Звичайно, що про правову освіту населення України у ХІХ столітті говорити навряд чи можна. Адже у Російській імперії заборонялася навіть рідна мова.

Проблеми шкільної правової освіти почали досліджувати ще у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Оскільки українські землі входили до складу Російської імперії, то ці дослідження проводилися у контексті права всіх громадян на освіту, освіту рідною мовою тощо. Їх здійснювали безпосередні учасники навчального процесу школи, тобто учителі та громадські діячі того часу. Дуже часто це поєднувалося в одній особі.

Історіографія дослідження зазначеної проблеми представлена історико-педагогічними поглядами відомих українських громадських діячів і педагогів. Історичний екскурс у досліджувані нами аспекти шкільної правової освіти показує, що українські національні ідеї щодо права на освіту, зокрема, містить спадщина Т. Г. Шевченка. Взірцем правозахисної діяльності небезпідставно вважається Леся Українка, яка стверджувала, що “найбільш вільною державою можна вважати таку, де люди мають всі людські та суспільні права, які тільки встановлені у світі”.

Літературно-філософському осмисленню права нації на мову, культуру в контексті боротьби за народну школу, з якої згодом визріла ідея національної школи присвятили свої твори Г. С. Сковорода, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. О. Куліш, М. П. Драгоманов І. Я. Франко, М. М. Коцюбинський та інші.

Аналіз історико-педагогічного доробку Б. Д. Грінченка дозволяє виділити такі найфундаментальніші його ідеї, що безпосередньо віддзеркалюють і зміст правової освіти. По-перше, розроблена ним концепція національно-патріотичного виховання містить оригінальні підходи до формування рис громадянина, які він в активній практичній діяльності керівника київської "Просвіти" намагався втілити в життя. По-друге, важко переоцінити і сьогодні доробок Б. Д. Грінченка у розробці правових засад української системи освіти та громадсько-правового виховання учнівської молоді. По-третє, як редактор впливового видання "Громадська думка" (пізніше "Рада") він наполегливо сприяв формуванню активної громадянської позиції народних учителів в Україні [3].

На важливість формування правових та моральних цінностей у молоді вказували в своїх працях прогресивні українські діячі Г. Г. Ващенко, Ю. Дзерович, О. В. Духнович, М. О. Корф, І. І. Огієнко, П. Д. Юркевич та інші [4].

Узагальнення деяких історико-педагогічних аспектів проблеми змісту правової освіти особистості актуалізує доробок у цьому плані С. Ф. Русової [5].

У часи Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. уряди Центральної ради, Української держави П. Скоропацького та Директорії також приділяли увагу будівництву нової української загальноосвітньої школи [6]. На початку квітня 1917 р. у м. Києві відбувся I-й Всеукраїнській учительській з'їзд, який запропонував центральній Раді створити Головну українську шкільну раду [7]. Центральна Рада відреагувала на ці пропозиції й створила шкільну комісію, до складу якої увійшла вся рада Всеукраїнського товариства шкільної освіти. У червні 1917 року на базі цієї комісії була створена Генеральна шкільна рада при Генеральному секретаріаті освіти. Ця комісія і працювала над розробкою плану єдиної школи в Україні, проект якої був схвалений II-м Всеукраїнським учительським з'їздом [Там само, с. 469-470]. Крім того, ще 15-20 грудня 1917 року в м. Києві відбулася нарада земських і міських діячів у справі організації

народної освіти в Україні. Вона проходила під керівництвом Генсекретарства освіти і мистецтва УНР. На цьому зібранні було схвалено план реорганізації управління освітньою сферою. На цій нараді обговорювалися питання формування демократичних засад в управлінні шкільними закладами, ролі у цій справі народних учителів.

У період діяльності Міністерства освіти й мистецтв Української держави питання загальноосвітньої школи також були дуже актуальні, адже реформування стосувалися і цієї галузі. У травні 1918 р. відбулася нарада представників земств, міст і Міністерства народної освіти. Ця нарада обговорила питання запровадження в Україні єдиної школи. Також міністерством освіти й мистецтв на чолі з М. П. Василенком робилася спроба вироблення нового плану шкільного управління [8]. Варто зазначити, що важливу роль у освітньому житті цього періоду відігравали відомі українські педагоги: А. І. Лещенко, О. Ф. Музиченко, С. Ф. Русова, П. І. Холодний. Особливо варто відзначити освітню діяльність С. О. Сірополка [7].

З приходом до влади Директорії і відновленням Української Народної Республіки Міністерство народної освіти очолюване А. В. Крушельницьким продовжило роботу у напрямку національного шкільного будівництва [9].

У цей самий період уряди чимало уваги приділяли й українізації загальноосвітніх шкіл [10].

Отже, реформа середньої освіти в УНР проводилася з урахуванням досягнень прогресивної тогочасної вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки і базувалася на підвалинах будівництва незалежної Української держави.

Після невдалої боротьби за національну державу в 1917–1920 рр. і встановлення більшовицької диктатури розпочався новий етап українського радянського державотворення. Зміни проводилися і в освітній галузі. У грудні 1917 року у м. Харкові було проголошено радянську владу. Радянський уряд доручив займатися освітою Секретаріату народної освіти, який у січні 1918 р. був реорганізований у Народний комісаріат освіти [11]. На місцях діяли волосні, повітові та губернські відділи народної освіти. Секретаріат запровадив в усіх школах виборність керівних посад. Шляхи перебудови народної освіти висвітлювалися у “Віснику Української Народної Республіки”

[12]. 25 січня 1919 р. Робітничо-селянський уряд України задекларував державну політику у галузі народної освіти. Зокрема, створення єдиної трудової школи, відкриття доступу робітникам і селянам до вищої та спеціальної освіти, організація народних університетів, запровадження навчання у школах рідною мовою і знищення будь-якого національного гніту[13]. 22 січня 1919 р. урядовим декретом церква була відокремлена від держави і школи. 25 січня 1919 р. уряд видав Декрет “Про передачу всіх навчальних закладів у відання відділу освіти”. В 1919–1920 рр. було прийнято ще ряд важливих нормативних актів держави направлених на шкільне будівництво в радянській Україні [11].

У 1922 р. відносини в галузі організації і розвитку освіти на Україні одержали нормативне закріплення у формі Кодексу законів про народну освіту УРСР [14]. Відповідно до нього головним завданням професійної освіти була визначена підготовка всіх видів кваліфікованої робочої сили, необхідної для відновлення народного господарства і державного будівництва. Кодексом визначалося три типи професійної освіти: професійна школа, технікум, інститут. Управління розвитком освіти у республіці покладалося на Народний комісаріат освіти УРСР, який був також зобов’язаний організовувати і спрямовувати наукову діяльність у республіці. Безпосередньо ці функції покладалися на Науковий комітет комісаріату.

У кінці 20-х рр. – на поч. 30-х рр. ХХ ст. намітилася тенденція до збільшення загальноосвітніх закладів, з’являються професійні загальноосвітні навчальні заклади, потреба у яких викликана індустріалізацією та колективізацією. У ці ж роки була розгорнута боротьба з ліквідації неписьменності в Україні. Таким чином були створені умови для переходу повсюдно до загальної початкової освіти і впровадження неповної середньої освіти. Однак усі ці зміни велися у процесі зміцнення тоталітарного режиму, який заважав вільному розвитку української школи.

Командно-адміністративна система пожинала наслідки негативного ставлення до правової освіти, допущених помилок і прорахунків у її організації. Певне прозріння прийшло тільки в середині 30-х рр. ХХ ст. 5 березня 1935 р. було прийнято постанову ЦВК і РНК СРСР “Про заходи щодо розгортання і поліпшення правової освіти”. Відповідно до цієї Постанови та з метою поліпшення справи підготовки кадрів для органів суду, прокуратури, слідства,

держарбітражу, а також юридичних працівників для народного господарства передбачалося створити у Москві Всесоюзну правову академію при ЦВК СРСР із дворічним терміном навчання, розширити мережу вищих юридичних навчальних закладів, організувати середні юридичні школи з річним терміном навчання і шестимісячні курси перепідготовки працівників правоохоронних органів у республіках [15].

Було вжито і заходів щодо розширення середньої юридичної освіти в Україні. З 1935 р. розпочали діяльність річні, а потім дворічні юридичні школи у Києві, Харкові, Дніпропетровську й Одесі. Керував їхньою роботою Народний комісаріат юстиції УРСР. Ці школи деякий час діяли на Україні і після Великої Вітчизняної війни.

У другій половині 20-х – до кінця 30-х років ХХ ст. на території України розгорнула свою роботу радянська репресивна машина. Партія більшовиків і її каральні органи нехтуючи право утверджували тоталітарний режим [16]. В Україні репресивну політику щодо національної освіти і науки здійснювала ВКП(б) [17].

Репресії стосувалися усіх галузей радянського життя, не минули вони й освіти, а також української педагогічної інтелігенції [18]. Жертвами політичних репресій стали й українські педагоги, що у свою чергу завадило прогресивному розвитку шкільної освіти [19].

Таким чином, з кінця 20-х років – до кінця 30-х років ХХ ст. українська школа зазнала серйозних втрат від радянського тоталітарного режиму. Ці втрати стосувалися як учених-педагогів, так і змісту шкільної освіти.

По закінченні війни разом з відбудовою народного господарства розпочалася відбудова правової освіти в Україні. Відповідно до Постанови ЦК ВКП(б) “Про розширення і поліпшення юридичної освіти в країні” від 5 жовтня 1946 р., зокрема, передбачалося збільшити з 1947 р. контингент прийому студентів на перші курси юридичних факультетів університетів і юридичних інститутів, відкрити нові юридичні вищі і середні спеціальні навчальні заклади, забезпечити підготовку і видання підручників за галузями юридичної науки, збільшити прийом до аспірантури з питань права, організувати річні вищі курси вдосконалення кваліфікації юристів тощо.

Спостерігаємо, що на цьому етапі становлення правової освіти держава не приділяла особливого значення шкільній правовій освіті.

Цей напрям освіти розвивався у зв'язку з необхідністю забезпечення народного господарства фахівцями-юристами із середньою та вищою освітою. Про викладання правознавства у школах мова не велася, очевидно, насамперед тому, що саме у ці роки зміцнюється тоталітарна система в державі. Остання була не зацікавлена в поширенні правових знань серед широких верств населення.

Разом з цим варто зазначити, що у 40-50 рр. ХХ ст., розширюється мережа шкільної освіти, контингент учнів, педагогічних кадрів, матеріальна база. У цей період у радянській Україні запроваджена загальна початкова освіта.

У 50-60-х рр. ХХ ст. завданням шкільної освіти було впровадження обов'язкової семирічної(восьмирічної освіти) у сільській місцевості й десятирічної освіти у місті й до 1970 року перейти до загальної середньої освіти в країні. У цей самий час багато уваги приділяється зв'язку школи з виробництвом. Важливе значення для загальної середньої освіти цього періоду стало прийняття у 1973 році Верховною радою СРСР "Основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту" [20]. У подальші роки принцип трудового виховання в загальноосвітній школі був переважаючим в Україні.

У 70-ті рр. ХХ ст. головними недоліками правової освіти також були вади якісного характеру. Загалом спостерігалось поступове збільшення кількості студентів і викладачів у юридичних вищих і середніх спеціальних навчальних закладах республіки, видавалися нові підручники й навчальні посібники. Усе ж у якості підготовки студентів для практичної роботи істотних зрушень не відбулося. В управлінні цими закладами процвітав формалізм, навчальний процес був надто політизований і ідеологізований [21]. Єдиним важливим кроком держави середини 70-х рр. стало введення у структуру шкільної програми курсу "Основи радянської держави та права", який був покликаний не формувати правові знання й уміння, а лише ознайомити учнів із соціалістичним способом життя та господарювання.

Необхідно зазначити, що одразу після розпаду СРСР у 1991 р. і його політичної системи перед українським суспільством постала проблема створення нової правової системи. Це безпосередньо стало причиною переопрацювання теоретичної та навчально-методичної бази викладання правознавства у школі. Першочерговою на той час

стала проблема методичного забезпечення навчального процесу викладання правознавства у школі, ознайомлення учнів з нормативно-правовою базою, що постійно стрімко оновлювалась, адже певний час навчання велося за застарілою програмою. Однак, уже за часів незалежності в Україні зроблено чимало науково-обґрунтованих пропозицій щодо зміни застарілої системи викладання правознавства у школі, зокрема, у 9 класі.

У період перебудови в СРСР й УРСР дуже поживався рух різноманітних громадських організацій, активно створюються партії, правозахисні організації, які піддають серйозній критиці радянський лад і тоталітарну радянську державу.

У зв'язку із розвитком правозахисного руху у другій половині 80-х рр. XX ст. в СРСР важливу роль у розвитку правової освіти починають відігравати правові громадські організації. Вони виступали з пропозиціями щодо зміни правової освіти в Україні, зокрема і шкільної.

Так, суттєву допомогу Міністерству освіти України у підготовці юридичних кадрів і становлення правової освіти почала надавати утворена в 1989 р. Українська Асоціація викладачів права [22]. Дедалі помітнішою у справі розвитку юридичної науки й шкільної правової освіти стала діяльність створеної у 1991 р. Спілки юристів України [23].

Так, зокрема, на початку 90-х рр. XX ст. за безпосередньої участі фахівців Спілки юристів України (СЮУ) проводилися "круглі столи", де обговорювалися актуальні проблемні питання, що стосувалися різних галузей права. На цих наукових форумах обговорювалися питання організації правової освіти населення, розробки для кожної категорії населення приблизних навчально-тематичних планів правового навчання. Розроблялися програми і для школярів. На початок 90-х XX ст. у школах навчальну дисципліну "Правознавство" вивчали лише у 9 класі, коли школярам у середньому було по 14-15 років, однак, на думку вчених-правників Спілки юристів України, елементарні знання до цього віку вони вже повинні мати. Більше того, програмний курс не був обов'язковим для вивчення в усіх українських школах, тому вони висували тезу про доцільність уже з 10 років, тобто з 5 класу, надавати дітям необхідні знання про право. І вивчати курс "Правознавство" не один рік, як було передбачено діючими на той час шкільними програмами, а сім років [24].

Найдієвішим органом, який співпрацював із СЮУ у цьому напрямі була Всеукраїнська міжвідомчо-координаційна методична рада з питань правової освіти населення [25]. Важливо згадати й Українську правничу фундацію (УПФ) [26]. Остання, починаючи з моменту створення з травня 1992 р., активно сприяла становленню шкільної правової освіти в Україні. Так, у межах Освітньої програми “Конституція України” у 1997 р. Українська правнича фундація видрукувала і поширила у школах один мільйон примірників тексту Конституції України і Конституції в малюнках для учнів початкових шкіл.

У 1998–1999 рр. УПФ проводила інші правоосвітні заходи для середніх шкіл [27]. Вони були присвячені питанням викладання у середній школі курсу “Основи правознавства” [26].

У напрямі реалізації Програми “Український центр прав людини” УПФ було створено спеціальний навчальний курс “Права людини”, який був схвалений Міністерством освіти України і почав із середини 90-х р. факультативно викладатися у 10–11 класах середніх загальноосвітніх навчальних закладів України [26].

Крім громадських правничих організацій, до процесу створення нової системи шкільної правової освіти долучилися й Міністерство освіти України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство юстиції України.

Так, у червні 1993 р. відбулася спільна Колегія Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти України, Міністерства України у справах молоді і спорту, на якій розглянуто стан роботи органів МВС, освіти у справах молоді і спорту із запобігання злочинам і правопорушенням неповнолітніх [28, арк. 225–228]. Ця Колегія зібралася у зв’язку зі збільшенням правопорушень підлітками. Адже у 1992 р. підлітками було скоєно 34,9 тис. злочинів, що на 21,3 % більше ніж у 1991 р. [28, арк. 229]. З огляду на вищезазначене нам цікаве рішення цієї Колегії, яке було направлене на поліпшення правової освіти у країні. Зокрема ішлося про необхідність посилення правовиховної роботи учнівської молоді. Пропонувалося у навчальних планах загальноосвітніх шкіл, починаючи з 1993–1994 навчального року передбачити збільшення кількості годин для викладання правознавства, більше того, зарахувати правознавство до обов’язкових дисциплін навчального плану (державний компонент) загальноосвітніх шкіл і професійних навчальних закладів [28, арк. 225].

Крім того, рекомендовано було сприяти включенню до навчальних планів за рахунок шкільного компоненту факультативів, курсів правового спрямування [28, там само].

У загальноосвітніх школах I–III ступенів МОН України лише з 1995 р. для обов'язкового викладання було запроваджено курс “Основи правознавства”, який став фундаментом для створення системи шкільної правової освіти [29].

У 2001 р. цей навчальний курс було доповнено низкою положень, насамперед у напрямі подальшої адаптації навчального курсу до вікових особливостей учнів і тих політичних змін, які сталися у країні [30]. Зміни торкнулися насамперед збільшення годин на вивчення предмета в 9-му класі загальноосвітніх шкіл, гімназій і ліцеїв до 51 год (1,5 год на тиждень). Крім того, у новій редакції курсу було враховано зміни в освітній політиці держави, ті реформи, які відбулися в тогочасній українській школі, а також розвиток державно-правових інститутів після прийняття Конституції України [31].

Таким чином, із середини 90-х рр. ХХ ст. у загальноосвітніх навчальних закладах обов'язковим став курс “Основи правознавства”, який був фундаментом для створення системи шкільної правової освіти. Він спрямований на формування в учнів необхідних знань і навичок для активної, свідомої участі в процесі життєдіяльності соціуму, для спілкування з різноманітними інституціями суспільства та держави.

Разом з цим, зазначимо, що еволюція шкільної правової освіти в Україні у другій половині ХІХ – ХХ ст. обумовлена ступенем і характером розвитку українського суспільства та державності у конкретній історичній ситуації. До проголошення незалежності України проблемам шкільної правової освіти на її території не приділяли великого значення. Тільки створені у другій половині 80-х рр. ХХ ст. правозахисні організації порушують питання стосовно недотримання прав і свобод у тоталітарній державі, і, як наслідок цього, відсутності системи правової освіти, зокрема і шкільної. Уже після проголошення України новоствореними правничими громадськими організаціями, органами державної влади розпочато будівництво нової шкільної правової освіти України.

У становлення нової системи шкільної правової освіти в 1990-х рр. ХХ ст. значний внесок зробили громадські правничі

організації, Міністерство освіти України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерство юстиції України.

Список використаних джерел:

1. Єгорова О. В. Проблеми розвитку юридичної освіти у вітчизняних університетах (1863–1917 рр.) / О. В. Єгорова // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. (Міжвуз. зб. наук. праць). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 94-99.
2. Єгорова О. В. Юридична наука України в період дії університетського Статуту 1863 р. / О. В. Єгорова // Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство): мат. наук. читань, присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 92-105
3. Кічук Я. В. Динаміка змісту правової освіти учнівської молоді: деякі історико-педагогічні аспекти / Я. В. Кічук // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 2003. – Вип. 176. – С. 49–53.
4. Варенко В. М. Вивчення творчості українських письменників ХІХ – початку ХХ століття як засіб формування християнських моральних цінностей у старшокласників: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. / В. М. Варенко. – К., 2005. – С. 3-4.
5. Русова С. Ф. Нова школа соціального виховання / С. Ф. Русова // Український освітній журнал. – 1994. – № 1. – С. 11.
6. Завальнюк О. М., Телячий Ю. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920): Історичний нарис / О. М. Завальнюк, Ю. Телячий. – Кам'янець-Подільській, 2001. – С. 10-17.
7. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 468.
8. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921) / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільській, 2006. – С. 351-352.
9. Собчинська М. М. Реформа школи в Українській Народній Республіці / М. М. Собчинська // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільській, 1995. – Т. 1. – С. 145-146.
10. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності 1917–1920 / А. М. Боровик. – Чернігів, 2009. – С. 25-30.

11. *Курило В. М., Шепотько В. П.* Освіта України і науково-технічний погрес: історія, досвід, уроки / В. М. Курило, В. П. Шепотько. – К., 2006. – С. 49-50.
12. Реорганізація школи по трудовому принципу // Віснику Української Народної Республіки. – 1918. – 22 лют. – С. 2-4.
13. *Боровик А. М.* Висвітлення проблем реформи шкільної освіти на сторінках журналу “Вільна Україна” та подальша її доля // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 3-7.
14. Культурне будівництво в УРСР – К., 1959. – Т. 1 – Кодекс законів про народну освіту УРСР. – С. 25-70.
15. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 5 березня 1935 р. “Про заходи щодо розгортання і поліпшення правової освіти” // СЗ СРСР. – 1935. – № 13. – Ст. 99.
16. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) / за ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – К., 2001. – С. 128-150.
17. *Єфіменко Г. Г.* Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932-1938 рр. (освіта та наука): Інститут історії України. Історичні зошити. / Г. Г. Єфіменко. – К., 2000. – 72 с.
18. *Кузьменко М. М.* Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр.: соціально-професійний та освітньо-культурний рівень / М. М. Кузьменко. – Донецьк, 2004. – 455 с.
19. *Марочко В. І.* Репресовані педагоги України: жертви політичного тероризму (1929-1941) / В. І. Марочко, Г Халлінг. – К., 2003. – 302 с.
20. Народное образование в СССР. – М., 1967. – С. 93-94.
21. Юридична наука і освіта на Україні / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 1992. – С. 4-8.
22. Про навчальні програми в 1991/92 навчальному році для масових загальноосвітніх шкіл і СПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991. – № 15-16. – С. 33.
23. Діяльність Спілки юристів України // [www. Who-is-Who.com.ua/bookmaket/yurist2006/6/9/5](http://www.Who-is-Who.com.ua/bookmaket/yurist2006/6/9/5).
24. Про участь Спілки юристів України в реалізації Національної програми правової освіти населення (Доповідь заступника Голови Спілки П.В. Мельника на пленумі Ради Спілки 28 лютого 2003 р.) // [www. lawyersunion.org.ua/new/www.nam.kiev.ua](http://www.lawyersunion.org.ua/new/www.nam.kiev.ua).

25. Бігун В. С. Правова освіта населення – не лише знати, але й вміти / В. С. Бігун // Юридична газета. – 2005. – 07 лют. – С. 5.
26. Діяльність Української правничої фундації // www.eurocourt.org.ua/
27. Програма регіонального семінару для вчителів “Правова освіта учнівської молоді: досвід, проблеми, шляхи їх вирішення” // www.eurocourt.org.ua/About.asp.
28. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 18, спр. 49, арк. 225–228.
29. Лист Міністерства освіти і науки України від 21.07.04 р. № 1/9-382 “Про перелік програм, підручників навчальних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах у 2004/2005 навчальному році” // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2004. – № 15-16. – С. 51-52.
30. Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.04.01 р. № 342 “Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002-2004/2005 навчальні роки” // Освіта України. – 2001. – 8 трав. – С. 2-4;
31. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2001–2002 навчальному році // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2001. – № 15-16. – С. 10-14.

Андрусишин Б. І., Гуз А. М.

2.5. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У ГАЛУЗІ ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ (КІНЕЦЬ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Зміни, які сталися у політичному житті СРСР та УРСР у кінці 80-х років ХХ ст. серйозно вплинули на культурно-освітнє життя України. Адже демократизація усього суспільства не оминула і демократизацію освіти.

Проблеми шкільної освіти були активно обговорені на V з'їзді учителів республіки, який відбувся 15-16 травня 1987 року. Вони були пов'язані з недоліками у стилі роботи органів освіти, інерцією і

консерватизмом у їх роботі; відсутністю творчого підходу у навчанні; слабким поширенням новаторських педагогічних технологій; недостатньою фаховою підготовкою працівників освіти тощо[1, с. 11-12].

Разом з будівництвом нової, незалежної української держави постали проблеми розбудови її освітньої галузі, адже у спадок було отримано стару радянську систему освіти. Саме нова система освіти мала забезпечити підготовку молодих громадян України в загальноосвітніх навчальних закладах на нових принципах.

Потреба реформування шкільної освіти у державі була відчутною ще до проголошення незалежності. Цього вимагали зміни, які сталися в СРСР після проголошення курсу держави на "перебудову" та Декларація про державний суверенітет республіки [2, с. 3-8].

У 1988 р. Інститутом держави та права АН УРСР і Міністерством юстиції УРСР було проведено соціологічне опитування стану правового виховання та правової освіти в УРСР [3, арк. 8-13]. У цьому опитуванні брали участь учні та студенти провідних ВНЗ України, загалом 1,5 тис. чол. Думку, що правова освіта необхідна у їх житті, висловили 45 % опитуваних, 69 % опитаних керівників навчальних закладів відповіли, що рівень знань їх студентів із правознавства був зовсім недостатній [там само, арк. 10]. Вивчення навчального курсу "Основи радянського права" визнали цікавим предметом 51,8 % студентів та учнів. При цьому 35,7 % студентів й учнів вважали цей курс основним за значенням предметів і лише 9 % оцінили його як нецікавий предмет. Однак, незважаючи на ці оптимістичні цифри, 80 % опитаних студентів та учнів були незадоволені рівнем викладання предмета [там само, арк. 11].

Незадовільне ставлення такої великої кількості опитаних до якості викладання правознавства у школах, ПТУ й інститутах було викликане насамперед кадровою проблемою, тобто підготовкою викладачів правознавства (більшість їх не мали юридичної освіти і достатнього досвіду викладання правових дисциплін) та відсутністю гарних підручників і навчальних посібників з курсу правознавства [там само, спр. 1352, арк. 12-13].

Одразу зазначимо, що координацію шкільної правової освіти у кінці 80-х рр. ХХ ст. здійснювало Міністерство народної освіти та Міністерство юстиції [там само, спр. 1353, арк. 16-18, 34-39]. Профільне

Міністерство слідкувало за програмами та якістю навчання, а Міністерство юстиції через юридичну методичну раду здійснювало координаційну методичну роботу щодо юридичного всеобучу у республіці [там само, спр. 1354, арк. 1-9]. Мета цього заходу полягала у вивченні права у навчальних закладах, системі підготовки та підвищення кваліфікації кадрів тощо [там само, спр. 1353, арк. 4-9]. Постановою Ради Міністрів УРСР від 29 червня 1990 р. № 143 “Про заходи щодо організації юридичного всеобучу в УРСР” було введено у дію Програму юридичного всеобучу в УРСР [4, арк. 35]. Цим нормативним документом організацію юридичного всеобучу було покладено на виконкомі місцевих Рад народних депутатів, міністерства і відомства. Було також запроваджено залежно від вікових категорій осіб, які навчалися, різноманітні форми юридичного всеобучу. Так, зокрема для учнів і студентів пропонувалося вивчення правових дисциплін у загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах, середніх спеціальних та вищих навчальних закладах, а також позакласне, позааудиторне правове виховання, участь в олімпіадах правових знань [5, арк. 225].

Крім цього, програмою юридичного всеобучу передбачалася організація системи перепідготовки і підвищення кваліфікації викладачів правових дисциплін неюридичних навчальних закладів. Також рекомендувалося проаналізувати наявність, визначити реальну потребу і забезпечити підготовку необхідної кількості викладачів для загальноосвітньої та професійної шкіл [там само, спр. 1426, арк. 226].

У 1991 р. ще до проголошення незалежності Міністерство внутрішніх справ, Міністерство народної освіти, Держкомітет у справах молоді та спорту, Мін’юст України, Мінкультури, Мінохорони здоров’я, Мінпраці Кабінетом Міністрів було розроблено і затверджено “Міжвідомчу програму правового і морального виховання підлітків на 1991-1992 роки” [там само, спр. 2594, арк. 1]. Цим документом визначалася необхідність удосконалення правового виховання дітей і підлітків. У контексті цього рекомендовано було вдосконалити форми правової роботи шкільних колективів з неблагонадійними підлітками та сім’ями. Крім того, пропонувалося узагальнити досвід правового всеобучу в країні і кращі його форми та методи реалізовувати в республіці. Цим же документом передбачено розробку концепції та програми правового навчання і виховання в дошкільних установах, загальноосвітніх школах, ПТУ, середніх

спеціальних і вищих навчальних закладах [там само, арк. 2-4]. Для навчального процесу пропонувалося розробити тематику з проблем правового виховання та методичні матеріали для правового навчання і виховання у старших групах дошкільних установ і молодших класах загальноосвітніх шкіл [там само, арк 6].

Варто зазначити, що ці пропоновані заходи правової освіти у більшій мірі гарними лишалися на папері. Їх реалізація у практичному житті середньої школи, установ, організацій часто проводилася формально, аби відрепортувати чи поставити “галочку” про проведення. На отримання ґрунтовних правових знань навряд чи можна було сподіватися.

В Україні, починаючи з 1991 р., розпочалася робота над створенням нової концепції освіти, зокрема і правової, оскільки у суспільстві відбулися кардинальні зміни соціально-економічних і політичних відносин. З огляду на принципи, які були закладені у Законі Української РСР “Про освіту” [6, ст. 451], наукових досягнень, практичного досвіду, прогностичних передбачень та наявних невідповідностей між існуючим станом освіти і рівнем, на якому вона мала бути, було розроблено Програму розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991-1995) [7, с. 5-10].

Ця програма визнала тодішній стан освіти в Україні критичним. Звичайно, що освіті того часу бракувало демократизму, гуманізму, національного духу. Криза в освіті посилювалася довгочасним нерозумінням значення освіти, неувагою до її проблем з боку держави і суспільства, зубожінням освітньої сфери внаслідок недостатньої фінансової та матеріально-технічної підтримки. Подальше загострення освітніх проблем сталося через докорінні зміни соціально-економічних і політичних відносин у суспільстві, зокрема оновлення структури влади й управління, бурхливі етнонаціональні процеси, національне відродження.

Ситуація, що склалася в державі, також вимагала перебудови школи, навчальних планів, програм, написання нових підручників. Потребувало серйозного удосконалення навчально-методичне забезпечення педагогічного процесу. Основними його недоліками були безальтернативність, слабка орієнтація на задоволення індивідуальних запитів, інтересів і нахилів учнів. Кризовий стан у поліграфічній галузі згубно позначився на випуску програм,

підручників, навчальних і методичних посібників, особливо варіантних.

У державі чимало уваги розпочали приділяти перебудові шкільної освіти в середині 90-х рр. ХХ ст. Верховна Рада України, Комісія Верховної Ради України з питань науки й освіти, Президент України, Кабінет Міністрів і профільне Міністерство освіти України, Міністерство юстиції України визначали політику у цій галузі. Це здійснювалося відповідно до ст. 4 Закону України “Про освіту”, де було зазначено, що “державна політика у галузі освіти визначається Верховною Радою України відповідно до Конституції України і здійснюється органами державної виконавчої влади й органами місцевого самоврядування” [8, с. 4]. Відповідно до ст. 12 цього Закону одним із головних завдань Міністерства освіти і науки було визначення державної політики в галузі освіти, науки, професійної підготовки кадрів, розробка програм розвитку освіти; міністерства і відомства України, яким підпорядковані заклади освіти, разом з Міністерством освіти і науки брали участь у здійсненні визначеної державної політики [там само, с. 6].

Положення про Міністерство освіти і науки України, затверджене Указом Президента України 7 червня 2000 року, наділяє Міністерство повноваженнями участі у формуванні державної політики у сфері освіти, визначенні перспектив і пріоритетних напрямів розвитку галузі.

На виконання Постанови Верховної Ради України “Про порядок введення в дію Закону України “Про освіту” та з метою забезпечення розвитку освіти як пріоритетного засобу розбудови Української держави Кабінет Міністрів України 3 листопада 1993 р. видав Постанову Про Державну національну програму “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) [9, арк. 30–45]. Цим документом були затверджені та схвалені I з’їздом педагогічних працівників України Державна національна програма “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) та заходи щодо її реалізації. На виконання рішень цієї програми міністерства і відомства, у підпорядкуванні яких були навчальні заклади, місцеві державні адміністрації розробили протягом 1994 р. галузеві та регіональні програми практичної реалізації Державної національної програми “Освіта” (“Україна ХХІ століття”)[там само, спр. 48, арк. 44–47].

З перетворенням України на самостійну, незалежну державу освіта стала власною справою українського народу. Розбудова системи освіти, її докорінне реформування стали основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні.

Учасники парламентських слухань у 1995 р., проаналізувавши стан освіти в Україні, зазначили, що негативні процеси в соціально-економічній сфері, різке падіння виробництва, послаблення контролю з боку владних структур за додержанням вимог Закону Української РСР "Про освіту" призвели до серйозних недоліків в організації діяльності освітянської галузі, обумовили в ній кризові явища [10, с. 52].

У цьому ж 1995 р. було видано Указ Президента "Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні", у якому окреслено основні напрями реформування цієї галузі в перехідний період [11, с. 2-8].

На підвищення правосвідомості і правової культури громадян була спрямована "Програма правової освіти населення України". Згідно з програмою Кабінет Міністрів України зобов'язав "міністерства й інші центральні органи державної виконавчої влади, Уряд Автономної Республіки Крим, облвиконкоми, Київський та Севастопольський міськвиконкоми протягом першого півріччя 1995 р. розробити конкретні заходи, спрямовані на практичну реалізацію програми правової освіти населення України" [12, с. 198].

До цього часу правова освіта населення в Україні здійснювалася на підставі Постанови Ради Міністрів Української РСР "Про заходи щодо організації юридичного всеобучу в Українській РСР" [4, арк. 35].

На реалізацію вже нової програми було проведено чимало важливих заходів у цій галузі [12, с. 198].

Зазначимо, що відповідно до цієї Програми, координацію діяльності міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, а також методичне забезпечення щодо правової освіти населення було покладено на Міністерство юстиції.

Питання правової освіти населення на державному рівні у кінці ХХ ст. порушувалося Президентом України. У Посланні Президента

до Верховної Ради України у 2000 р. “Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр.” зазначалося про необхідність підвищення уваги до правової освіти громадян та правової інформатизації. Передбачалося докласти значних зусиль для активізації роботи у цьому напрямі у регіонах, у піднесенні ролі міжвідомчих комісій з питань правової освіти та пропаганди [13].

Знаковим державної політики у сфері шкільної правової освіти став 2001 р. У державі стали розуміти необхідність кардинальних реформ у цій галузі, оскільки будувати правову державу без підвищення рівня правової освіти було дуже важко. Саме тому у жовтні 2001 р. було видано Указ Президента України “Про Національну програму правової освіти населення” [14, с. 1921]. Мета цього нормативно-правового акта полягала в підвищенні рівня правової освіти населення, створенні належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпечення їх конституційного права знати свої права й обов’язки.

Це стало можливим завдяки становленню України як демократичної, правової держави, необхідності формування засад громадянського суспільства та підвищення рівня правової культури населення. Крім того, на державному рівні слід було розв’язати проблему правосвідомості населення, подолати правовий нігілізм, задовольнити потреби громадян в одержанні знань про право. Зрозуміло, що все це можна було зробити, насамперед, шляхом удосконалення правової освіти населення та за активної участі вищих органів державної влади.

Завдяки проведеним державою заходам у 2001–2005 рр. було створено необхідні умови для набуття широкими верствами населення правових знань і навичок у їх застосуванні, забезпечено доступ громадян до джерел правової інформації, а також визначено основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Крім цього, було підвищено рівень правової підготовки населення, насамперед, учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін і журналістів, що висвітлюють правову тематику [15, с. 129–130].

Разом із цим протягом зазначеного періоду держава сприяла утвердженню гуманістичних правових ідей, загальнолюдських і національних правових цінностей, визнала правову освіту населення одним з основних чинників формування високої правосвідомості та правової культури окремих громадян й усього суспільства.

Держава активно організовувала та здійснювала заходи із правової освіти населення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних і культурних закладів, наукових установ, міжвідомчих координаційно-методичних рад із правової освіти населення, видавництв і видавничих організацій, засобів масової інформації та поєднання комплексу заходів у сфері правової освіти, що здійснюються цими органами, організаціями, закладами й установами.

Державні органи докладали активніших зусиль щодо поєднання правової освіти із загальною середньою, професійно-технічною і вищою освітою. Чи не вперше на цьому етапі шкільна правова освіта стала активно підтримуватися вищими органами влади країни. Підготовка викладачів правових дисциплін здійснювалася вищими навчальними закладами як за державним замовленням, так і за рахунок коштів фізичних та юридичних осіб. Значно поліпшено було якість підготовки викладачів правових дисциплін і підвищено ефективність викладання правових дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти[там само].

Таким чином, правова освіта населення цього періоду полягала у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального й інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань і навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків. Вона була складовою частиною системи освіти і мала на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів й активної позиції як члена громадянського суспільства.

Досягненням держави цього періоду була спроба концептуально визначити основні напрями правової освіти, починаючи від дошкільних навчальних закладів та завершуючи вищими.

У цей період питаннями шкільної правової освіти стали активно займатися окрім Міністерства освіти і науки України і Міністерство юстиції України, Академія правових наук України, Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення [16, с. 128-139].

Разом із цим варто також зазначити, що затверджена Указом Президента України Леоніда Кучми у 2001 р. нова "Національна програма правової освіти населення", за логікою мала б продовжити наявні напрацювання, а не звузити шляхи реалізації правової освіти. Проте всупереч здоровому глузду за "оновленою" програмою правова освіта зводилася до висвітлення правових питань у закладах освіти різних рівнів, це при тому, що на той час були відсутні доступні та цікаві підручники (правознавство дуже відрізняється від інших навчальних дисциплін) та викладачі, які забезпечили б високий рівень викладання [17, с. 2].

Починаючи з 2001–2002 р., в Україні були запроваджені регіональні програми правової освіти населення. З цією метою майже кожна обласна адміністрація на своєму електронному сайті розмістили такі програми. Місцевими органами виконавчої влади було організовано конференції, семінари, симпозіуми з питань підвищення рівня правової культури громадян. У цей самий період було видано багато підручників і посібників з правознавства для загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів, популярних юридичних посібників, збірників актів законодавства.

Щорічно, починаючи з 2001 р., Міністерством освіти і науки України проводилися навчально-методичні семінари для викладачів правових дисциплін загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів із залученням наукових працівників і фахівців-практиків у галузі права. Починаючи з 2002–2003 навчального року, Міністерством освіти і науки України та Міністерством юстиції України було розв'язано питання щодо обов'язкового викладання основ правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах, починаючи з 9 класу. У цьому ж навчальному році та наступних навчальних роках Міністерство освіти і науки України забезпечило розроблення методик і видання методичних посібників з викладання основ правознавства в 9–12 класах загальноосвітніх навчальних

закладів, а також видання навчальних підручників з основ правознавства [14, с. 1921].

Постановою Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2001 р. № 344 було затверджено “Програму розвитку юридичної освіти на період до 2005 року”, реалізацію та координацію якої було покладено на Міністерство освіти і науки України та Міністерство юстиції України [18, с. 649]. Цією програмою конкретизувалася державна політика у сфері правової освіти у зв’язку зі змінами у державі, які сталися на рубежі ХХІ ст. Оскільки становлення української державності, фундаментальне оновлення законодавства, проведення судової реформи, посилення судового захисту прав і свобод громадян, створення соціально-орієнтованої ринкової економіки та необхідність захисту українського підприємництва, боротьба із злочинністю – усе це потребувало кваліфікованого юридичного забезпечення.

Ще однією віхою державної політики у сфері шкільної правової освіти став Указ Президента України “Про Національну доктрину розвитку освіти”, виданий 17 квітня 2002 р. [19, с. 860]. Цей нормативно-правовий акт визначив стратегію та основні напрями подальшого розвитку освіти в Україні. Він також гарантував, що держава має забезпечувати екологічну, правову, економічну освіту [там само].

Крім того, Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті чітко визначає стратегічні цілі й пріоритетні зони акумуляції зусиль держави на шляху реалізації політики держави в галузі освіти.

У галузі освіти державна політика ґрунтується на стратегічних документах розвитку освіти (програми, доктрини, концепції тощо); конституційних нормах; міжнародних, міждержавних договорах, ратифікованих вищим законодавчим органом; законодавчих актах; указах та розпорядженнях Президента; постановах Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України; наказах, розпорядженнях Міністерства освіти і науки, міністерств і відомств, яким підпорядковані заклади освіти; наказах та розпорядженнях регіональних органів виконавчої влади, які видані в межах їх компетенції [20].

На формування державної освітньої політики впливають зовнішні фактори, що дає змогу враховувати стан, тенденції та перспективи розвитку освіти, потреби суспільства та держави в освіті, розробляти реалістичну освітню політику, яка б була побудована на

вітчизняному досвіді з урахуванням досягнень в освітній сфері міжнародного співтовариства [21].

Державна політика в галузі освіти ставить за мету розвиток системи освіти в інтересах формування гармонійно розвиненої, соціально активної, творчої особистості, а також як одного з факторів економічного і соціального прогресу суспільства на основі проголошеного Україною пріоритету освіти [22, с. 6-16]. Реалізація державної освітньої політики покладається на центральний орган державної виконавчої влади (здійснює керівництво освітою), інші міністерства і відомства, яким підпорядковано заклади освіти, Міністерство Автономної Республіки Крим, місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Крім того, освітянська діяльність в Україні регулюється Постановами Верховної Ради України, Указами та розпорядженнями Президента України, Постановами та розпорядженнями Кабінету Міністрів України, положеннями, наказами і розпорядженнями Міністерства освіти і науки України [23, с. 147].

До цього слід додати, що державна політика України в галузі освіти ґрунтується також на правових актах європейського і світового освітньо-правового простору.

На наш думку, це дає змогу стверджувати, що в Україні не лише сформовано законодавчу та нормативно-правову базу системи освіти, а й створено нову самостійну галузь законодавства – освітянську, яка продовжує розвиватися та вдосконалюватися.

У результаті зміни влади в Україні у 2004 році розпочалися стрімкі зміни в політичному житті країни, які в свою чергу вплинули на культурно-освітній процес держави. Було видно, що з 90-х років ХХ ст. приймалася низка нормативно-правових актів у галузі освіти, однак результати їх впровадження були дуже незначними.

Реформування в освіті очевидно було пов'язане із новим політичним курсом керівництва держави. Тому міністри освіти і науки України В. Г. Кремень, С. М. Ніколаєнко впроваджували у освітній процес країни європейський курс Президента України В. А. Ющенка на приєднання до Болонської декларації.

З метою подальшого розвитку освіти в Україні, її інтеграції в європейський освітній простір, а також створення умов для забезпечення доступу громадян до якісної освіти, утвердження високого статусу педагогічних працівників у суспільстві 4 липня

2005 року виданий Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні” [24, с. 4-9].

Частина заходів, різноманітних указів, розпоряджень, постанов виконувалися, а частина нереалізовувалася з причин відсутності чіткості і нестабільності в політиці країни та постійній боротьбі за владу.

12 липня 2006 р. на виконання Указу Президента Розпорядженням Кабінету Міністрів України була затверджена “Концепція Державної програми розвитку освіти на 2006–2010 роки” [25, с. 2035]. У ній чітко визначалася державна політика у сфері освіти, зокрема держава стала більше уваги приділяти розширенню обсягів охоплення населення освітою та інтеграції України в європейський освітній простір.

21 липня 2006 р. Кабінет Міністрів України видав Постанову “Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року” [26, с. 2132]. У цьому документі ґрунтовно проаналізовано і становище освіти на початку ХХІ ст.

Завершальною, важливою віхою досліджуваної нами проблеми став 2007 р. Адже, відповідно до Закону України від 13 травня 1999 р. № 651 “Про загальну середню освіту”, Указу Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 922 “Про Національну програму правової освіти населення”, реалізуючи рекомендації Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення та з метою створення належних умов для набуття громадянами необхідного обсягу правових знань і навичок у їх застосуванні, починаючи з початкової школи, спільним наказом Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України від 8 червня 2007 р. № 460/762/7 затверджено склад міжвідомчої робочої групи з розроблення Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів [27]. Метою діяльності цієї міжвідомчої групи спочатку стало вивчення й аналіз нормативно-правових актів, які визначали обсяг і зміст правової освіти учнів. Потім було проведено експертизу навчальних програм і підручників з усіх предметів у системі загальноосвітніх навчальних закладів на наявність правових питань у їх змісті та підготовлені відповідні пропозиції щодо внесення відповідних змін. Зазначимо, що до грудня

2007 р. ця група мусила розробити Концепцію безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів.

Проведені державою заходи у сфері освіти вже у 2006–2007 рр. сприяли залученню громадян до національної культури, зміцненню моралі і духовності, формуванню у дітей та молоді національних світоглядних позицій, патріотизму [14].

Таким чином, у перші роки ХХІ ст. питаннями шкільної правової освіти стали активно займатися, окрім Міністерства освіти і науки України, і Міністерство юстиції України, Академія правових наук України, Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення.

Зміна політичної еліти у країні у 2004 році спонукала й зміни у галузі освіти, сприяла приведенню її до Європейських стандартів, намітила шляхи її реформування у відповідності з реаліями сучасного розвитку країни.

Хоча матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів, підвищення ролі педагогічного працівника у суспільстві, зростання його матеріального добробуту новою владою покращити не вдалося. Саме державна політика у цьому напрямі, на наш погляд, потребує більшої уваги і реалізації.

Список використаних джерел:

1. Народна освіта УРСР від з'їзду до з'їзду (1977–1987). – К., 1987. – С. 11-12.
2. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. // Нове законодавство України. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 3–8.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 8, оп. 12, спр. 1352, арк. 8-13.
4. ЦДАВО України. – Ф. 8, оп. 15, спр. 1708, арк. 35.
5. ЦДАВО України. – Ф. Р-2, оп. 15, спр. 1426, арк. 225.
6. Закон Української РСР “Про освіту” // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
7. Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.) // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991. – № 15-16. – С. 5-10.

8. Закон України "Про освіту" // Законодавство України про освіту : зб. законів. – К., 2002. – С. 4.
9. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 18, спр. 259, арк. 30-45.
10. Постанова Верховної Ради України від 17 лютого 1995 р. № 72 "Про рекомендації учасників парламентських слухань про стан освіти в Україні" // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 7. – Ст. 52.
11. Указ Президента України від 12 вересня 1995 р. № 832 "Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні" // Урядовий кур'єр. – 1995. – 21 верес. – С. 2-8.
12. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366 "Про Програму правової освіти населення України" // ЗП України. – 1995. – № 8. – Ст. 198.
13. Послання Президента до Верховної Ради України від 23 лютого 2000 року № 276 а "Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр" // ІПС "НАУ", електронна версія 8.4.0.0.
14. Указ Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992 "Про Національну програму правової освіти населення" // Офіційний Вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.
15. *Гуцалова К. М.* Міністерство юстиції планує здійснювати законотворчу діяльність та й надалі опікуватися питаннями правової освіти населення /*К. М. Гуцалова* // Юридичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 129-130.
16. Міністерство юстиції України та його органи: На допомогу вчителю правознавства // Все для вчителя. – 2004. – № 7-8. – С. 128-139.
17. *Онопенко В. В.* Про правову державу, освіту та правовий нігілізм / *В. В. Онопенко* // Юридична газета. – 2005 – 16 черв. – С. 2.
18. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2001 р. № 344 "Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року" // Офіційний Вісник України. – 2001. – № 15. – Ст. 649.
19. Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347 "Про Національну доктрину розвитку освіти" // Офіційний Вісник України. – 2002. – № 16. – Ст. 860.
20. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту / *В. П. Андрущенко*. – К., 2004. – 738 с.
21. *Кононенко П. П., Кононенко Т. П.* Українська освіта у світовому часопросторі / *П. П. Кононенко, Т. П. Кононенко*. – К., 2007. – 592 с.

22. Кононенко П. П. Українська освіта: стан, проблеми, перспективи в світі / П. П. Кононенко // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 6-16.
23. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття / авт. кол. : В. М. Литвин (кер), В. П. Андрущенко та ін. – К., 2003. – С. 147.
24. Указ Президента України від 4 липня 2005 року № 1013 Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні // Збірник нормативно-правових документів / за загальною редакцією С. М. Ніколаєнка. – К., 2007. – С. 4-9.
25. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2006 р. № 396-р. “Про схвалення Концепції Державної програми розвитку освіти на 2006-2010 роки” // Офіційний Вісник України. – 2006. – № 28. – Ст. 2035.
26. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 “Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року” // Офіційний Вісник України. – 2006. – № 30. – Ст. 2132.
27. Наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства юстиції України від 8 червня 2007 р. № 460/762/7 “Про створення міжвідомчої робочої групи з розроблення Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів” // ІПС “НАУ”, версія 8.4.0.0.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Андрусішин Б. І.

3.1. ОСВІТНЄ ПРАВО УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

В умовах реформування економічної та політичної систем, модернізації всіх сфер суспільного життя питання освіти набувають особливого значення. Освітня галузь є важливою і незамінною для будь-якої сучасної держави. Від її розвитку прямо залежить рівень цивілізованості суспільства, держави і кожного громадянина. Вагомим стимулом наукового вивчення проблематики освітніх правовідносин є необхідність забезпечення оперативного входження системи національної освіти і, зокрема, суб'єктів освітнього процесу, до єдиного європейського освітнього простору.

Право на освіту – одне з найбільш важливих гарантованих Конституцією України прав людини. При цьому не слід забувати, що здобуття освіти важливо не лише для людини, але й для всієї держави, оскільки освітня політика завжди є важливим елементом національної ідеології. Тому теоретико-правові дослідження з цієї проблематики є особливо актуальними у теперішніх реаліях.

Радикальні зміни у сфері освіти, викликані інформаційною революцією, зумовили появу в правових системах розвинених країн галузі освітнього права.

Було б несправедливо говорити, що протягом останніх років проблемі правового регулювання освіти не приділялося належної уваги. Проте, жодна з реформ не мала успіху, тому, що їх сутність полягала в тому, щоб модернізувати стару систему підготовки чи перепідготовки кадрів, або вмонтувати у існуючу систему окремі елементи запозичені у зарубіжних країнах. Обидва підходи були приречені на провал, через те, що у першому випадку колишня система не вписувалася у нові соціально-економічні умови і управляти за таких обставин ставало неможливо, а у другому – з тієї причини, що зарубіжні норми були розраховані на функціонування в діяльності яка не була адекватною українській.

Право загалом і “освітнє право” зокрема можна розглядати у двох наукових іпостасях – філософській, яка розуміє право через ідею виключно права, тобто, таким, яким право має бути згідно поняття, та правовій, згідно якої право осмислюється, таким, яким воно є.

Аналіз філософської літератури останніх років свідчить, що розробці методологічних проблем науки і освіти приділяється значна увага у працях В. П. Андрущенко, В. Г. Кременя, І. А. Зязюна, М. І. Михальченка, В. М. Литвина, С. М. Ніколаєнка та ін.

“Формування правового поля освіти – одне з найбільш актуальних завдань функціонування, розвитку та реформування цієї галузі в трансформаційний період, – наголошує В. П. Андрущенко. – Добрі закони спонукають до легітимної практики. Відсутність останніх або їх недостатність – відверто підштовхують людей до неправових, а нерідко злочинних дій та вчинків. Шкідливість останнього очевидна. Особливо в осітрянській сфері, де предметом впливу, вірної чи хибної норми виховання є діти, молодь, студенти. Будь-яка, навіть найменша похибка, може обернутись великим соціальним злом. Адже, по-перше, вона “закладається” в світогляд; по-друге, торкається значного масиву людності; по-третє, має незворотній характер” [1, с. 136].
Методологічним засадам формування освітнього поля, методології законотворчості в галузі освіти і державотворення, вченню про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання закономірностей розвитку освітньої галузі і її взаємодії з

державотворчими процесами присвятив свої дослідження С. М. Ніколаєнко [2, с. 253].

Мова йде про розробки в рамках теорії освітнього права і управління системою освіти. “Методологічні засади освітнього законодавства, – наголошує С. М. Ніколаєнко, – включають поняття про структуру, логічну організацію, методи і засоби діяльності щодо реалізації законів про освітню і наукову діяльність. В узагальненому вигляді структура цих законів має такі складові: загальні положення (правове регулювання відносин, державна політика і гарантії громадян); система освіти і науки (структура системи, державні стандарти, порядок створення, реорганізація, управління закладами); управління системою освіти і науки (компетенція суб’єктів управління, контроль за якістю); фінансово-економічна діяльність; соціальний захист вчених, педагогів, їх вихованців; міжнародна і зовнішньополітична діяльність; заключні положення” [2, с. 52-53; 3, с. 253].

Із наростанням демократичних тенденцій у суспільстві наприкінці 80-х рр. ХХ ст., а особливо із здобуттям Україною незалежності, “правознавці відмовилися від обмежень, які випливали з попереднього жорсткого дотримання партійного і класового підходу, збагатили свій методологічний інструментарій досягненнями світової науки, переосмислили наявні штампи та стереотипні оцінки в історико-юридичних розвідках”, було “систематизовано сучасні теоретико-методологічні та концептуальні підходи до аналізу правових систем сучасності, визначено загальні тенденції їх розвитку з урахуванням національних особливостей” [4, с. 11-14], – наголошує академік НАН України Ю. С. Шемшученко.

У даному контексті в Інституті держава і права ім. В. М. Корецького НАН України було опубліковано низку колективних та індивідуальних монографій Н. М. Оніщенко “Правова система: проблеми теорії” (2002), “Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи” (2008), В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко “Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток” (2003), В. Ф. Сіренко “Интересы и власть” (2006), Н. М. Пархоменко “Джерела права: проблеми теорії та методології” (2008) [5, с. 47-90], “Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко (2006) та ін.

“Суспільна практика поставила перед правознавцями нові завдання, – підкреслює академік Ю. С. Шемшученко. – Вони пов’язані з розширенням сфери правого регулювання суспільних відносин, виділенням нових галузей права і правових інститутів у системі національно права. Дослідження цих галузей і інститутів вимагає і нових організаційних форм їх проведення” [6, с. 3].

Фундаментальні питання правового регулювання освіти останніх десятиліть вирішувалися на основі надбань юридичної науки і в першу чергу теорії права, яка сама зазнала значного розвитку і збагатилася новими підходами до розуміння і пояснення складних суспільних відносин.

У даному контексті необхідно виділити перш за все праці у галузевій юриспруденції, в тому числі монографії, підручники, навчальні посібники, в яких теоретики права намагаються окреслити концепцію системи права. Представник конституційно-правової науки В. Л. Федоренко, твердить, що в перші після руйнування колишнього СРСР та утворення нових пострадянських республік роки свою актуальність зберігали переважно радянські позитивістські теоретико-методологічні уявлення про систему права, її складові елементи, а також шляхи і способи їх пізнання, тоді як нині в російській і українській теорії права можна виділити декілька основних підходів щодо виявлення сутності та змісту системи права. До першої групи теоретиків права В. Л. Федоренко відносить вчених з пострадянських республік, які відтворюють традиційну догму радянської державно-правової науки про систему права як сукупність галузей, інститутів і до якої вони іноді відносять такі елементи, як “підгалузь права”, “субінститут”, внаслідок чого система права набуває вигляду норм права (М. І. Бахтін, О. В. Міцкевич, Н. М. Пархоменко, Д. Є. Петров, С. В. Полєніна, В. М. Сирих, М. М. Расанов, Р. А. Ромашов та ін.). Представник означеного напрямку Н. М. Пархоменко, визначає систему права як сукупність впорядкованих і взаємоузгоджених між собою норм права, які характеризують його внутрішню будову і об’єднуються в інститути, підгалузі та галузі права. До другої групи теоретиків права В. Л. Федоренко відносить вчених-правознавців, які модернізують радянське вчення в систему права й відступають від класичного поділу системи права на галузі, підгалузі, інститути і норми права (А. Б. Венгеров, В. І. Гойман, В. Л. Кулаков, В. М. Левченко,

М. Г. Матузов, О. В. Малько, О. В. Мелехін, Т. М. Редько, В. М. Сирих, О. Ф. Скакун та ін.). Названі науковці визнають існування поділу права на приватне і публічне, природне і позитивне, матеріальне і процесуальне тощо. Третя група правознавців (С. С. Алексєєв, В. М. Селіванов, Л. О. Морозова, О. І. Ющик та ін.), не задовольняються переліком чотирьох- чи п'ятиланкової системи права, бачать у системі права не лише номенклатуру складових елементів, а передусім порядок правових зв'язків між цими елементами, обумовлений особливостями суспільних зв'язків, які регулюються правом. Л. О. Морозова включає до системи права такі елементи: норми права, субінститути права, галузеві інститути, підгалузі права, крупні структурні утворення (спільноти), які об'єднують групи галузей – матеріальне та процесуальне право, приватне та публічне право тощо. Четверта група дослідників проблем теорії права (А. В. Кузьменко, А. А. Кононов, В. П. Мозолін та ін.) пропонують альтернативні трьом попереднім традиційним концепціям погляди на зміст і внутрішню побудову системи права. В. П. Мозолін сформулював концепцію трьохрівневої системи права, відмовившись від категорії “галузь права” через її “девальвацію”: 1) конституційне право; 2) шість основних гілок права (цивільне, трудове, адміністративне, податкове, кримінальне, процесуальне), які регулюють суспільні відносини у найважливіших сферах життєдіяльності суспільства та держави (промисловість, сільське господарство, будівництво тощо); 3) комплексні правові утворення (підприємницьке, земельне, житлове, банківське право та ін.), які діють у певних сферах життєдіяльності суспільства. Окремі науковці у такій побудові системи права вбачають врахування не лише існуючого кола суспільних відносин, але й чинного законодавства, що створюється не тільки з огляду на діючу систему права, а, перш за все, виходячи з практичних життєвих потреб врегулювання певних суспільних відносин. Суспільні відносини в свою чергу, (А. А. Кузьменко) в багатьох випадках формуються безпосередньо законодавством із врахуванням цілей і завдань державного та суспільного розвитку [7, с. 51, 53-54, 57]. Запропоновані підходи відомих теоретиків права широко застосовується і у галузевій юридичній науці.

В той же час треба звернути увагу на дуже повільний розвиток у юридичній науці проблем “освітнього права”, особливо на

загальнотеоретичному рівні. Освітнім правом займається дуже вузьке коло осіб, тому нарощування наукових знань у галузі, їх систематизація значно відстає від потреб суспільства у сфері освіти.

Сучасна українська теорія права визначає галузь права як відносно автономну в системі права сукупність правових норм та інститутів, якими регулюються однорідні суспільні відносини. Галузі права, зазначає академік Ю. С. Шемшученко, є основними елементами структури права. Як частина цілого галузь права взаємодіє з іншими галузями і з системою права в цілому. Головними критеріями поділу права на галузі є предмет і метод правового регулювання. За ними, підкреслює академік, в системі вітчизняного права виділяють такі галузі права: а) профільні (фундаментальні); б) інші основні; в) комплексні. Профільними є державне (конституційне), адміністративне, цивільне та кримінальне право, а також відповідні галузі процесуального права. Названі галузі становлять ядро системи права, є первинними, мають чітку архітектоніку та установлені ієрархічні зв'язки. До інших головних галузей права належить трудове, сімейне, земельне, гірниче, водне, лісове, атмосферноохоронне право, право соціального захисту тощо. Одні з них визначаються вже цілком сформованими, інші – такими, що перебувають у процесі формування (наприклад, право соціального захисту).

Комплексні галузі права регулюють суспільні відносини, що стосуються цілих сфер державного і громадського життя. Такими галузями визнаються господарське, аграрне, екологічне, економічне, морське право та деякі інші. Окремі автори називають їх ще комплексними правовими утвореннями. Особливе місце посідає міжнародне право.

Крім зазначених галузевих кваліфікацій право поділяється на публічне і приватне [8, с. 549]. Нормативно-правова база, яка встановлює правила поведінки суб'єктів у різних сферах суспільних відносин, є основою діяльності держави в будь-якій країні.

Державне реформування у трансформаційний період всієї сукупності суспільних відносин в цілому і в галузі освіти зокрема, вимагає переосмислення та глибокого аналізу багатьох концептуальних засад проблеми правового регулювання освіти, в тому числі і юридичного позитивізму, який був домінуючою

категорією праворозуміння, а догма позитивного права пануючою у вітчизняній юридичній науці.

За радянських часів проблему правового регулювання освіти досліджували в основному в рамках адміністративного права. Причому більшість вчених акцентували увагу на певних особливостях регулювання освіти як загальнодержавної справи. Водночас “освітнє право” – це суспільно-державна сфера відносин. В умовах існування СРСР Україна свого правового освітнього поля не мала, підкреслює В. П. Андрущенко: “Вірніше, воно начебто й було, але не зовсім власне. Не зовсім своє, а, отже, не зовсім легітимне. Закони, норми, правила, які регулювали життєдіяльність освітньої галузі, відтворювали й повторювали загальновизначену ідеологію законів колишнього СРСР”. Крім того, що названі закони виконували свою регулятивну функцію досить ефективно, всі вони слугували домінуючій в ті часи ідеологічній доктрині, відтворювали тоталітарну практику соціального (партійного) контролю над людиною, забезпечували формування одномірної особистості в “закритому” освітянському просторі. Вадю тогочасних законів була також їх антинаціональна спрямованість [1, с. 136].

Прийняття ряду законодавчих актів які дозволили організацію і функціонування державних освітніх закладів, а також дозвіл тим, хто навчається, отримувати освіту не лише за рахунок державного бюджету, але й за кошти фізичних і юридичних осіб у перші роки пострадянського періоду, призвели до відгалуження законодавства про освіту від адміністративного права і до його бурхливого розвитку. Серед українських науковців останнім часом посилилася увага до вивчення проблем освітнього права та освітніх правовідносин. Побачили світ праці В. П. Андрущенка [9,10], В. О. Зайчука [11], С. М. Ніколаєнка [12, 13], В. С. Журавського [14], Фінікова Т. В. [15], Є. В. Краснякова [16,17], О. Я. Кархут [18], О. Ф. Мельничук [19] та ін.

Говорячи про “освітнє право” треба звернути увагу на багато складних питань і розмаїтість відносин в галузі освіти, які регулюються не лише правовими, але й іншими соціальними нормами, а також включають у себе велику кількість методичних вимог.

Слід зауважити, що у галузі освіти виникають різноманітні відносини: щодо управління освітніми закладами, які врегульовуються нормами адміністративного права, податкові

відносини – нормами фінансового права, майнові відносини – нормами цивільного права, трудові відносини, які виникають між професорсько-викладацьким складом, іншими співробітниками з одного боку, і освітнім закладом з іншого – нормами трудового права, питання працюючих пенсіонерів – правом соціального забезпечення тощо. Але найголовнішими є ті відносини, які виникають в процесі освіти між викладачами і студентами. Зазначені відносини також регулюються певними соціальними нормами і принципами. Природа цих відносин пов'язана з фактором передачі інформації та іншими факторами.

О. Я. Кархут висловлюється думка про те, що розробка нових науково обґрунтованих підходів до правового регулювання всієї сукупності відносин у сфері освіти, формування адекватного цілісного його механізму в значній мірі залежить від розуміння природи і змісту освітніх правовідносин та їх взаємозв'язків з іншими правовідносинами, що виникають у цій сфері, а також визначення фундаментальних принципів та підходів до їх регламентації.

Дослідниця визначає освітні правовідносини як врегульовані нормами освітнього законодавства відносини, що виникають між особою, яка навчається (в окремих випадках її батьками чи іншими законними представниками) з однієї сторони і навчальним закладом та педагогічними працівниками – з іншої, у зв'язку із здобуттям цією особою освіти певного рівня, основні характеристики якої визначаються навчальними програмами відповідно до вимог, передбачених державними стандартами [18, с. 12].

Весь процес викладання в Україні відбувається в рамках конституційних свобод, наукової та інших видів творчості. Право на освіту гарантовано ст. 53 Конституції України, тобто в системі предмета регулювання “освітнього права” особливе значення мають норми конституційного права, пов'язані з реалізацією учнями і студентами свого конституційного права на освіту.

Саме аналізу конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду присвятила своє дослідження О. Ф. Мельничук. Вона зокрема зазначає, що право на освіту належить до одного з найбільш важливих конституційних прав. Воно забезпечує кожному здобуття знань, умінь, навичок, розвиток творчих здібностей, гарантує ефективне функціонування державних і громадських інституцій, національну безпеку, утворює стабільність

у суспільстві та сприяє розбудові демократичної, соціальної правової держави [19, с. 1].

В сучасній юридичній літературі право на освіту поряд з правом на навчання рідною мовою, свободою наукової, технічної та художньої творчості відноситься до культурних прав та свобод, які передбачають можливість збереження та розвитку національної самобутності людини, доступу до досягнень свого народу, всього людства, їх засвоєння та використання, участь у подальшому їх розвитку, можливість участі у науковому житті тощо [20, с. 51].

У рамках проекту Освітньої програми “Правова освіта” Міжнародного фонду “Відродження” вийшов друком навчальний посібник “Основи освітнього права та правове регулювання діяльності навчальних закладів в Україні” (2010), розроблені з метою формування професійних компетенцій фахівця з освітнього права для забезпечення діяльності навчального закладу в правовому полі відповідно до чинного законодавства в сфері освіти [21].

В літературі зустрічається думка про те, що право на освіту відноситься до соціальних прав. Звичайно, соціальний зміст присутній у будь-якому праві людини, так само, як і економічна складова є у змісті різних прав людини, а не лише у праві на освіту. Найповніше соціальні фактори права на освіту проявляються через його трактування як основи культурних прав людини та громадянина. Права людини умовно можна кваліфікувати з точки зору сфери їх реалізації. У даному контексті у соціальній сфері реалізується право на працю, соціальне забезпечення, житло, відпочинок, охорону материнства і дитинства, належний життєвий рівень тощо. Право на освіту посідає центральне місце серед культурних прав, без нього значимість інших прав падає, або взагалі втрачається. Іноді в юридичній літературі можна зустріти класифікації у яких виділяються соціально-економічні права, соціокультурні права і свободи та ін.

Конституційне право на освіту в незалежній Україні в суб'єктивному розумінні є реально існуючою, гарантованою державою і міжнародним співтовариством фактичною можливістю особистості оволодівати і користуватися знаннями, вміннями і навичками з метою підвищення свого культурного рівня й особистих інтересів у інтересах всього суспільства і досліджується перш за все як складова прав і свобод громадян з пріоритетом інтересів людини і

громадянина, а також як елемент функціонування громадянського суспільства і соціально орієнтованої ринкової економіки.

Право громадян на освіту деякі дослідники відносять до природних прав, яке з погляду громадянського суспільства може бути реалізоване в межах самого громадянського суспільства за рахунок коштів батьків. Але, оскільки питання соціалізації особистості є дуже важливим для всього суспільства і в умовах нерівності економічних можливостей родин важко гарантувати рівне право на освіту для всіх, тому його вирішення правомірно покладається на державу як уособлення загальних інтересів усіх членів суспільства [22, с. 147].

Однак, як зазначає дослідниця конституційного права громадянина на освіту в Україні К. М. Романенко, належного аналізу питань взаємозв'язку конституційно-правового забезпечення розвитку права на освіту в Україні з соціальними умовами, детермінантами та потребами українського суспільства поки що не здійснено [23].

Як бачимо, вищеназвані суспільні відносини є складовою частиною громадянського суспільства і не всі можуть піддаватися правовому регулюванню. У даному випадку у дію вступають різноманітні методичні рекомендації, соціальні (і не лише правові) норми, прийоми і методики викладання і спілкування з студентами, виробленні педагогічною практикою. Скажемо більше, вся змістова частина освіти або знаходиться взагалі за межами правового регулювання, чи регулюється традиційними галузевими нормами права (цивільного, трудового, адміністративного, податкового) та іншими галузями права.

Законодавство України про освіту базується на Конституції і складається із законів України "Про освіту", "Про вищу освіту", "Про загальну середню освіту", "Про професійно-технічну освіту", "Про наукову і науково-технічну діяльність", "Про дошкільну освіту", "Про позашкільну освіту" та багатьох інших нормативно-правових актів, прийнятих у відповідності з ним, що створили правову й фінансову засади реалізації конституційного права громадян на освіту, значна частина яких відображена у збірниках нормативно-правових актів: "Освіта в Україні: нормативна база"; "Вища освіта: нормативно-правові акти про організацію освіти у вищ. навч. закл. III-IV рівнів акредитації"; "Права та обов'язки студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації: Збірник основних нормативних актів (станом на 2 квітня 2008 року)"; "Нормативно-правові документи з

питань вищої освіти”; “Про виконання законодавства щодо розвитку загальної середньої освіти в Україні”; “Освіта України. Нормативно-правові документи”; “Законодавчі акти Уряду України щодо вдосконалення національної системи вищої освіти України (від 27 серпня 2010 р.)” та ін.

З вищевикладеного можна сформулювати одне і головне для нашого розгляду питання: чи можемо ми сьогодні говорити про “освітнє право як про комплексну галузь права”. Про те, що “освітнє право” в Україні потребує свого розвитку і оформлення останнім часом говорилося на засіданнях колегії Міністерства освіти і науки України.

Серед науковців немає єдиного визначення поняття “освітнє право”. Зокрема, В. П. Андрущенко взагалі не вживає цю назву, користуючись термінами: “правове поле освіти”, “низка нормативних документів”, “освітнє законодавство”, “освітні закони”, “освітня галузь”, “нормативно-правове поле освіти”, “категорія сучасного нормативно-правового поля”, “нове освітнє законодавство”, “сучасне освітнє законодавство”, “ідеологія освітнє закону” [1, с. 136-144] та ін.

С. М. Ніколаєнко дає визначення “освітнього права”, розуміючи його як “сукупність правил поведінки, встановлених відповідно до національно-історичних традицій державою або від імені держави для врегулювання відносин у галузі освіти. Воно виявляється як об’єктивне явище, незалежне від нашої свідомості, як сукупність нормативних правових актів, що регулюють відносини у галузі освіти, тобто освітнє законодавство. На суб’єктивному рівні – це правосвідомість, або уявлення людей про освітнє законодавство, уявлення про справедливість суспільних відносин у сфері освіти і науки, суб’єктивне право людини на освіту як природне і не відчужене”. Поряд з тим экс-міністр освіти використовує іншу термінологію, яка іноді протирічить одна одній, а саме: “освітня законотворчість”, “освітнє законодавство”, “освітня наукова галузь”, “регулювання відносин у сфері освіти і науки”, “нормативно-правове поле освіти і науки”, “законодавство України в галузі освіти”, “комплексна законодавча база у сфері освіти”, “законодавство в сфері освіти”, “освітнє закони”, “нормативно-правова база Української освіти”, “законодавче регулювання в галузі освіти”, “комплексна законодавча база в галузі освіти” та ін. С. М. Ніколаєнко підкреслює:

“На підставі цих взаємозв’язків поняття “освітньо-наукова законодавча політика” розглядається як сукупність основних напрямків і способів діяльності державних інститутів, спрямованих на правове забезпечення розвитку цієї сфери” [2, с. 51-63].

Про необхідність започаткування введення обов’язкової навчальної дисципліни “Освітнянське право” або “Право регулювання освітянської діяльності” у вищих навчальних закладах, які готують майбутніх педагогічних працівників, говорить Є. В. Красняков. Автор пише про “нормативно-правову базу освіти”, “законодавчу базу сфери освіти”, “українсько-освітнянську галузь законодавства”, “освітнянське законодавство”, “законодавство про освіту”, і, насамкінець, “єдину систему освітянського законодавства”, яка має всі ознаки щодо визнання її окремою галуззю “освітнянського права”, але, на жаль, не називає ці ознаки [17, с. 96-99].

Водночас, К. М. Романенко не поділяє думку про “освітнє право” як самостійну галузь права і цілком аргументовано у своїй кандидатській дисертації обґрунтовує сформованість на сьогодні “освітнього права” як галузі законодавства, проте не як галузі права, що повинно знайти, на її думку, відображення у формуванні Зібрання законів про освіту [23].

Отже, з точки зору теорії права говорити про існування “освітнього права” як про традиційну галузь права не можна.

Водночас, підкреслимо, що в майбутньому, можливо, така галузь права і з’явиться. На сучасному рівні розвитку права можна говорити про існування освітнього законодавства, тобто систему правових актів, які закріплюють норми різних галузей права і регулюють суспільні відносини у сфері освітньої діяльності. Розглядаючи “освітнє право” як галузь законодавства – “нормативний масив”, можна вважати що поняття “комплексна галузь права” і “галузь законодавства”, якщо не рівнозначні, то близькі.

Р. Майданик виділяє три варіанти співвідношення галузей права і галузей законодавства:

1) галузь права отримує вираження у відповідній галузі законодавства (наприклад, кримінальне право і кримінальне законодавство; кримінально-процесуальне право і кримінально-процесуальне законодавство);

2) частина норм галузі права (в тому числі загальні норми) виражена в одній або кількох галузях законодавства, які відповідають

цій галузі права, а інша – в одній або кількох комплексних галузях законодавства (наприклад, норми, які регулюють відносини, що становлять предмети цивільного та адміністративного права, містяться в цивільному законодавстві і законодавстві про державне управління, але в той же час земельне, банківське законодавство складаються з норм і цивільного, і адміністративного);

3) галузь законодавства складається з комплексних (міжгалузевих) правових інститутів або в систематизованому вигляді містить складний комплексний інститут (наприклад, галузі господарського, екологічного законодавства, зазначені вище галузі земельного, банківського законодавств тощо).

Слід також враховувати, що і в галузях права, можуть міститися норми інших галузей. Крім того, неправильно вважати, що будь-який міжгалузевий інститут формує самостійну галузь законодавства. Суміжні інститути, які сформовані на стику двох галузей законодавства (які відповідають різним галузям права), розташовуються в одній з них за правилами законодавчої техніки із застосуванням відсилочних статей [24, с. 7].

Спробуємо визначити предмет “освітнього права” – ним виступають відносини між органами державної влади і освітніми закладами: керівництво освітнім процесом, ліцензування діяльності органів освіти, атестація, акредитація, присвоєння вчених звань. Ці відносини регулюються в основному нормами адміністративного права. Відносини по фінансовому забезпеченню діяльності освітніх закладів (Бюджетний кодекс України, Закони про державний бюджет), податкового контролю, надання платних послуг, умови кредитування здобуття вищої освіти регулюються нормами фінансового, податкового права. Відносини, пов’язані з створенням освітніх навчальних закладів, їхня реорганізація і ліквідація, регулюються нормами цивільного права, питання користування чи оренди земельних ділянок освітніми закладами врегульовується земельним правом. У галузі пенсійного забезпечення і соціального страхування¹ педагогічні і науково-педагогічні працівники користуються правом на пенсію за вислугою років, правом на наукову

¹ Див. Андрусишин Б. І. Освітнє право як інтеграційний чинник українського суспільства / Б. І. Андрусишин // Альманах права. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні. – Випуск 6. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 608 с. (С. 41-48).

пенсію, пільгами по оплаті періоду тимчасової непрацездатності, державною допомогою сім'ям з дітьми, навчальними відпустками студентів під час відпустки по догляду за дитиною тощо. Відносини між освітнім закладом і викладачами, які побудовані на відносинах між освітнім закладом і тим, хто навчається (чи його законним представником), з приводу прийому на роботу викладача, його захист від не законного звільнення, звільнення молодого фахівця з роботи та додаткові підстави для звільнення за вчинення аморального вчинку, несумісного з продовженням конкретної роботи, та ін., регулюються нормами трудового права становище батьків і дітей, вихованців і вихователів регламентує Сімейний кодекс, Закон про охорону дитинства. Тобто, мова іде про специфіку предмета "освітнього права" – особливі освітні правовідносини. Але, в той же час треба зазначити, що законами врегульовано незначну частину відносин освітянської галузі.

"Більшість із них, – підкреслює С. М. Ніколаєнко, – до цього часу регулюються підзаконними актами, наприклад, відносини, що виникають у процесі післядипломної освіти, навчання осіб із обмеженими можливостями здоров'я, у підготовці видання та поширення підручників і навчальної літератури, у здійсненні виховної роботи.

Наявна нормативно-правова база української освіти досить розрізнена, почасти неповна, у ній є внутрішні протиріччя; не завжди освітянські закони узгоджуються з нормами інших галузевих законів, допускається не виправдане дублювання нормативних правил і положень" [2, с. 64].

До цієї групи можна віднести власне педагогічні відносини – відносини, які виникають у рамках навчально-виховного процесу між педагогом і учнем чи студентом.

Українське освітнє законодавство має також значну перспективу розвитку для зацікавлених суб'єктів у системі "батьки-студент-вища школа-державо-роботодавець" з врахуванням потреб ринку праці та соціально-економічного стану держави загалом. Адже сьогодні 80 % випускників вітчизняних вишів працюють не за здобутою спеціальністю та мають низьку конкурентоспроможність. Основна проблема – невідповідність освіти вимогам сучасного ринку праці, підкреслюють експерти [25].

З метою правового забезпечення підвищення ефективності підготовки висококваліфікованих фахівців у вищих навчальних закладах України, необхідно здійснити заходи щодо вдосконалення освітнього законодавства, створення відповідного правового поля нашої держави, яке б відповідало інтересам українського суспільства його адаптації до освітнього законодавства Європейського Союзу.

Можна зустріти думку окремих науковців – працівників вищої школи України про вищу освіту, як галузь економіки, яка продукує фах – особливий товар, за допомогою якого власник, продаючи фахові знання і уміння на ринку праці, отримує зарплату за внесок в створення товару у відповідній галузі економіки (машинобудівній, електронній, будівельній, торгівлі, культурі, освіті...).

У даному контексті заслуговує на увагу аналіз правового статусу приватного навчального закладу, приватної освіти загалом, яка користується у нас найбільшою автономією, оскільки керується при необхідності, різним законодавством, як освітнім, так і тим, що регулює комерційну діяльність, в той час як державні університети залишаються низовими елементами жорстко регламентованої та централізованої ієрархії, в якій відповідальність за кінцевий освітній результат розпорошена між багатьма державними інституціями.

У той же час, приватні навчальні заклади освіти, які засновані на приватній власності і підпорядковані власнику (власникам), вступають у правовідносини, як юридичні особи з властивою їм правосуб'єктністю, яка складається з правоздатності, дієздатності та деліктоздатності, при тому, що основним завданням навчального закладу є надання освітніх послуг, але названий суб'єкт "освітянського життя суспільства" виступає як господарське товариство певного виду, життєдіяльність якого регулюється Господарським кодексом України, Законом "Про господарські товариства", земельним законодавством тощо. Водночас, зважаючи на особливу значущість освітньої діяльності для студентства, остання не може кваліфікуватися як підприємницька незалежно від платних або безоплатних початків її здійснення, а має створити та ринку надання освітніх послуг здорову конкуренцію для навчальних закладів державної та комунальної форми власності [26, с. 118-121], забезпечуючи надання якісних освітніх послуг, а не просто видання атестатів чи дипломів без належного рівня знань і кваліфікації. У зазначеному контексті нерозв'язаною до кінця залишається проблема фінансування профтехучилищ. З юридичної

точки зору професійно-технічні училища перебувають у державній власності, проте, де-факто, фінансування відбувається з місцевого бюджету.

Виходячи з вищевикладеного, “не можна допускати, щоб “трієчники-двієчники” лікували людей, вчили і виховували дітей, конструювали машини, готували кадри з вищою освітою...” [27, с. 2-3].

Досліджуючи особливості взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади у сфері управління освітою в Україні, особливості правового механізму залучення інститутів громадянського суспільства (громадських організацій, спілок, рухів і ін.) до формування та реалізації Міністерством освіти і науки України державної політики у сфері освіти К. А. Постол зазначає, що державно-громадська модель управління освітою передбачає системну діяльність її основних суб'єктів і поєднує три найголовніші тенденції сучасного демократичного розвитку України: по-перше, залучення інститутів громадянського суспільства до розробки і прийняття нормативно-правових актів у сфері реформування системи освіти в Україні (нової редакції Закону України “Про освіту”, Закону України “Про професійно-технічну освіту” та ін.); по-друге, системна взаємодія інститутів громадянського суспільства не лише з Міністерством освіти і науки, а й із його територіальними органами, а також різними навчальними закладами, не залежно від форм їх власності (через діяльність освітніх округів, піклувальних рад, об'єднань батьківських комітетів тощо); по-третє, залучення представників профільних інститутів громадянського суспільства до щорічної атестації керівників самостійних підрозділів і територіальних органів Міністерства освіти і науки України, акредитації та видачі ліцензійних експертиз вищим навчальним закладам, зокрема через діяльність Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти [28, с. 14-15].

Отже, у відносинах, що складаються в рамках процесу навчання виникає симбіоз власне правових відносин (конституційних, адміністративних, цивільних, трудових, фінансових тощо) та інших соціальних, в тому числі і етичних, моральних норм, що вимагає додаткової аргументації для виокремлення і чіткого окреслення поняття “предмет “освітнього права””.

Учасники суспільних відносин ставляться в особливе правове становище, яке можна кваліфікувати як юридичний режим в рамках

якого і визначаються їхні вихідні юридичні позиції. І якщо в рамках якоїсь сукупності норм суб'єкти набувають своєрідного юридичного статусу – ми можемо говорити про специфічний метод правового регулювання і, отже, про ознаку галузі права.

Під методами, чи юридичним режимом правового регулювання розуміють сукупність правових способів, прийомів, засобів за допомогою яких здійснюється вплив на суспільні відносини, що є предметом правового регулювання. У загальному метод правового регулювання відповідає на запитання, як, яким чином норми даної галузі регулюються спеціальні відносини, які складають її предмет. Метод розглядається як один з юридичних критеріїв розмежування галузі права.

Метами “освітнього права” є приписи, зобов'язання, дозволи і заборони, заохочення, рекомендації і погодження при регулювання відносин у сфері освіти.

З переходом до ринкової економіки, законодавець застосовує своєрідне поєднання різноманітних методів правового регулювання – методів автономії і рівності сторін, метод вільного волевиявлення, метод субординації. Застосування вищеназваних методів правового регулювання стало наслідком реформ української освіти у філософсько-правовому сенсі – тобто часткове звільнення системи освіти від жорсткого регулювання держави, здійснення змістових і структурних змін, серед яких поява недержавного сектора освіти, багаторівневність, варіативність. Тобто, ми бачимо, що метод правового регулювання у освітній галузі як система способів впливу “норм даної галузі права” на суб'єкти правовідносин, способи реалізації суб'єктних прав і виконання юридичних обов'язків, державно-правові заходи, спрямовані на неухильну реалізацію правових норм у конкретних правовідносинах, перебуває у стадії становлення, формування, що не дає аргументів на користь виділення “освітнього права” у галузь права.

Для освітньої установи як юридичної особи характерна спеціальна правоздатність (наявність прав і обов'язків які відповідають меті їх діяльності і прямо зафіксовані в установчих документах); правоздатність тих хто навчається виникає в різний час (вік, освітньо-кваліфікований рівень, форма навчання) тощо, та дієздатність (виникає згідно правил цивільного законодавства). Основою виникнення правовідносин частіше всього виступає

юридичний склад, тобто сукупність юридичних фактів (документи про результати вступу, рішення приймальної комісії про рекомендацію до вступу, наказ ректора про зарахування до ВНЗ чи відрахування з нього) тощо.

Характер юридичних наслідків для суб'єктів "освітнього права" неоднозначний: він може бути позитивним (зарахування, заохочення, нагороди) і негативним (догана, відрахування): примус до неповнолітніх учнів застосовується з метою виховання. Позитивні і негативні наслідки можуть бути і для освітнього закладу (позбавлення ліцензії, атестації, акредитації і т.д.).

Додатковими ознаками галузі права є: наявність в галузі загальних принципів права, також самостійного окремого інституту, який закріпив би ці принципи і положення, що характерні для всього масиву норм, та ін.

Принципи права, а також загальні дозволи і заборони на думку відомого радянського та пострадянського теоретика права С. С. Алексєєва відносяться до глибинних елементів, які знаходяться у надрах правової тканини, тобто принципи права є невід'ємними складовими елементами системи права [29, с. 168-169].

Ролі і місцю принципів права в системі права присвятили свої праці українські правознавці М. І. Козюбра, А. М. Колодій, А. В. Петришин, П. М. Рабінович, Л. П. Юзьков, М. В. Цвік, Н. Г. Шукліна, О. В. Совгіря, П. П. Шляхтун та ін. "Можна погодитись з тим, – підкреслював В. Л. Федоренко, – що принципи права, будучи керівними ідеями й ідеалами правотворчості та правозастосовчої діяльності, врешті й усієї правової системи України, пронизують систему права, здійснюють на неї ідеологічний, креативний вплив. Урешті, принципи права визначають сутність правової системи і її ключової нормотворчої складової – системи права" [7, с. 55-56].

У "освітньому праві" як комплексній галузі мають реалізовуватися загальноправові принципи і принципи відповідної галузі, наприклад, принцип справедливості, гуманізму, єдності прав і обов'язків, рівноправності, свободи договору, праці тощо. Серед спеціальних принципів слід було б назвати ідеї, спрямовані на досягнення мети освіти, на розвиток особистості, задоволення потреб суспільства і держави в кваліфікованих кадрах; принципи, що закріплені в ст. 43 Конституції України "право на працю", ст. 35 "світськість освіти", ст. 53 "безоплатність освіти на конкурсній основі", "загальний доступ до освіти" тощо. Названими принципами мають

бути проникнуті всі норми, які є своєрідною концентрацією, емоційними центрами права, які утримують всю його систему.

Наведені ознаки (займає особливе місце в правовій системі; складається з норм, які взяті з різних галузей права; не має обґрунтування єдностей і об'єкта; користується методами основних галузей права) говорить на користь виділення "освітнього права" як комплексної галузі права. Комплексний інститут як конструкція системи права і системи законодавства з'являється в силу об'єктивних причин, коли ті чи інші норми існуючої галузі не можуть застосовуватись у своєму керівному вигляді для регулювання певних відносин, які фактично починають утворювати предмет нової галузі права. Він визначається комплексним не тому, що в ньому є норми інших галузей права, а тому, що частина цих галузей конкретизується стосовно предмета нової галузі і діють лише у її межах.

Як бачимо, питання "освітнього права" є досить дискусійним. Науковці наводять як аргументи "за", так і "проти". Головними критеріями правової галузі, як вже зазначалося вище, є предмет і метод. Але разом з тим, треба враховувати, що крім предмета і метода кожна галузь права, яка вже відбулася, характеризується ще рядом інших показників – джерелами, принципами, функціями, внутрішньою структурою, механізмом регулювання, правовими режимами, понятійним апаратом тощо, комбінація яких для кожної з них є унікальною, а стосовно "освітнього права", потребує подальшого вдосконалення. Не прийнято в Україні і Освітній Кодекс.

Не на користь "освітнього права" як самостійної галузі права свідчить аналіз судової практики про фактичну відсутність в Україні виключно "освітніх" спорів, адже спори, що так чи інакше стосуються галузі освіти, як правило, підпадають під цивільну, рідше – під адміністративну чи господарську юрисдикції, а тому потребують використання норм традиційних матеріальних галузей права (цивільного, трудового, господарського тощо), з епізодичним зверненням, у разі відмінностей у правовому регулюванні, до спеціальних Законів: "Про освіту", "Про вищу освіту", "Про наукову і науково-технічну діяльність", тощо. Отже, на нашу думку, поки що не можна вважати, що "освітнє право" вже сформувалося як самостійна галузь українського права. Можна говорити про початок його формування і потрібно докласти чимало зусиль для розробки і становлення "освітнього права" як окремої, нової самостійної, спеціальної галузі права, а поки що ми можемо говорити лише про

початок виокремлення галузі, але відносити її до галузей, що вже склалися, передчасно.

На факультеті політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова з 1993 р. викладалась навчальна дисципліна “Правове регулювання освіти в Україні” для студентів V курсу освітньо-кваліфікаційного рівня “спеціаліст” та “магістр” спеціальності “правознавство”. На даний час на факультеті політології та права студенти III курсу вивчають навчальну дисципліну “Освітнє право”. Ця дисципліна знайомить майбутніх фахівців-правознавців з системою та структурою освіти в Україні та чинною законодавчою базою у цій сфері, та практикою її застосування. Крім того, студенти одержують чітке уявлення про основне законодавче поле освітянської галузі в Україні. Дисципліна тісно пов’язана з такими навчальними курсами як конституційне, фінансове, адміністративне, трудове право тощо.

Перед студентами в першу чергу ставиться завдання оволодіти юридичною термінологією, правильно її використовувати, вірно оформляти процесуальну документацію, набувати знань про освітню систему України. Джерелами дисципліни виступають чинне законодавство України та міжнародні договори в цій сфері, що ратифіковані українськими органами влади. Передбачено також вивчення проблеми законодавчого поля діяльності державних органів в системі освіти та його диференційного порівняння з іншими аналогічними нормами.

Перед правовою наукою стоїть важливе завдання – забезпечити українську освіту якісним (ефективним) законодавством, в тому числі і законом про вищу освіту, який розумно має окреслювати і спрямовувати працю освітян на здобуття спеціальності відповідно до суспільних потреб з урахуванням душевного поклику студента та його інтелектуального потенціалу.

З метою координації функцій науково-правових досліджень, вважаємо за доцільне фундаментальні та прикладні дослідження проблеми “освітнього права” сконцентрувати у Центрі правової освіти і науки, який створений в рамках договору про співробітництво між Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького й факультетом політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко В. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – 2-ге вид., допов. / В. Андрущенко. – К. : Знання України. – 2008. – 819 с.
2. Ніколаєнко С. М. Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства / С. М. Ніколаєнко. – К. : Знання, 2005. – 319 с.
3. Ніколаєнко С. М. Стратегія розвитку освіти України: початок ХХІ століття. – К. : Знання, 2006. – 253 с.
4. Шемшученко Ю. С. Наукові школи, сформовані на боці Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України // Правова держава. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – 600 с.
5. Флагман української юридичної науки / До 60-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 1949–2009 / за ред. Академіка НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : Видавництво “Юридична думка”, 2009. – 216 с.
6. Шемшученко Ю. С. Нові організаційні форми здійснення правових наукових досліджень // Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 13. – К., 2002. – 584 с.
7. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монографія / В. Л. Федоренко. – К. : Ліра -К., 2009. – 580 с.
8. Шемшученко Ю. С. Галузі права // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (від ред.) та ін. – К. : “Укр. Енцикл.”, 1998. – Т. 1: А – Г. 642 с.: іл. – С. 549.
9. Андрущенко В. П. Правове поле навчання // Влада і політика. – 2000. – 21-23 березня. – С. 13.
10. Андрущенко В. П. Модернізація педагогічної освіти України в контексті Болонського процесу // Вища освіта України. – 2004. – С. 5-9.
11. Зайчук В. Нормативно-правове забезпечення освіти в Україні / В. Зайчук // Вища школа. – 2002. – № 2-3. – С. 3-19.
12. Ніколаєнко С. М. Сучасна законодавча основа в системі майбутніх освітньо та наукових процесів в Україні і світі / С. М. Ніколаєнко // Вища школа. – 2003. – № 4-5.
13. Ніколаєнко С. М. Освіта і наука: Законодавчі та методологічні основи : навч. посіб. – К. : ІВЦ “Політехніка”, 2004. – 280 с.

14. Журавський В. С. Проблеми входження України в загальноєвропейський інтеграційний процес у науці та освіті / В. С. Журавський // Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Вип. 15. – К. : 2004. – 508 с.
15. Фініков Т. В. До законодавства про вищу освіту Польщі, Росії, України, Чехії. – К. : Таксон, 2000. – 346 с.
16. Красняков Є. В. Законодавство в сфері освіти – галузь самостійна // Віче. – 2003. – № 9. – С. 60-62.
17. Красняков Є. В. Освітнянське законодавство України не безпідставно претендує на окрему й самостійну галузь законодавства // Освіта Донбасу. – 2005. – № 4. – С. 96-99.
18. Кархут О. Я. Механізм правового регулювання суспільних відносин у сфері освіти: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / О. Я. Кархут ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2014. – 21 с.
19. Мельничук О. Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Мельничук Ольга Федорівна ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2015. – 40 с.
20. Конституційне право України. Академічний курс : підручник у 2 т. – Т. 2 / за загальною редакцією Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2008. – 800 с.
21. Основи освітнього права та правове регулювання діяльності навчальних закладів в Україні : навч. посіб. / О. М. Байталюк, О. Б. Німко. – К. : Видавничий дім “Плеяди”, 2010. – 71 с.
22. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні : монографія / кол. авторів ; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. – К. : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2007. – 424 с.
23. Романенко К. М. Конституційне право громадянина на освіту в Україні: стан і тенденції розвитку : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 20 с.
24. Майданик Р. Співвідношення галузей права і законодавства // Правова наука. – 2010. – № 4. – 23-29 січня. – С. 7.
25. Колесник М. Вища освіта не задовольняє потреби ринку праці / М. Колесник // Голос України. – 2016. – 2 квіт. (№ 60). – С. 9.

26. Медончак М. М. Правовий статус приватного вищого навчального закладу за чинним законодавством України // Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. – 2010. – № 2(12). – С. 118-121.
27. Жук Ю. Вища освіта: крокувати з розвитком економіки // Освіта. – 2008. – 10-17 грудня. – С. 2-3.
28. Постол К. А. Правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави: автореф. дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / К. А. Постол; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2016. – 21 с.
29. Алексеев С. С. Общая теория права: учеб. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – С. 168-169.

ОНИЩЕНКО Н. М.

3.2. ЄВРОПЕЙСЬКІ РЕАЛІЇ: ПРАВОВА ОСВІТА ТА ПРАВОВА ОСВІЧЕНІСТЬ (СУТНІСНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЧИННИКИ)

Наукове спрямування, яке попри всі кризові прояви, політичні симпатії, або навпаки, різні дисфункції суспільного розвитку, ніколи не полишало ні гуманітарного видавничого простору, ні юридичного наукового доробку – це, зокрема, проблематика, пов'язана з правовим вихованням, правовою освітою, правовою культурою, правовою свідомістю особи [1].

І, хоча цю наукову сферу цілком виправдано можна віднести до “ветеранів” наукового обговорення, розроблення і дискутиювання, коефіцієнт корисної дії її впровадження в суспільні відносини лишається стабільно низькими. Проблематика, беззаперечно, – одна з першочергових в сприйнятті права як явища соціальної дійсності, усвідомлення його ролі, місці в житті як пересічного громадянина, так і громадянського суспільства в цілому. Означена наукова сфера, безумовно, не є новою, але беззаперечний і той факт, що попри всі намагання її теоретичного освоєння за для реалізації практичних потреб “віз лишається на місці”. Більш того, бурхливий кількісний

розвиток юридичних учбових закладів очікувано міг би призвести до покращення правової обізнаності в суспільстві. Нажаль, цього не сталося. Декілька загальних міркувань в означеному форматі.

Правова культура являє собою різновид загальної культури. Втім словникові визначення культури багатопланові. Саме загальне: культура - історично певний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений в типах і формах організації життя і діяльності людей, у їхніх взаєминах, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях [2, с. 596]. Тут культура фактично ототожнюється з цивілізацією. Культура включає в себе предметні результати діяльності людей (машини, споруди, результати пізнання, твори мистецтва, норми моралі і права тощо), а також людські сили і здібності, реалізовані в діяльності (знання, установи, навички, рівень інтелекту, морального і естетичного розвитку, світогляду, способи і форми спілкування людей тощо). Разом з тим поняття "культура" вживається і для характеристики певних сфер життя або діяльності; в більш вузькому сенсі – це сфера духовного життя людей.

В юриспруденції склалися два основні варіанти розуміння правової культури. З одного боку, можна говорити про останню як про сукупність правових явищ взагалі; таким чином, правова культура будь-якого суспільства включає в себе законодавство (юридичні приписи), юридичні установи, юридичну практику (як діяльність офіційних державних органів, так і правову поведінку громадян, їх організацій), правову свідомість. З іншого боку, правова культура розглядається як певний рівень розвитку індивідуальної, групової або громадської правосвідомості.

На індивідуальному рівні правова культура проявляється в глибокому знанні і розумінні права, високосвідомому виконанні його приписів як усвідомленої необхідності та внутрішньої потреби (це одне з визначень правової культури). На суспільному рівні правова культура являє собою визнання правових цінностей даним суспільством, і, як наслідок цього, досить високий рівень законодавства, юридичної практики, юридичної техніки.

Переконаливим є те, що наведені визначення виокремлюють дві основні складові в структурі правової культури: систему упредметнених (аж до культури, наприклад, судових процедур) і систему ідеальних елементів. Найбільш значущі з них: правосвідомість, правові норми, правові установи, правова діяльність.

Слід інтегрувати існуючі підходи до визначення правової культури та розуміти її як якісний стан державно-правового життя суспільства, що свідчить про рівень розвитку і досконалості державно-правових інститутів, правосвідомості, правових актів, правотворчої, правореалізаційної і правозахисної діяльності, про ступінь відносної свободи держави, особистості і їх взаємної відповідальності.

Підвищенню рівня правової культури, в першу чергу, слугують організаційні заходи з облаштування і вдосконалення механізму державно-правового регулювання. Держава і суспільство зацікавлені у високій правовій культурі населення, в поширенні юридичних знань, у формуванні у громадян переконань в необхідності виконання вимог права. Одним з основних засобів формування належного рівня правової культури є правове виховання. Про це докладніше далі.

Ще більше держава має бути зацікавлена в підвищенні правової культури посадових осіб. Саме на них лягає обов'язок забезпечення нормального розвитку правових відносин, і саме їх права безграмотність, некомпетентність і нехтування законами сприяють низькому рівню правової культури населення. Здавалося б, нонсенс говорити про відсутність належної правової культури в середовищі професійних юристів. Тим часом констатується її низький рівень і щодо знань, і щодо ставлення до справи. Юристи, і як це не прикро є і серед правопорушників.

Соціологи виділяють три види правової культури: високий, середній і низький. Цей поділ багато в чому умовний, оскільки чітких критеріїв розмежування немає. Правова культура перехрещується з культурою політичною, релігійною, моральною.

На скільки ж в цьому контексті важливою є категорія "правова освіченість" в життєдіяльності людини? Якщо виступати в рамках не тільки пошукових теоретичних моделей, але й практичних ракурсів і напрямів, можна констатувати, що якість нашого життя, безумовно, пов'язана з цією категорією: від бізнес-плану до якості медичного обслуговування, від належних умов праці до належних умов соціальної адресної допомоги.

В такий спосіб, ми безпосередньо стикаємося з потребою особистого оволодіння не тільки "азбукою права", а й потребою більш високого рівня правової освіченості. Скільки б негараздів нашого економічного, соціального, політичного життя, скільки зайвих нарікань на владу, державу, громадянське суспільство, на, так звані,

заходи та реформи тощо вдалось би уникнути, якби кожний пересічний громадянин незалежно від віку, статі і соціального становища характеризувався б більшою правовою грамотністю сьогодні.

В зазначеному ракурсі спробуємо в рамках теоретико-правового аналізу зупинитися на понятті “правова освіченість” (як результат) і “правова освіта” (як процес досягнення результату). Якщо освіченість – це засвоєння різнобічних знань [2, с. 858], то правова освіченість – це засвоєння правових знань на певних етапах державно-правового розвитку у визначених темпорально-просторових координатах. Правова освіченість – рівень правової освіти.

Як і кожна теоретико-прикладна проблема дана не є виключенням і повинна враховувати як нові підходи, способи, методи вивчення, так і відповідну методичку щодо її реалізації. Відповідно до першої позиції слід відразу наголосити на необхідності, запровадження іншого, відмінного від попередніх часів підходу: пропозиція оволодіння не “правовим мінімумом” (цього явно не достатньо), а необхідним, відповідним цивілізованому суспільству рівнем правових знань в площинні сучасного право-державотворення.

З розвитком європейських інтеграційних процесів, їх поширенням на всі сфери суспільного життя, появою нових більш складних інтеграційних систем, пов’язаних як із поглибленням інтеграції, так і з розширенням самого інтеграційного об’єднання, активізувалися спроби теоретичного і практичного пошуку нових освітніх програм.

Зміни, що відбуваються в Україні, в світі, зокрема, активно впливають і на сучасну соціокультурну ситуацію, яка, в свою чергу, вимагає від суспільства певної мобільності і адекватної відповіді на сучасні вимоги до освіти.

Пріоритетним завданням освіти стає створення таких умов розвитку суспільства, які забезпечили б у майбутньому його готовність жити й успішно діяти у світі гуманістичних цінностей. У педагогічному аспекті це означає, що основним результатом освітнього процесу повинна стати не система знань, умінь і навичок сама по собі, а налаштованість, готовність до сучасних інтелектуальних, соціально-правових, комунікативних, інформаційних практик.

Система багаторівневої правової освіти ґрунтується на єдиній державній політиці, яка спрямована на забезпечення динамічного розвитку сучасної освіти в прямому поєднанні з розвитком юридичної науки. Сучасна правова освіта має забезпечувати задоволення потреб особистості в постійному зростанні, підвищенні конкурентоспроможності в умовах професійної мобільності та соціальної захищеності.

Цілі, форма, зміст і результати сучасної правової освіти визначаються широким колом чинників, до яких відносяться, з одного боку, загальна корекція цілей освіти в умовах інформаційного суспільства, зростання ролі гуманітарної складової освіти; з другого боку – зміст соціального і державного замовлення на правову освіту, що відображає особливості історичного етапу розвитку країни, а також соціально-педагогічні і психолого-педагогічні характеристики можливостей права як засобу освітнього процесу.

Право в рамках гуманітарної освіти посідає особливе місце. Виступаючи одночасно і галуззю науки, і галуззю практичної діяльності, право надає унікальні можливості для вирішення сучасних педагогічних завдань, дозволяє людині не тільки оволодіти правовими, і пов'язаними з ними знаннями про різні сфери суспільного життя, а й розвинути здатність до соціальної дії. Результатом такої дії виступає формування суспільної свідомості і суспільної практики, підвищення виховного потенціалу правових курсів, виховання особистості, здатної самостійно мислити, приймати рішення нести відповідальність за наслідки своєї в т.ч. політичної діяльності.

Сьогодні під правовою освітою слід розуміти систему, що функціонує в рамках освітнього процесу, організовану на ідеї права систему виховних і навчальних дій, спрямованих на формування пошани до права, власних уявлень і установок, що спираються на сучасні правові цінності суспільства, правової культури, заснованої на функціональній правовій компетенції, достатніх для захисту прав, свобод і законних інтересів особи, правомірної реалізації її громадянської позиції, а також позитивного досвіду діяльності в соціально-правовій сфері.

Таким чином, сучасна правова освіта розглядається як умова формування індивідуальних здібностей, отримання знань і навичок соціального функціонування. Ці три елементи правової освіти

реалізуються різними шляхами на кожному ступені освіти. Відповідно і загальні освітні цілі конкретизуються, враховуючи логіку й особливості вікового розвитку, зміни правового статусу, практичного значення тієї або іншої галузі правових знань, можливості отримання відповідного соціального досвіду стосовно кожного вікового ступеня. Формулювання певних блоків, виходячи із загальних цілей, самостійних освітніх завдань і результатів навчання для різних рівнів освіти забезпечуватиме безперервність і спадкоємність правової освіти в цілому.

Обов'язковим обсягом змісту основних освітніх програм з права є узагальнення змісту правової освіти, що кожна освітня установа зобов'язана надати тим, хто навчається, для забезпечення їхнього конституційного права на отримання освіти на різних рівнях. Обов'язковий обсяг – це представлений перелік форм набору наочних тем (дидактичних одиниць), які включаються в обов'язковому порядку в основні освітні програми.

Особливе місце у сучасному правовому навчанні належить проектуванню новітніх освітніх систем, які відповідали б європейським тенденціям розвитку освіти в умовах глобалізації та мультикультуралізму.

Завданням даних систем є сприяння підвищенню соціальної значущості та престижності, задоволенню різноманітних юридично-освітніх запитів особистості та громадянського суспільства.

Специфіка сучасної правової освіти багато в чому визначається необхідністю роботи з величезним і постійно змінним масивом інформації. При цьому, із зміною тих або інших нормативних документів раніше освоєна інформація не тільки втрачає актуальність, а й може стати принципово неправильною. З урахуванням швидкого зростання об'ємів правової інформації, її нестабільності, завдання правової освіти не можуть охоплювати лише вивчення чинного законодавства.

Реалізація освітньої політики у сфері права повинна бути встановлена в системі поетапного заглиблення суб'єкта у світ юриспруденції.

Розбудова правових освітніх систем у сучасній Україні має бути орієнтована на ретрансляцію способів розуміння дійсності: мислення, діяльності, спілкування, поводження. При цьому навчання припускає накопичення теоретичних і практичних правових знань, умінь і

навичок, а освіта – сприяє розвитку загальнокультурних параметрів особистості. Особливе значення правової освіти – у впливі на становлення правового життя суспільства, а також у тому, що вона формує соціально-правову активність особистості. Доведено, що правова освіта включає: системний, планомірний вплив на особистість із метою доведення до її свідомості системи правових цінностей, норм, принципів; забезпечення сприятливого впливу середовища; створення належних умов для інтенсивного засвоєння особистістю норм і принципів права, що діють у суспільстві; витіснення зі свідомості громадян негативного (нігілістичного) ставлення до навколишнього світу; залучення громадян до суспільно-практичної діяльності, що сприяє формуванню в них потреби в правових знаннях; закріплення й перетворення останніх у переконання, а також забезпечення правомірного поведіння й зростання правової активності особистості.

Сучасні правові системи особливо увагу приділяють важливості виховання людини з високим рівнем правової культури, обізнаної у своїх правах, людини, яка поважає права інших, толерантної в спілкуванні, демократично і гуманно налаштованої на вирішення правових конфліктів.

До цілей правової освіти можна також віднести:

- підвищення рівня правової культури суспільства;
- виховання громадянина, здатного відстоювати і захищати свої і інших суб'єктів законні інтереси, формування його активної громадянської позиції;
- формування навичок правомірної поведінки, поваги до законів країни і міжнародного права;
- формування нетерпимості до насильства, злочинів.

Особливого значення в сучасній правовій освітній системі набуває формування індивідуальних здібностей, одержання знань і навичок соціального функціонування. Це передбачає створення особливих навчальних факультативів, побудованих у формі соціальної практики, що включає в себе правове знання.

На життя в правовому суспільстві впливає правова свідомість (позитивне або негативне ставлення), незалежно від того, відбувається це стихійно чи цілеспрямовано в рамках правового утворення. Правова освіта є запорукою того, що право стане регулятором життя індивіда, а не перешкодою на шляху реалізації особистих завдань. У

сучасних умовах саме правова освіта може стати найважливішим фактором розвитку особистості, становлення громадянського суспільства й демократичної правової держави в злагоді один з одним і з державою.

При цьому освітні цілі, а саме розвиток вказаних вище здатностей, знань, умінь і навичок, повинні забезпечуватися на всіх освітніх рівнях, поєднуючи загальну логіку вікового розвитку, реалії соціального функціонування, насамперед, у його правовому аспекті. Водночас, загальні завдання розвитку повинні конкретизуватися стосовно кожного соціально-вікового рівня на матеріалі відповідних курсів права. Дотримання цього принципу дозволить забезпечити безперервність і спадкоємність правової освіти.

Досягнення загальних цілей сучасної правової освіти може бути забезпечене за умови виокремлення права в самостійний предмет у рамках сучасних освітніх програм.

Умовами реалізації освітніх програм є:

1) наявність освітнього середовища, що забезпечує можливість власної участі у квазіправових ситуаціях і аналізу різних позицій учасників на відкритих обговореннях;

2) запровадження відповідних освітніх форм:

- навчально-інформаційний блок (спрямований на теоретичне знання про право як необхідну умову існування й розвитку людського суспільства);

- практикуми, в яких моделюються найбільш типові правові ситуації.

Правова концепція в системі сучасної освіти являє собою цілісний авторський підхід до питань змісту правових курсів, їхнього науково-методичного забезпечення й технології навчання.

Таким чином, сучасні розробки альтернативних систем підвищення правової культури особистості і суспільства в цілому відіграють важливу виховну роль.

XXI століття характеризується формуванням конкурентоспроможної, правообізнаної особистості. Адекватне орієнтування в сучасному світі неможливе без вивчення комплексу правових знань.

Унікальність права як специфічної форми суспільної свідомості й суспільної практики обумовлює значний виховний потенціал правових курсів.

Як відомо, ситуації, що виникають у правовій сфері, визначаються позицією людини. Від її цілей, ціннісних установок, особистих пристрастей залежить вибір того або іншого способу дії. Знайомство в рамках освітнього процесу із правовими ситуаціями як ситуаціями вибору, аналіз позиції й дій людини, що є їхнім суб'єктом, створює умови для особистого самовизначення.

Правове регулювання охоплює всі сфери суспільного життя. Діючи у суспільстві, людина виявляється суб'єктом багатьох типів правових відносин – цивільних, адміністративних, трудових, сімейних і т.п. Використання у навчанні відповідного правового матеріалу сприяє формуванню складного, багатомірного розуміння світу. Необхідність діяти з урахуванням позиції інших людей, з урахуванням правових норм стає умовою для розвитку.

Таким чином, право задає умови для розвитку здібностей, що істотно відрізняються від здатностей, які формуються на науковому рівні, у тому числі на матеріалах інших курсів соціально-гуманітарного циклу.

Крім того, робота правового характеру створює умови для формування ряду здібностей, пов'язаних з розвитком мислення й мови. З одного боку, у праві, як і в більшості інших освітніх курсів, застосовують дидактичні вправи, тренінги, які дозволяють практикуватися в застосуванні права. З іншого боку – аналіз кожного окремого правового випадку вимагає багатомірного його розгляду, обліку різноманіття законодавчих актів, різних норм, інтересів і позицій сторін. При застосуванні правових норм до кожного конкретного випадку реалізує себе діалектика загального й одиничного.

Здатність проектувати норму на конкретну ситуацію й бачити конкретне крізь призму норми – унікальна здатність, що виникає саме в сфері права й заснована на особливому типі мислення. Цей тип мислення забезпечує аналіз ситуацій “відкритого типу”: де немає еталонного рішення, вони зв'язані не тільки із традиційними розумовими операціями, а й із ціннісним вибором, з визнанням множинності правильних рішень. Матеріал для розвитку присутній й в інших соціально-гуманітарних науках, насамперед, у деяких філософських науках. Але принципова відмінність правових курсів полягає в тому, що мислення в них формується “у середині”

практичних дій, при аналізі ситуацій, тобто формується як складова практичної свідомості.

Аналіз наявного досвіду, результати проведених досліджень стверджують, що без обліку й використання можливостей, наданих у сфері права, ні той ні інший підходи не можуть у цілому вирішити завдання підготовки людини до життя й діяльності в правовому суспільстві, самостійного прийняття рішень щодо свого майбутнього, здатного діяти вільно й відповідально.

Рейтингові дослідження останніх років показують популярність юридичних знань, що збігаються із прямими інтересами і бажаннями особи, яка прагне перевірити свої здібності в різних сферах діяльності, де неодмінно стануть у пригоді правові знання. Тому питання правової освіти в сучасному світі викликає пильну увагу вчених, які намагаються розібратися в існуючих методиках, принципах і підходах у сфері правової освіти.

Зазначимо, що на сьогоднішній день виокремлено два основних підходи: перший з них пов'язаний зі створенням громадських курсів ситуативно-виховного характеру, другий припускає збереження сформованої практики викладання основ соціально-гуманітарних наук у рамках інтегрованого курсу правознавства.

Складовою будь-якої методики виступає методичний прийом, який, у свою чергу, виступає як приватний засіб, за допомогою якого в сукупності з іншими засобами реалізується той або інший спосіб пізнання правової дійсності і набуття навичок у сфері права.

Використовуючи різні методи навчання, ми здійснюємо певні дії, спрямовані на вирішення конкретних завдань. Вони і становлять поняття "методичні прийоми".

Сучасна педагогічна практика застосовує різні прийоми навчання, серед них найбільш доступними є пояснення та міркування.

Юридичні дефініції (право, правопорушення, відповідальність тощо) консультант розкриває шляхом пояснення. Цим поняттям охоплюють важливий прийом викладу правової теорії. Пояснюючи матеріал, консультант з права розкриває значення правових явищ, що вивчаються, взаємозв'язок його складових, дає оцінки, висновки.

Практика свідчить втім, що при постійному домінуванні такого прийому на заняттях знижується пізнавальна активність слухачів, які

одержують у готовому вигляді правову інформацію. Їх завдання полягає в тому, щоб зрозуміти її і запам'ятати.

Правова освіта може розглядатися як система виховних і навчальних дій, спрямованих на створення умов для формування:

- поваги до права;
- власних уявлень і настанов, заснованих на сучасних правових цінностях суспільства;
- концепцій, достатніх для захисту прав, свобод і законних інтересів особи та правомірної реалізації її громадянської позиції.

Цілі правової освіти визначають завдання, що стоять перед правовиховним процесом. До них можна віднести:

- формування та розвиток у громадян правових знань у сфері державного управління;
- виховання поваги, до принципів права, в першу чергу – до верховенства права;
- вироблення потреб та навичок активного захисту у встановленому законом порядку своїх прав, свобод та законних інтересів.

Реалізація вищезазначених цілей та завдань дозволить сформувати належний рівень правосвідомості громадян.

Правова освіта не може ізольовано існувати в суспільстві, вона спирається на дані педагогіки та юридичних наук, при цьому педагогіка застосовується для найбільш ефективного правового виховання, використовуючи розроблені принципи та методи, форми і способи виховання особистості. У цьому зв'язку теорія та практика формування і розвитку правової культури повинна бути тісно взаємопов'язана не тільки з наукою права, але й з іншими галузями гуманітарних знань. Вкрай актуальними є сьогодні проблеми, пов'язані з юридичної педагогікою.

Успішними умовами формування цього процесу слід вважати:

- створення і діяльність громадських організацій (можливо на базі крупних юридичних центрів), що приймають участь у різних соціальних проектах;
- учбові курси, що забезпечують профільне розширення і поглиблення уяви про право як особливого соціального інституту, феномен правової культури, її принципів, особливостей регулювання різних форм суспільних відносин, особливо в політичній та економічній сферах для широкого загалу. Чому цю місію не взяти на

себе юридичним коледжам, інститутам, факультетам в рамках і форматах визначених державою? Принаймі, це могло б до деякої міри свідчити про їх суспільну корисність і необхідність. Як приклад, це стає вкрай необхідним при запровадженні у правову тканину нових інститутів права, скажімо інституту медіації, правової комунікації, правового простору тощо.

Величезного значення у зв'язку з вищенаведеним набуває соціальне управління правоосвітнім процесом.

Уявляючи цей процес комплексною системою, можна зазначити, що змістовна сторона управління складається з двох напрямів: зовнішнього і внутрішнього.

Перший являє собою цілеспрямовану державну діяльність, завданням якої є організація і забезпечення важливих з точки зору правової політики напрямів по здійсненню правовиховного впливу і розробку державної політики по правовій освіті; а також організацію суб'єктного складу правоосвітнього процесу і здійснення відповідного контролю. Другий – внутрішній напрям відображається у формі здійснення конкретних програм правоосвітнього впливу, що реалізуються певним колом суб'єктів з метою реалізації правоосвітніх заходів.

Правоосвітня робота – це конкретні заходи, спрямовані на здійснення суб'єктом правового впливу певних дій, заснованих на розроблених програмах реалізації правового виховання в суспільстві. Отже, правоосвітній процес – це сукупність заходів, що здійснюються з метою досягнення оптимально можливого результату відповідності виховного впливу суб'єкта правової освіти на суспільство, спрямованих на формування правосвідомості і високої правової культури, поєднаних з використанням спеціальних правових засобів і правоосвітніх механізмів.

Проте, слід враховувати, що правові норми не є єдиними регуляторами поведінки. Було б серйозним спрощенням уявляти проблему таким чином, що право відразу стає внутрішнім регулятором поведінки конкретного індивіда. Сьогодні серйозна увага повинна приділятися взаємодії, взаємообумовленості та “взаємопідтримці” всіх діючих у державі соціальних регуляторів (моралі, етиці, релігійним нормам тощо) як складової державної правової політики [3, с. 37-43].

Формування правових переконань – від зовнішніх потреб, що пред'являє суспільство особистості, до внутрішнього переконання, та від нього – до дії – це шлях формування правової свідомості як необхідної умови забезпечення правопорядку. Без формування правового переконання неможлива правомірна поведінка. Процес реалізації правової норми – це взаємодія її вимог зі свідомістю індивіда. Не можна не погодитися з точкою зору вчених, що без вивчення переконань людини, її поведінки, психологічного механізму взаємодії вимог норми та свідомості людини не можливо зрозуміти мотиви правомірних вчинків.

Надбані правові знання повинні переходити в ціннісні установки, стати внутрішнім переконанням, отримати емоційне забарвлення, закріпитися в правових звичках.

Завдання правової освіти полягає в тому, щоб у своїй реалізації досягти такого рівня правосвідомості, коли кожен член суспільства дотримувався б соціальних правил поведінки та правових норм виключно внаслідок внутрішньої необхідності, власних переконань, а не під острахом примусу. У цьому і полягає формування мотивів та звичок правомірної, соціально активної поведінки. Поведінка особи повинна бути свідомою. Вироблення звички до дотримання правових норм, до правомірної поведінки – головне та найскладніше завдання правової освіти.

Ідеологічна цінність правової освіти полягає в тому, що вона є соціально необхідним явищем, обумовленим об'єктивними закономірностями побудови і розвитку суспільства.

Особливого значення, як уже зазначалося, набуває методика правоосвітнього процесу.

Формування протягом багатьох років концепцій у галузі правової освіти, а також різних методичних прийомів, за допомогою яких були досягнуті ті чи інші цілі правового навчання, дозволили констатувати факт народження відносно молодій сфері знання – методикі правової освіти.

Саме таку назву має педагогічна наука про завдання, зміст, методи правової освіти.

Методика правової освіти – це сукупність методичних прийомів, методів і моделей, за допомогою яких формуються уміння і навички поведінки людини у правовій сфері, головним завданням якої залишається: знайти, описати і оцінити способи навчання, які

виявилися б дуже успішними і досягли добрих результатів. Предметом будь-якої методики завжди виступає педагогічний процес.

Методика правової освіти вивчає способи діяльності у галузі правового навчання – методи, які можуть бути найрізноманітнішими, проте всі вони дозволяють зрозуміти, як навчити сучасного громадянина орієнтуватися у правовому полі.

Дана наука постійно вдосконалюється. З'являються нові підходи до процесу навчання, іде в минуле те, що є неефективним у практичній роботі.

Слід зауважити, що методика правової освіти – це не тільки наука, а й ціле мистецтво, оскільки ніякі теоретичні дослідження або практичні рекомендації ніколи не замінять того різновиду методичних прийомів, які народжуються стихійно-емпіричним шляхом. Проте доведено, що максимально результативний досвід створюється саме на основі знань науки, а не всупереч ним.

Дана методика покликана озброїти цілим арсеналом професійних засобів, прийомів, методів навчання праву.

Вона дозволяє чітко сформулювати освітні завдання на кожному етапі людського життя, забезпечує освітній процес сучасними методами навчання.

У буквальному розумінні “метод” позначає (від грец. “methodos” – шлях дослідження, теорія, навчання) “спосіб, за допомогою якого пізнається навколишня дійсність або досягаються конкретні цілі”. Дійсно, обраний метод досягнення певної мети відіграє важливу роль у житті людини, дозволяючи швидко досягти бажаного результату.

У галузі правової освіти виробилася своя система методів, яка дозволяє вирішувати основні завдання правового виховання громадян країни. У цьому зв'язку методи розглядаються як способи взаємопов'язаної діяльності, які спрямовані на досягнення цілей правової освіти, виховання і розвитку громадян.

Правова освіта – це єдина загальнодержавна система усвідомлення ролі і дієвості права, вивчення діючого законодавства, яка охоплює усі верстви населення.

Серед спрямувань правової освіти можна запропонувати наступні:

- правова освіта і правове виховання молоді;
- правова освіта за професійним спрямуванням із застосуванням норм відповідного галузевого законодавства;

- правова освіта депутатського корпусу;
- правова освіта працівників органів місцевого самоврядування;
- правова освіта працівників громадських організацій;
- правова освіта посадових осіб та робітників комерційних структур;
- правова освіта науковців;
- правова освіта людей пенсійного віку тощо.

Загальні цілі правової освіти конкретизуються і реалізуються засобами цілеспрямованого формування в освітньому процесі:

- здатності до дій в складних ситуаціях (в умовах кризових проявів), здібностей до аналізу соціальних і правових норм відносно конкретних умов їх реалізації;
- комунікативних здатностей;
- системних знань в сфері права, що забезпечують актуалізацію здібностей і таких навичок, що складають основу соціальних навичок;
- конкретних вмінь у соціальній, економічній та політичній сферах.

Правова освіта залежно від програми розвитку, профілю, реальних можливостей навчального закладу чи того, хто здійснює процес може будуватися в такий спосіб:

- систематичний курс;
- модульний курс разом з іншими соціально-гуманітарними курсами чи інтегрованим курсом;
- частина інтегрованого курсу.

Найбільш ефективним можна вважати використання різних “форматів” побудови курсу на кожному етапі засвоєння правової дійсності.

Якщо мова іде про так званий “побутовий” рівень правової освіти (тобто робота із широким загалом) перевагу, на наш погляд, слід надавати діяльній формі. При цьому є припустимим звуження учбово-інформаційного блоку при збереженні правового практикуму, який забезпечить формування особистого відчуття до ситуацій в правовій сфері. Запропонована методика всеобучу надасть можливість:

- набути базові навички, необхідні для того, щоб успішно діяти в реальних правовідносинах;

- одержати реальні правові знання, в тому числі про правову систему України, діюче законодавство відповідно до проблем диференціації прав та специфікації прав [4, с. 149-166];

- сформувати здатність до аналізу політичних ситуацій, що регулюються правовими нормами.

Учбові заходи повинні будуватися відповідно до двох типів:

1) учбовий курс, що включає елементи теорії права, забезпечує уявлення про право, як про особливу предметно-практичну область, уяву про основні права і свободи людини, про реалізацію галузей права, про систему гарантій прав, свобод і законних інтересів згідно діючого законодавства України;

2) практикум, що забезпечує формування практичних навичок поведінки в правовій сфері в реальному житті.

Якщо правова освіта стосується представників певних професійних напрямів, увагу слід в першу чергу зосередити на:

- здатності будувати власну правовідповідну поведінку в межах наявних свобод, прав і обов'язків;

- поглибленого рівня правових знань (різних галузей права, окремих законодавчих актів тощо);

- здатності до теоретичного аналізу правових ситуацій;

- навичках реалізації своїх прав в соціальній сфері в широкому правовому контексті.

Для забезпечення варіантного підходу до вивчення права необхідно розробити як мінімум три типи програм курсу:

- загальноосвітню;

- гуманітарного профілю;

- соціально-економічного профілю.

Для загальноосвітнього профілю право може бути представлено окремим модульним курсом, для гуманітарного – самостійним курсом чи деякими курсами модульного типу, для соціально-економічного профілю – самостійним учбовим курсом чи декількома курсами модульного типу.

Перспективним підходом є також розробка курсів різного рівня складності, що забезпечують можливість вибору відповідного інтересам суб'єктів вивчення права.

Програми правової освіти повинні враховувати: професійні навички, вік, соціальний статус, психологічні особливості тощо.

В пропедевтичному курсі основне значення набуває учбовий, а також практичний компоненти. Правові аспекти середовища та способу життя є на цьому етапі фоновою умовою розвитку правосвідомості.

Важливе значення у зв'язку з цим набуває категорія "інформаційно-правовий" простір, який, на наш погляд, об'єднує всі методи, шляхи, а головне форми, в яких міститься правова інформація.

В такий спосіб, хочемо констатувати, що відповідний до вимог цивілізованого суспільства рівень правової освіти, рівень правової освіченості кожної особистості, безумовно, сприятимуть ефективному полілогу громадянського суспільства, держави, влади, науки і людини.

Список використаних джерел:

1. Рабінович П. М., Бачинський Т. В. Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкілької молоді (теоретико- й соціолого-правове дослідження) // Праці львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / редкол: П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін. – Серія 1. Дослідження та реферати. – Вип. 29. – Львів: Видавництво ЛОБФ "Медицина і право", 2015. – 224 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ТВФ "Перун", 2005. – 1440 с.
3. Оніщенко Н. М. Нормотактика як складова державної правової політики / Н. М. Оніщенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 4 (126). – С. 37-43.
4. Тарахонич Т. І. Правове регулювання та реалізація прав і свобод людини та громадянина / Т. І. Тарахонич // Проблеми реалізація прав і свобод людини та громадянина в Україні. – К.: Юридична думка, 2007. – С. 149-166.

3.3. ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ОБОВ'ЯЗКОВОГО МЕДИЧНОГО СТРАХУВАННЯ В КОНТЕКСТІ РЕФОРУВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Українська юридична наука перебуває у стані реформування. Це обумовлено постійними змінами чинного законодавства, виникненням нових суспільних відносин, необхідністю упорядкування тих чи інших сфер суспільного життя. Поряд із цим, сама юридична наука оновлюється. Поступово модернізується перелік юридичних наукових спеціальностей, з'являються наукові розробки, що виконувались на стикові юридичних наук, видозмінюються підходи до використання методології наукового пошуку.

Одним із важливих напрямів розвитку сучасної юридичної науки є пошук шляхів удосконалення правового забезпечення системи охорони здоров'я та організації медичної допомоги. В рамках даного напрямку виокремлюється обов'язкове медичне страхування як організаційно-правовий спосіб покращення якості медичної допомоги та її фінансування. У цій царині важливими є норми адміністративного права. Адміністративному праву належить провідна роль у забезпеченні публічного управління галузі охорони здоров'я. Втім, вимушені констатувати, що як на рівні наукових досліджень, так і у практичній площині, потужний арсенал цієї фундаментальної галузі права використовується для організаційно-правового забезпечення медичної діяльності далеко не повною мірою. При цьому варто зазначити, що такий стан речей є незадовільним як для людини, суспільства, так і для держави, котра фактично не у змозі забезпечити своїм громадянам належну реалізацію права на отримання медичної допомоги.

Перш ніж розпочати дослідження обов'язкового медичного страхування як важливої організаційно-правової та фінансової сторони охорони здоров'я у розрізі реформування української юридичної науки, на наш погляд, видається за доцільне зупинитися на з'ясуванні теоретико-правової сутності страхування.

Переважна більшість негативних подій має випадковий характер, тому жодна з тих осіб, в житті яких можуть статися ці події, не може з достовірністю не тільки стверджувати – чи настане для неї ця подія чи ні, але і заздалегідь визначити розмір тих коштів, які можуть їй знадобитися для компенсації негативних наслідків. На відміну від цього збиток, який спричиняють деякі з негативних подій суспільству в цілому або достатньо великій групі людей, може заздалегідь передбачатися. Таке передбачення ґрунтується на вивченні як частоти виникнення певних подій для великого числа учасників, так і середньої величини збитку.

Саме можливість достовірної оцінки загального числа подій і середнього розміру збитку для великої кількості учасників, а також ризик настання шкідливої події для людини дозволяє застосовувати специфічний механізм для компенсації можливого збитку – *страхування*. При цьому однією з найпривабливіших сторін механізму страхування є малий розмір страхових внесків стосовно можливої страхової виплати. Тут виявляється принцип солідарності (солідарна взаємодопомога людей).

Спираючись на дане тлумачення сутності страхування, можна так визначити *медичне страхування*. По-перше, суттю цієї категорії є те, що в результаті страхування великої кількості людей стає можливим оцінити середню частоту захворюваності і розмір збитків. А по-друге, потенційні великі майнові витрати, які пов'язані з наданням медичної допомоги, заздалегідь вдається мінімізувати або й взагалі – уникнути шляхом сплати порівняно незначної страхової премії (страхового внеску).

Досліджуючи сутність страхування, важливо з'ясувати його функції, оскільки їх розуміння дасть змогу проаналізувати і соціальне призначення страхування, його роль як об'єкта правового регулювання. В науковій літературі існує мало поглядів на дане питання. Вони відрізняються залежно від того, з якої точки зору автор розглядає природу страхування. До функцій страхування відносять такі: попереджувальну (запобіжну), відновлювальну, ощадну, інвестиційну, контрольну [1, с. 8-9; 2, с. 6; 3, с. 56]. На думку Л. В. Андрущенко, страхування виконує такі функції:

- захист майнових інтересів фізичних та юридичних осіб;
- створення нових механізмів фінансування;
- мінімізація причин та наслідків настання страхових випадків;

- сприяння захисту національних інтересів;
- стимулювання розвитку підприємництва;
- звільнення державного бюджету від додаткових фінансових видатків та ін. [4, с. 7-8].

Виокремлюють також функції: формування спеціалізованих страхових фондів грошових коштів та матеріального забезпечення громадян [5, с. 33-34].

Але, на наш погляд, визначаючи функції страхування, необхідно, перш за все, чітко розуміти значення даного поняття, відмежовуючи його від інших категорій. У функціях виражаються найважливіші риси, сутність та призначення явища, його роль і місце в суспільстві. Звідси, до функцій страхування взагалі і медичного страхування, зокрема, можна віднести:

Накопичувальну (формування спеціалізованих страхових фондів грошових коштів, тобто акумуляція коштів до єдиного резерву, з якого в подальшому і здійснюються всі необхідні виплати).

Відновлювальну, яка виявляється у тому, що у випадку настання страхового випадку відбувається повне або часткове відшкодування завданих збитків (повна або часткова оплата медичних послуг).

Превентивну (профілактичну), сутність якої полягає в тому, що з метою збереження та накопичення страхових фондів, здійснюється фінансування заходів з недопущення або зменшення наслідків настання страхових випадків (фінансування лікувально-профілактичних заходів).

Контрольну, яка виявляється у тому, що страхові фонди мають суто цільову спрямованість – страхові внески акумулюються у страховому фонді на строго визначені цілі, використовуються в строго визначених випадках і строго визначеним колом осіб.

Всі інші функції, на нашу думку, є другорядними, похідними, ніби “побічним ефектом”, який може як виникати, так і не виникати у процесі виконання основних функцій. Наприклад, ощадна функція реалізовується, коли страхування використовується як засіб забезпечення захисту не тільки особистих та майнових втрат, але і самих грошових коштів, які вкладені як страхові платежі [3, с. 56]. Інвестиційна функція може виконуватися, коли страхові кошти використовуються як джерела інвестиційних ресурсів, а кредитна – при поворотності вкладених коштів (наприклад, при страхуванні життя).

Згідно з Законом України від 7 березня 1996 р. “Про страхування” під страхуванням розуміють вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів та доходів від розміщення коштів цих фондів [6]. Характеризуючи дане визначення, можна виділити такі ознаки:

- це вид цивільно-правових відносин;
- об'єктом страхування виступає майновий інтерес;
- захист майнових інтересів здійснюється за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів та доходів від розміщення коштів цих фондів.

Позитивним у даному визначенні є те, що законодавець вказує на страхування уже не як на діяльність певних суб'єктів, а як на вид правовідносин. Це, на наш погляд, більш точно відображає суть страхування. Але, не точною є вказівка на те, що це вид саме цивільних правовідносин. У процесі організації, управління і здійснення різноманітних видів страхування виникає маса різних правовідносин, які мають як цивільний, так і господарський, адміністративний, фінансовий характер. Частково це виправдовується тим, що дія даного Закону не поширюється на державне соціальне страхування.

Відповідно до ст.1 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, вказаний вид страхування є системою прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, котрий включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом (далі – роботодавець), громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом [7].

Якщо аналізувати наукові теоретичні розробки у сфері страхування, то можна дійти висновку, що тут також немає єдиної

думки про те, чим вважати страхування: способом, формою, методом, регулятором, сукупністю заходів, відносинами захисту тощо. Основоположник теорії страхування В. К. Райхер визначає страхування як систему відносин (форму організації цих відносин), які мають своєю метою захист майнового інтересу (страхового інтересу) фізичних та юридичних осіб у разі настання визначених подій (страхових випадків) шляхом здійснення страхових виплат за рахунок страхових фондів грошового характеру, які формуються шляхом сплати страхових премій (внесків) [8, с. 15].

Водночас В. М. Юрах, з точки зору фінансового права, визначає страхування як сукупність фінансово-правових норм, які регулюють відносини із формування цільових державних фондів грошових коштів, призначених для відшкодування збитків, завданих внаслідок реалізації певних страхових ризиків (природного, техногенного, соціального та іншого характеру), передбачених законом та (або) договором, шляхом розкладки суми збитків між учасниками формування цих фондів [9, с. 10].

У навчальній літературі з господарського права та теорії страхування це поняття визначають частіше як професійну діяльність спеціалізованих організацій (страхових компаній або страховиків) щодо надання учасникам відносин у сфері господарювання (страхувальникам) страхових послуг, спрямованих на захист їх майнових інтересів у разі настання визначених законом чи договором страхування страхових випадків за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати страхувальниками страхових платежів [10, с. 487]. Можливо, це пояснюється тим, що Господарський кодекс України визначає страхування, перш за все, як діяльність. Але, на наш погляд, це не зовсім правильно таке визначення радше підходить для категорії “страхова діяльність”, ніж “страхування”.

Деякі автори беруть в основу визначення страхування те поняття, яке дається в Законі України “Про страхування”. Так, Я. Ф. Радиш визначає страхування як вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) [11, с. 5].

Отже, науковці у сфері цивільного, господарського, фінансового та інших галузей права виводять власні теоретико-прикладні визначення терміна "страхування" відповідно до предмета правового регулювання їхніх правовідносин. У зв'язку з цим тлумачення страхування розкриває тільки їм (правовідносинам) притаманну правову сутність. Але, на наш погляд, у правовому аспекті визначення *страхування як сукупності правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі забезпечення страхового захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб, є найбільш правильним.* Саме таке поняття розкриває юридичну суть інституту страхування як правового утворення.

Характерними рисами страхування з точки зору юридичного забезпечення, є:

- не постійний, а ймовірнісний характер відносин (неможливо заздалегідь передбачати ні час настання страхового випадку, ні розмір збитків);

- зворотність коштів;

- чітко окреслений (замкнутий) характер перерозподільних відносин;

- цільове використання створюваного фонду (витрачання страхових ресурсів здійснюється виключно в певних випадках) [3, с. 62-63].

З'ясовуючи види та форми страхування, необхідно відзначити, що є багато різних класифікацій, які мають досить складний і об'ємний характер. Пояснюється це тим, що в даний час існує чимало різноманітних видів страхування. Нашою метою є визначити місце медичного страхування у загальній системі страхування.

У рамках добровільного страхування договір виступає як вільне рішення сторін, тоді як для обов'язкового страхування необхідність укладення договору передбачається відповідним імперативним приписом закону, здійснюється як би примушування до його укладення. Крім того, для певних видів обов'язкового страхування може взагалі не передбачатися процедура укладення договору, тобто допускається бездоговірне страхування.

До особливостей обов'язкового страхування необхідно віднести такі:

- є зв'язок обов'язкового страхування з державою;

- здійснюється через пряму вказівку закону;

- коло страхувальників та об'єкти страхування вказуються у відповідному нормативному акті;
- умови обов'язкового страхування, об'єм страхової відповідальності, страхове забезпечення визначаються законом;
- має примусовий характер;
- обов'язкове страхування передбачає особливий захист інтересів особи, яка повинна бути застрахована.

Залежно від джерела фінансування обов'язкове страхування можна поділити на:

1. Страхування, яке здійснюється за рахунок власних коштів або коштів заінтересованих осіб.

2. Страхування, яке здійснюється за рахунок відповідного бюджету.

Оскільки обов'язкове державне страхування є різновидом обов'язкового страхування, то йому відповідно притаманні і всі риси останнього. Але можна виділити і низку специфічних рис, а саме:

- встановлюється з метою забезпечення соціально значущих інтересів людини та держави в цілому, які пов'язані з життям, здоров'ям, майном;
- може здійснюється в бездоговірній формі;
- в ролі страховиків можуть виступати суб'єкти, які не є страховими організаціями;
- в ролі страхувальника можуть виступати як органи виконавчої влади, для яких страхування є управлінської функцією, так і спеціально створені органи.

У теорії страхування також виділяють такий вид страхування, як соціальне. Беручи до уваги тему нашого дослідження, у розрізі реформування юридичної науки, вважаємо за доцільне зупинитися більш детально на даному виді страхування. Соціальне страхування є складовим елементом системи соціального забезпечення, тобто системи правових, економічних та організаційних заходів, які спрямовані на компенсацію або мінімізацію наслідків зміни матеріального (соціального) становища людини внаслідок настання обставин, що визначаються державою соціально значущими, з метою вирівнювання соціального становища цієї людини порівняно з іншими членами суспільства.

Соціальне страхування, як правову категорію, на думку автора, можна визначати як сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, з

приводу соціального забезпечення людини при виникненні страхового випадку (соціально значущих обставин) за рахунок страхових грошових фондів.

На відміну від інших видів страхування, соціальне страхування має такі характерні ознаки:

1) поєднання інтересів суспільства і окремої людини (суспільство зацікавлено в забезпеченні гідного, мінімально необхідного рівня життя кожного його члена, а окрема людина заінтересована в компенсації або мінімізації наслідків зміни матеріального (соціального) становища, які відбулися внаслідок настання страхового випадку);

2) джерелом фінансування соціального страхування є спеціальний позабюджетний фонд (фонд соціального страхування, фонд соціальної підтримки тощо);

3) страхова виплата у рамках соціального страхування не обумовлена розміром страхового внеску;

4) страхові ризики, від настання яких здійснюється соціальне страхування, мають соціально значущий характер, тобто мають великомасштабні масові наслідки;

5) соціальне страхування охоплює тільки економічно активне населення, тобто населення, яке працює, у зв'язку з чим розмір страхових виплат має певну залежність від величини трудового внеску.

Важливим, з позицій розуміння сутності страхування, є пошук характерних ознак у правовому регулюванні обов'язкового та добровільного страхування. Аналіз доступної літератури, власні погляди автора дозволяють вказати, що до добровільне соціальне страхування відрізняється від обов'язкового соціального тим, що:

1. Обов'язкове соціальне страхування є частиною державної системи соціального захисту населення, а добровільне віднесено до приватного сектору економіки.

2. Правила добровільного соціального страхування визначаються безпосередньо страховими організаціями або їх об'єднаннями, а правила обов'язкового страхування встановлюються (санкціонуються) державою.

3. Обов'язкове соціальне страхування має, як правило, загальний характер, а добровільне – індивідуальний (або у рамках обмеженого кола осіб) характер.

4. Обов'язкове соціальне страхування здійснюється спеціально створеними, у встановленому законом порядку, некомерційними організаціями за безпосередньою участю держави, а, добровільне може здійснюватися як комерційними, так і некомерційними організаціями (товариствами взаємного страхування), у діяльності яких держава безпосередньої участі не бере.

5. Обов'язкове соціальне страхування має публічно-правовий характер, а добровільне соціальне страхування базується на нормах, передусім, цивільного законодавства.

Обов'язкове соціальне страхування вперше виникло в країнах Західної Європи внаслідок того, що, з одного боку, суспільство, яке все більш і більш розвивалося, вже не могло залишатися байдужим до соціальних та матеріальних проблем своїх членів, а, з іншого боку, воно не мало можливості забезпечити всіх, хто мав потребу, необхідним рівнем матеріальної допомоги (коштів міських бюджетів, бюджетів місцевого самоврядування, благодійних коштів тощо вже не вистачало). Одним із перших видів соціального страхування, який набув закріплення у правових нормах, було соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві. Саме проблеми компенсації заподіяної на виробництві шкоди стали причиною пошуку нових видів соціального захисту і введення системи соціального страхування.

Отже, на основі вивчення поняття страхування і ґрунтуючись на аналізі наукових праць, пропонуємо таке визначення медичного страхування:

Страхування у сфері медичної діяльності (медичне страхування) – це сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб при отриманні медичної допомоги у разі настання страхових випадків, визначених договором страхування або чинним законодавством за рахунок страхових грошових фондів, які формуються зі страхових внесків.

Медичному страхуванню притаманні ті ж ознаки, що і іншим видам страхування, а саме:

- ризиковий характер даних правовідносин;
- мета правовідносин – задоволення можливої потреби;
- платність (незалежно від безпосереднього платника);
- терміновий характер відповідальності страховика;
- обмеженість відповідальності страховика [3, с. 58-59].

Проте, медичне страхування має і свої особливості. По-перше, страховий ризик при медичному страхуванні пов'язаний з особою застрахованого, а не з його майном. По-друге, інший склад основних учасників страхових правовідносин (з'являється новий суб'єкт – медична установа). По-третє, якщо в інших видах страхування у разі настання страхового випадку страхові виплати отримує безпосередньо застрахований, то при медичному страхуванні кошти перераховуються на рахунок лікувально-профілактичної установи, де застрахованому надавалась медична допомога. По-четверте, якщо у традиційних видах страхування заключним етапом настання страхового випадку є виплата страхових коштів, то при медичному страхуванні застрахованому (пацієнту) надається певний обсяг медичної допомоги.

Страхова модель історично була не єдиною в контексті організації охорони здоров'я. З точки зору організаційно-правових та економічних особливостей медичної діяльності, тривалий час прийнято було виділяти такі моделі організації охорони здоров'я:

- а) національну;
- б) державну;
- в) приватну;
- г) страхову.

Але у результаті численних політичних, економічних і соціальних перетворень, які відбуваються у всьому світі і в кожній країні, зокрема, зазначена класифікація почала мати умовний характер. Сьогодні практично немає країн, які використовували б тільки одну з цих моделей. У більшості країн має місце поєднання 2–3 різних форм з переважанням якоїсь однієї моделі.

Всі існуючі організаційно-правові моделі охорони здоров'я склалися в певних країнах під впливом історичних, політичних, соціальних, економічних, технічних і багатьох інших чинників та розрізняються, перш за все, порядком фінансування системи, а саме:

1) переважно з податкових надходжень; 2) переважно з фондів соціального медичного страхування; 3) в яких діє змішана система фінансування.

Передумови запровадження обов'язкового медичного страхування в Україні Г. М. Токарєв переділяє на: соціально-економічні та юридичні. Останні, своє чергою, охоплюють: а) відсутність на рівні чинного українського законодавства способів

реалізації конституційно визначеної безоплатності медичної допомоги, що фактично робить цю норму ст. 49 Конституції України значною мірою декларативною; б) численну кількість підзаконних нормативно-правових актів рівня Міністерства охорони здоров'я України, які врегульовують питання медичної діяльності замість законів; в) відсутність належної системи контролю та нагляду за розподілом і витратою коштів, що виділяються на медицину в масштабі як держави, так і кожної області, району, окремо взятої медичної установи; г) необхідність пошуку адекватних способів захисту прав пацієнтів, які за умови сьогоденної охорони здоров'я мають незначні шанси на захист порушених (обмежених) прав під час надання медичної допомоги [12, с. 287].

Істотними відмінностями системи медичного страхування як організаційно-правової основи функціонування охорони здоров'я, що відрізняють її від інших систем, є:

- цілеспрямованість та адресність страхового внеску, який може бути використаний тільки в чисто медичних цілях;
- можливість здійснення контролю страхувальником і застрахованим за використанням страхових коштів;
- можливість вибору застрахованим лікаря і лікувально-профілактичної установи;
- обмеженість ролі уряду, який при обов'язковому медичному страхуванні вирішує лише певне коло завдань (визначає перелік основних видів допомоги, що надаються в рамках системи, визначає групи застрахованих і величину страхового внеску, встановлює правила взаємодії всіх сторін і т. ін.), а при добровільному страхуванні бере участь тільки в частині регламентації діяльності страхових організацій [13, с. 13].

Страхова система охорони здоров'я в даний час поділяється на: обов'язкове і добровільне (приватне) медичне страхування. Перше припускає обов'язкову сплату внеску для всіх з різними модифікаціями (платить працівник або роботодавець, або ж вони платять спільно у певних пропорціях), де страховий поліс є гарантом отримання будь-якої допомоги, крім особливих випадків. Така система заснована на чітко вираженій суспільній солідарності. У другому ж випадку, людина безпосередньо застраховує себе на випадок виникнення необхідності в отриманні тієї або іншої медичної допомоги.

Більшість розвинутих країн світу мають моделі організації охорони здоров'я, які фінансуються переважно з податкових надходжень або з фондів соціального медичного страхування. Стосовно кінцевого споживача – пацієнтів, щодо обсягу отримуваних послуг, кількості пільг і гарантії, дані моделі багато в чому схожі. Проте, є і суттєві відмінності. До основних з них можна віднести:

Окремі структури збору коштів і управління фондами обов'язкового медичного страхування є більш прозорими.

Факт залежності доступу до лікування від внесків дає хворому статус покупця (відповідно виявляється тенденція до більш точного визначення пільг і допомоги, на які платники отримують право).

Прибуток фонду обов'язкового медичного страхування визначається внесками, а не політичними перевагами (тобто, його діяльність менш політизується).

Виділення окремого фонду фінансування охорони здоров'я додає громадянам упевненості в тому, що додаткові кошти не будуть спрямовуватись на фінансування інших урядових програм.

Тоді, як у бюджетному процесі діє принцип єдності каси – всі кошти переміщуються в бюджеті і недостача коштів, що надійшли з одного джерела бюджету, покривається коштами, що надійшли з інших джерел, у страхуванні, навпаки, єдине джерело страхового фонду – страхові внески, і сам страховий фонд відокремлений від інших коштів [14, с. 81].

Враховуючи особливості нашої країни, систему цінностей і переконань громадян нашого суспільства, саме страхова медицина, вважаємо, здатна суттєво покращити стан справ у вітчизняній охороні здоров'я і забезпечити реалізацію головної мети участі держави в медичній галузі – збереження, покращення здоров'я населення та сприяння реалізації пацієнтами своїх прав, свобод та законних інтересів.

Отже, варто в контексті реформування юридичної науки зауважити: попереднє теоретико-правове обґрунтування проблематики медичного страхування в загальній системі страхування є необхідним. Це дасть змогу більш предметно та якісно здійснювати подальші наукові пошуки шляхів запровадження в Україні обов'язкового медичного страхування в Україні.

Досліджуючи адміністративно-правове забезпечення обов'язкового медичного страхування в Україні, на основі проведення

аналізу теоретико-правових особливостей страхування, визначення місця медичного страхування в системі страхування, варто перейти до аналізу перспектив запровадження адміністративно-правового забезпечення системи обов'язкового медичного страхування в Україні. Автор наголошує, що метою такого дослідження є визначення переваг та недоліків різних механізмів адміністративно-правового забезпечення втілення у життя обов'язкового медичного страхування. Також слід вказати на вплив таких новацій на функціонування системи охорони здоров'я, діяльність лікувально-профілактичних установ, забезпечення та захист прав пацієнтів тощо.

Перше питання у цьому сенсі. Чи є на сьогодні в Україні нагальна необхідність у запровадженні на законодавчому рівні обов'язкового медичного страхування? На наше переконання – так, адже це об'єктивно необхідно для таких суб'єктів:

а) громадян України, переважна більшість яких виступають час від часу як пацієнти, оскільки вони за результатами різних соціологічних досліджень значною мірою невдоволені доступністю та якістю медичної допомоги;

б) медичних працівників, оскільки у них з'явиться матеріальна зацікавленість якісно виконувати свою роботу, адже більш затребуваний спеціаліст буде отримувати більшу заробітну плату;

в) лікувально-профілактичних установ, оскільки вони реально отримуватимуть кошти за кожного пролікованого пацієнта і не так страждатимуть від одноканального фінансування, яке здійснюється виключно з бюджету;

г) суспільства у цілому, оскільки воно буде сприймати обов'язкове медичне страхування як додатковий аргумент соціального забезпечення та уваги з боку держави;

г) власне держави, оскільки механізм витрат коштів на фінансування медичних послуг стане прозорішим, а механізм впливу на лікувально-профілактичні установи, які надають неякісну медичну допомогу дієвішим, тощо [15, с. 192].

Сучасна Україна перебуває у стані глибокого реформування багатьох сфер суспільного життя, в тому числі і охорони здоров'я. Саме тому на порядку денному насамперед стоїть проблема упорядкування вітчизняного законодавства, присвяченого регулюванню медичної діяльності. Як слушно зауважила В. О. Бондарук, “незважаючи на суттєві позитивні зміни і поступ у

розробці і прийнятті нових законів, підзаконних актів про охорону здоров'я, правова база у цій сфері ще не відповідає повною мірою сучасним потребам. Її аналіз, виявлення слабких і сильних сторін, а також пропозиції з удосконалення чинних нормативних актів вказують на відповідні прогалини і недоліки" [16, с. 73]. Тут вбачається проблема наявності передусім численних підзаконних нормативно-правових актів Міністерства охорони здоров'я України. Вони, на жаль, не є і не можуть стати адекватною заміною законам. А саме останні мають визначати ключові засади регулювання певних напрямів медичної діяльності. "Удосконалення організації законодавства з охорони здоров'я населення має розпочинатися з його систематизації та консолідації з метою усунення надмірної множинності офіційних державних документів і створення у структурі національного законодавства великих блоків нормативного матеріалу з відповідним об'єктом правового регулювання як вихідної бази для проведення в наступному кодифікаційної роботи" [17, с. 181]. Як видається, підсумком такої роботи має стати прийняття Медичного кодексу України як базового документа, положення якого регулюватимуть усі напрями охорони здоров'я. Слід вказати, що проблематикою створення подібного узагальнюючого документа опікується ряд вітчизняних та зарубіжних фахівців, що також має стати своєрідним фундаментом оновлення вітчизняної правової науки.

У контексті реформування юридичної науки важливо дослідити сутність та основні пріоритети державної політики в галузі охорони здоров'я у сенсі запровадження обов'язкового медичного страхування. Вони повинні полягати у пошуках шляхів максимально можливого рівня медичного забезпечення населення при 100-відсотковому гарантуванні мінімуму надання медичних послуг. Іншими словами, кожен, хто б не звернувся за медичною допомогою, має її отримати в тому обсязі, в якому держава через різні механізми, і насамперед обов'язкове медичне страхування, профінансувала.

У цьому розумінні цікавої точки зору дотримується В. В. Глуховський, який стверджує, що "у сучасних концепціях реформи охорони здоров'я знову просліджується тенденція висунання вперед інтересів медичного співтовариства, а не пацієнтів, для яких, у першу чергу, і призначена система охорони здоров'я, і які її фінансують через свої податки. Іншими словами, ця соціальна модель недемократичного типу перейшла до нас у малозміненому

виді, роблячи дестабілізуючий вплив на суспільство в цілому, у міру просування України до нової політичної, економічної і соціальної системи” [18, с. 46]. До того ж, що на жаль, має місце і певний феномен домінування над пацієнтом навіть не медичного співтовариства, а тих структур, які потенційно впливатимуть на фінансування медичних витрат (фонди обов’язкового медичного страхування, страхові медичні організації тощо). Такий підхід, безумовно, не сприятиме пацієнтоспрямованому напряму розвитку обов’язкового медичного страхування.

Як слушно зазначає С. Г. Стеценко, підтримуючи запровадження в Україні обов’язкового медичного страхування, конституційно визначена безоплатність медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров’я в умовах сьогодення характеризується трьома ключовими ознаками: а) фактична неможливість забезпечити всім і кожному весь обсяг медичної допомоги на безоплатній основі; б) недоцільність внесення змін до статті 49 Конституції України; в) необхідність здійснення певних кроків, спрямованих на наближення формального та фактичного стану справ із безоплатною медичною допомогою [19, с. 44-45]. На жаль, за роки незалежності Україна так і не розв’язала проблеми запровадження обов’язкового медичного страхування. Хоча на розгляд Верховної Ради України неодноразово вносились законопроекти, які регулюють цей інститут права, проте жоден з них з тих чи інших причин так і не був прийнятий. А причини ці, на нашу думку різні. А саме:

– *політична*: у численних нормативно-правових актах передбачено необхідність прийняття закону про обов’язкове соціальне медичне страхування, але політичної волі для реального запровадження цього інституту немає;

– *економічна*: чинне законодавство України не містить цілісного підходу до державного регулювання фінансових відносин у системі охорони здоров’я;

– *соціальна*: обов’язкове соціальне медичне страхування як нове для України правове явище не отримало одностайності ані серед фахівців, ані серед населення;

– *інформаційна*: не повною мірою проводиться об’єктивне інформування як професійне, наприклад, медико-правової спільноти, так і загальне – населення, про переваги та ризики обов’язкового

соціального медичного страхування, про перспективи як загальнодержавні, так і точкові – для кожного пацієнта, медичного працівника;

- *організаційна*: слід створити передумови та забезпечити комплексні механізми для запровадження обов'язкового соціального медичного страхування, що відповідно потребуватиме, зокрема професійного кадрового ресурсу, належного матеріально-технічного забезпечення та фінансування [20, с. 58–59].

Як видається, всі ці причини дійсно мають місце, проте варто ще вказати на певного роду інерційність медичної системи, коли будь-які перетворення у цій царині втілюються у життя не так швидко, як того вимагає час та соціально-економічний характер сучасної держави. Про це явище часто говорять у контексті певної корпоративності та відносної закритості медичної спільноти, ми ж підкреслюємо повільний характер будь-яких організаційно-правових новацій. Не випадково, це дає певні підстави для ряду фахівців стверджувати, що вітчизняна медицина має все ще радянський, неререформований характер. “Треба розуміти одне: страхова медицина як найбільш дієвий і захисний механізм для галузі охорони здоров'я в умовах ринку і як система буде формуватися не один рік, за допомогою різних форм і механізмів її втілення, але для цього необхідна законодавча база. Тому прийняття закону про соціальне медичне страхування потрібно вже зараз, як право на цивілізоване формування майбутньої альтернативної медицини” [21, с. 39]. В цілому підтримуючи тезу про тривалий механізм адаптації обов'язкового медичного страхування, не зовсім зрозумілим є посилення авторів на альтернативну медицину. Схоже на те, що автори мали на увазі неофіційний, нетрадиційний характер надання медичної допомоги. Проте змірюється організаційно-правова сторона охорони здоров'я, сама ж процедура та інші схожі сторони медичної допомоги від цього не стають альтернативними.

Із позицій розуміння сутності державного впливу на охорону здоров'я можна скористатися принципами, які запропоновані З. С. Гладуном. До них належать, зокрема, такі принципи:

- системності, виходячи із системних засад у вирішенні економічних, соціальних, науково-технічних та інших проблем;

– комплексності – тобто необхідності використання державою всього арсеналу засобів та інструментів адміністративно-правового регулювання;

– наукової обґрунтованості;

– погодження інтересів стосовно різних учасників відносин у сфері охорони здоров'я;

– мінімальної достатності – виконання державою тільки тих функцій, які не можуть бути забезпечені іншими учасниками відносин, тощо [22, с. 132].

У цілому, підтримуючи обидві зазначені позиції, ми вважаємо, що принципами української державної політики в галузі охорони здоров'я в контексті медичного страхування повинні стати такі:

– законність, тобто чітке та неухильне виконання приписів законів, які стосуються загальної організації охорони здоров'я та обов'язкового медичного страхування;

– гуманістичність, котра виявляється у людиноцентристській спрямованості реформування вітчизняної медицини. Іншими словами, реформи не заради реформ, а реформи заради забезпечення реалізації прав людини;

– фінансова обумовленість – це чітка залежність пропонованих кроків тим коштам, котрі виділяються у бюджеті на охорону здоров'я. Суспільство повинне вірити державі стосовно здійснення реформ. В іншому випадку ми матимемо справу із популізмом, демагогією, черговим проявом недовіри пересічних громадян до втілюваних реформ;

– стадійність, щоб обов'язкове медичне страхування вводилось в практичну площину послідовно, крок за кроком. Доцільно, аби план реформ був розроблений на два-три роки. Чому не більше? Тому що, як і чимало інших реформ з охорони здоров'я, котрі планувались, але не були втілені у життя, це не буде серйозно сприйнято. Чому не менше? Тому що це малоімовірно з позицій комплексного характеру модернізації, яка охопить структури як суто медичні, так і тісно з ними пов'язані, проте які не перебувають у підпорядкуванні Міністерства охорони здоров'я України.

Відповідаючи на питання, хто ж виступатиме у якості страховика, зазначимо наступне. На наше переконання, все ж таки варто схилитись до необхідності залучення комерційних структур, а

саме страхових медичних організацій як страховиків. Це пов'язано із низкою обставин, ключовими із яких є такі:

- страхові медичні організації також займатимуться захистом прав пацієнтів;

- вони, не підпорядковуючись органам управління охороною здоров'я, зможуть більш об'єктивно контролювати якість медичної допомоги та взаєморозрахунки за надану медичну допомогу;

- необхідно буде організований чіткий контроль з боку держави та Фонду обов'язкового медичного страхування за цільовим витрачанням коштів, які надходять до страхових медичних організацій із системи обов'язкового медичного страхування.

У цьому контексті доцільно навести частину висновку, підготовленого відповідними науково-експертними структурами Верховної Ради України на проект Закону № 3370 від 08.10.2003 р., де зокрема, стосовно можливості залучення як страховиків саме страхових медичних організацій, зазначається: "Проект передбачає покласти здійснення захисту прав застрахованої особи на страхові організації, що діють на цивільно-правових засадах відповідно до Закону України "Про страхування". При цьому, зроблена спроба при формуванні системи обов'язкового медичного страхування поєднати позитивні моменти соціального та цивільно-правового страхування, що, до речі, не має безпосередніх аналогів у світовій практиці" [23].

Також важливим є вирішення питання стосовно того, що саме фінансуватиметься за рахунок коштів, отриманих із системи обов'язкового медичного страхування? Вказане знаходиться у руслі фінансування медичної діяльності узагалі, що, особливо на регіональному рівні надання медичної допомоги, продовжує залишатись актуальним та невирішеним питанням [24]. Цей напрям є важливим, оскільки мова йде про комплексний характер медичної діяльності, де можна виокремити такі складові витрат:

- оснащення лікувально-профілактичних установ лабораторно-інструментальним устаткуванням;

- витрати на ліки;

- заробітна плата медичному персоналу;

- витрати на комунальні послуги;

- поточний ремонт приміщень медичної установи тощо.

Зрозуміло, що від вирішення цього питання багато у чому залежить сприйняття суспільством самої ідеї обов'язкового медичного

страхування, оскільки пацієнти відчують мало покращень, коли левова частка коштів, котрі надійдуть на даний вид страхування, буде витрачена на ремонт лікарні. Також не матиме позитивних наслідків, коли вирішення цього питання буде залежати в кожному конкретному випадку від позиції керівника лікувально-профілактичного закладу чи органу управління охороною здоров'я.

Видається, що з метою дійсного досягнення позитивного результату реформування вітчизняної медицини, реального запровадження обов'язкового медичного страхування варто чітко передбачити, що кошти обов'язкового медичного страхування використовуватимуться на:

- оплату вартості наданої медичної допомоги пацієнту, котрий має поліс обов'язкового медичного страхування;
- преміювання медичного персоналу, котрий має високі показники у лікуванні застрахованих і у практиці якого мінімальна кількість дефектів надання медичної допомоги;
- утримання Фонду обов'язкового медичного страхування.

Таким чином, на наше глибоке переконання, запровадження в Україні обов'язкового медичного страхування є актуальним як з позицій практичного забезпечення прав та безпеки пацієнтів, так і у якості реформування української юридичної науки. Саме в цьому розрізі ми зможемо очікувати на нові результати, які б характеризувалися якістю, реалістичністю та перспективністю.

Список використаних джерел:

1. *Ширипов Д. В.* Страхование право : учебное пособие / Д. В. Ширипов. – М. : Издательско-торговая корпорация “Дашков и К°”, 2009. – 248 с.
2. *Юрах В. М.* Фінансово-правові засади страхування в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Віталій Михайлович Юрах. – Одеса, 2008. – 210 с.
3. *Косаренко Н. Н.* Страхование право : курс лекцій / Н. Н. Косаренко. – М. : Флінта, МПСИ, 2008. – 312 с.
4. *Андрущенко Л. В.* Державно-правове регулювання страхування у сфері зовнішньоекономічної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 “Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право” / Л. В. Андрущенко. – К., 2008. – 20 с.

5. Кричевский Н. А. Государственное регулирование социального страхования / Н. А. Кричевский, А. Г. Куксин. – [3-е изд.]. – М. : Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 2008. – 138 с.
6. Про страхування: Закон України від 7 березня 1996 р. № 85/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 18. – Ст. 78.
7. Основи законодавства України про загальнообов’язкове державне соціальне страхування: Закон України від 14 січня 1998 р. № 16/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 23. – Ст. 121.
8. Райхер В. К. Общественно-исторические типы страхования / В. К. Райхер – М. – Л., 1947.
9. Юрах В. М. Фінансово-правові засади страхування в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Віталій Михайлович Юрах. – Одеса, 2008. – 210 с.
10. Вінник О. М. Господарське право : курс лекцій / О. М. Вінник. – К. : Атіка, 2004. – 624 с.
11. Радиш Я. Ф. Медичне страхування : навч. посіб. / Я. Ф. Радиш – Вид-во НАДУ, 2005. – 88 с.
12. Токарев Г. М. Обов’язкове медичне страхування в Україні: соціально-економічні та юридичні передумови запровадження / Г. М. Токарев // Публічне право. – 2011. – № 3. – С. 286-292.
13. Семенов В. Ю. Опыт реформирования здравоохранения в зарубежных странах / В. Ю. Семенов, В. В. Гришин. – М. : Федеральный фонд ОМС, 1997. – 256 с.
14. Ковалевский М. А. Правовой статус территориальных фондов обязательного медицинского страхования и проблемы уплаты страховых взносов (платежей) органами местного самоуправления / М. А. Ковалевский, Н. А. Шевелева. – М. : Федеральный фонд ОМС, 2000. – 216 с.
15. Стеценко В. Ю. Обов’язкове медичне страхування в Україні (адміністративно-правові засади запровадження) : монографія / В. Ю. Стеценко. – К. : Атіка, 2010. – 320 с.
16. Бондарук В. О. Аналіз нормативно-правової бази в галузі охорони здоров’я: проблеми і перспективи / В. О. Бондарук // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 2. – С. 65-74.
17. Алексеева І. М. Загальний стан організації законодавства з охорони здоров’я населення України / І. М. Алексеева // Запорожский медицинский журнал. – 2007. – № 2. – С. 178-182.

18. Глуховський В. В. Забезпечення прав пацієнтів і громадян в області медицини як найбільш ефективна частина реформи охорони здоров'я в Україні / В. В. Глуховський // Стратегія реалізації державних гарантій надання медичної допомоги населенню України на засадах медичного страхування: збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (25–26 грудня 2001 р.). – Ірпінь, 2001. – С. 46–52
19. Стеценко С. Г. Конституційна норма про безоплатність медичної допомоги в Україні: чи є необхідність внесення змін? / С. Г. Стеценко // Публічне право. – 2015. – № 3. – С. 40–48
20. Страхування в галузі охорони здоров'я: навч. посіб. – Л.: Вид-во ЛОБФ “Медицина і право”, 2010. – 216 с.
21. Гирін В. М. З досвіду надання в Україні медичної допомоги на страхових засадах / В. М. Гирін, Б. П. Криштопа, І. С. Зозуля // Стратегія реалізації державних гарантій надання медичної допомоги населенню України на засадах медичного страхування: збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (25–26 грудня 2001 р.). – Ірпінь, 2001. – С. 39–45.
22. Гладун З. С. Адміністративно-правовий механізм державного регулювання відносин у сфері охорони здоров'я / З. С. Гладун // Львівський медичний часопис. – 2006. – № 3–4. – С. 129–135.
23. Висновок на проект Закону № 3370 від 08.10.2003 р. “Про фінансування охорони здоров'я та медичне страхування” [Електронний ресурс]. – Режим доступу до висновку: www.rada.gov.ua
24. Шевчук Н. В. Фінансування медицини як складова механізму адміністративно-правового регулювання охорони здоров'я на регіональному рівні / Н. В. Шевчук // Публічне право. – 2014. – № 2 (14). – С. 52–58.

3.4. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ ТА АТЕСТАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ, НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ТА НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ

Першочергову роль у будь-якому суспільстві, у розвитку соціальної і духовної сфер, матеріального виробництва і самореалізації особистості завжди відігравала освіта і наука. Особливого значення вона набуває в сучасних умовах формування соціальної, демократичної, правової держави, коли Україна спрямовує активні зусилля на виведення суспільства з кризового стану і забезпечення економічного зростання, всебічної охорони прав, свобод і безпеки людини.

Реформи системи освіти як найважливішої галузі держави Україна мають ґрунтуватися на основі міжнародних декларацій, якими проголошені основні принципи розвитку освітньої політики держав, що поширюють систему європейської освіти. Педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники повинні стати активними учасниками створення європейського простору вищої освіти, відповідно до вимог Болонської декларації.

У зв'язку з цим, головну увагу необхідно зосередити на підвищенні загальної культури освітян та науковців, рівня їх ділової кваліфікації та соціального статусу до рівня, що відповідає його ролі у суспільстві.

Однією із найефективніших форм перевірки рівня кваліфікації, яка сприяє розширенню кола творчо працюючих педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників, розробці та реалізації ними нових педагогічних технологій, інноваційних програм, диференціюванню змісту освіти, а також підвищенню якості освіти, є атестація.

В умовах динамічного розвитку економіки атестація має велике значення як для роботодавця, так і для працівника в усіх галузях господарства. Для роботодавця важливо оптимізувати використання трудових ресурсів, сформувати кадровий резерв, створити додаткові стимули для підвищення кваліфікації працівників, посилення

відповідальності та виконавчої дисципліни, забезпечити можливість правового регулювання розірвання трудового договору з працівниками, які не відповідають вимогам, що до них висуваються. Працівники, які проходять атестацію, мають можливість зарекомендувати себе як кваліфіковані, ініціативні співробітники і тим самим забезпечити підвищення рівня оплати праці.

Атестація є найбільш поширеною формою перевірки рівня кваліфікації педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників та має на меті не лише постійне стимулювання працівників до підвищення рівня своїх знань, умінь та навичок, а й покращення якості та ефективності їх роботи. Вона сприяє реалізації державної політики щодо перспективи розвитку освіти, науки та техніки в Україні, забезпеченню зміцнення наукового потенціалу держави за рахунок висококваліфікованих, які спроможні віднайти шляхи вирішення складних проблем суспільного та державного життя.

У теорії трудового права до питання атестації педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників звертались у своїх роботах В. А. Глоzman, І. К. Дмитрієва, О. П. Жиров, В. І. Курілов, Л. І. Лазор, Б. Д. Лебін, Р. З. Лівшиць, Л. С. Лобанова, Х. Т. Мелешко, Ф. П. Негру, В. П. Пастухов, О. І. Процевський, М. Л. Смолярова, О. В. Тищенко, Г. А. Ципкін.

Як слушно визначено в Юридичній енциклопедії під ред. Ю. С. Шемшученко [31, с. 161], атестація (від лат. attestatio – свідчення, підтвердження) – перевірка та оцінка ділової кваліфікації працівників на предмет їх відповідності займаній посаді або здійснюваній роботі. Метою атестації є найбільш раціональне використання кадрів, підвищення ефективності їх праці.

Слід відмітити вдале визначення атестації, яке наведене у Короткому юридичному словнику під ред. авторського колективу: Н. М. Хуторян, І. В. Зуба, Д. А. Єринова, а саме: атестація – систематична перевірка і оцінка кваліфікації працівника на відповідність його посаді або роботі, яку він виконує [3, с. 13].

Аналіз наведених енциклопедичних визначень дає можливість виявити однорідну мету атестації для всіх категорій працівників – це перевірка кваліфікації працівника для встановлення відповідності його займаній посаді.

Разом з тим, в Юридичному енциклопедичному словнику під ред. О. Я. Сухарева під атестацією розуміють визначення кваліфікації працівника з метою перевірки його займаній посаді. Тут же зазначено, що атестація проводиться для найбільш раціонального використання спеціалістів, підвищення ефективності їх праці та відповідальності за довірену роботу та сприяє подальшому покращеному підбору та вихованню кадрів, підвищенню їх ділової кваліфікації [32, с. 25-26].

На нашу думку, дане визначення не відображає однорідної мети атестації, на відміну від наведених у визначеннях, даних у Юридичній енциклопедії під ред. Ю. С. Шемшученко та Короткому юридичному словнику під ред. авторського колективу: Н. М. Хуторян, І. В. Зуба, Д. А. Єринова, оскільки автори Юридичного енциклопедичного словника під ред. О. Я. Сухарева вважають, що під час атестації визначається кваліфікація працівника. Вважаємо, що дане визначення носить незавершений характер, оскільки під час атестації спочатку відбувається перевірка рівня кваліфікації працівника, а вже як наслідок такої перевірки – працівнику встановлюється кваліфікаційна категорія (рівень, розряд), підтвердження якої відбувається видачею диплому чи іншого документа про присвоєння того чи іншого кваліфікаційного рівня чи рівня освіти. Тому, ми вважаємо, що під поняттям “атестація” слід розуміти правову форму перевірки та встановлення рівня кваліфікації працівника під час виконання ним трудових обов’язків, покладених на нього трудовим договором.

В юридичній літературі поняття “атестація” досліджували різні покоління вчених – науковців. Думки деяких з них співпадають з нашою точкою зору, що атестація – це організаційно-правова форма, метою якої є перевірка рівня кваліфікації працівника на відповідність займаній посаді, а в деяких випадках – також встановлення рівня кваліфікації.

Цікавим є підхід до проблеми визначення атестації В. І. Курілова, який спробував обґрунтувати широке і вузьке поняття атестації.

При обґрунтуванні свого підходу до визначення атестації в широкому розумінні В. І. Курілов вказує, що з етимологічної точки зору слово “атестація” означає визначення кваліфікації, рівня знань робітника чи службовця, відзив про його можливості, ділові та інші якості. Таке визначення кваліфікації, рівня знань робітника, службовця, учня, громадянина, відповідність його ділових і

політичних якостей певній професії, спеціальності, кваліфікації чи посаді є атестацією в широкому розумінні.

Атестація у широкому розумінні визначається як передбачена законом обов'язкова періодична перевірка, свідчення, відзив про здібності працівника, оцінка його ділових якостей та професійних досягнень, які проявлені ним у процесі трудової діяльності.

Доцільно погодитися із думкою В. І. Курілова та зробити висновок, в рамках нашого дослідження, що при тлумаченні атестації педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників, в широкому розумінні, ми прослідковуємо, що одним із наслідків такої атестації може бути присудження наукового ступеня чи присвоєння вченого звання працівнику.

Дослідник В. І. Курілов також розглядає атестацію у вузькому розумінні – це періодична перевірка ділових і політичних якостей певних категорій працівників, що проводиться підприємством, установою, організацією в спеціальній організаційно-правовій формі і має на меті постійне підвищення ділової кваліфікації та ідейно-політичного рівня працівників, а також для поліпшення добору та розстановки кадрів [4, с. 90].

Інший погляд на визначення атестації, який заслуговує на увагу, ми знаходимо у В. П. Пастухова. Під атестацією він розуміє визначення ділової кваліфікації працівника, характеристику його особистих якостей, оцінку результатів його службової діяльності. Атестація – це також організаційно-правова форма періодичної перевірки школами (підприємствами, установами, організаціями) ділових якостей відповідних категорій працівників з метою постійного їх підвищення, покращення підбору і розстановки кадрів [4]. Цілком погоджуємось з тим, що атестація – це організаційно-правова форма перевірки ділових якостей працівників, яка, на нашу думку, відображає об'єктивний рівень кваліфікації педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників та є відповідним стимулом для подальшого покращення їх роботи, але не можемо погодитись із тим, що метою атестації є постійне підвищення, покращення підбору і розстановки кадрів, оскільки вважаємо, що метою атестації є перевірка та встановлення рівня кваліфікації працівника, яка сприяє ефективному використанню трудових ресурсів

О. П. Жиров, визначав атестацію як “встановлену державою форму періодичної перевірки спеціальної трудової правоздатності

певної категорії працівників та якості виконання ними своєї трудової функції з метою встановлення відповідності їх займаній посаді, підвищення їх професійно-ділового та морального рівня, а також сприяння адміністрації в покращенні підбору та розміщення кадрів.” [5, с. 7].

Дійсно, атестація допомагає визначити рівень професійної підготовки працівника, його особистісні якості, якість виконання ним своєї трудової функції, однак вважаємо, що атестація має на меті не періодичну перевірку спеціальної трудової правоздатності, здатності мати певні трудові права та нести обов’язки, а перевірку виконання посадових обов’язків працівником на належному професійному рівні.

Ф. П. Негру визначає атестацію як “проведення перевірки кваліфікації працівника шляхом періодичної оцінки його знань, досвіду, навичок, здібностей, тобто, його відповідності займаній посаді чи виконуваній роботі.” [12, с. 10].

Слід погодитися з думкою автора, який у своєму визначенні чітко вказує на одну із ключових ознак атестації – її періодичність, та відмічає не лише констатуючу роль атестації (підтвердження рівня кваліфікації), а й оціночну роль (визначення відповідності займаній посаді).

В свою чергу, Б. Д. Лебін визначав атестацію як “порядок встановлення кваліфікації спеціаліста, тобто визначення на підставі оцінки проведеної ним роботи (постійної чи за певний період часу), чи володіє він необхідними знаннями, досвідом та навиками для виконання конкретних обов’язків.” [75, с. 9]. Не можемо повністю погодитися із даним визначенням, оскільки автор дуже вузько трактує поняття атестації, вкладаючи в нього лише визначення кваліфікації спеціаліста за його конкретними трудовими обов’язками, не визначаючи при цьому наслідків такої атестації.

Таким чином, відомі в науці трудового права визначення поняття “атестація” формують певну характеристику даного правового явища, але сформулювати своє власне бачення про поняття атестації педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників ми можемо лише при комплексному дослідженні правового регулювання відносин атестації вказаної категорії працівників.

За роки своєї незалежності Україна створила певну нормативно-правову базу, яка регулює відносини атестації в галузі освіти.

Цікавим в історичному аспекті є те, що перші спроби щодо врегулювання відносин атестації педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників були зроблені Указом Катерини II “О произвождении кандидатов, обучившихся медицине, в доктора сего факультета по собственным медицинской коллегии экзаменам” від 9 червня 1764 року [15]. Протягом наступних п'ятдесяти років вийшло кілька документів про проведення атестації в найбільш відомих університетах Російської імперії. Одним із найбільш значущих можна вважати Указ Олександра I “О производстве в ученые степени на основании Положения, у сего прилагаемого” від 20 січня 1819 року [16].

Слід відмітити, що зародження системи атестації було обумовлено життєвою потребою держави у формуванні наукових кадрів, позбавленні залежності від професорів-іноземців у російських університетах. З цією ж метою були створені центри підготовки “професорських стипендіатів”, які стали своєрідною аспірантурою. Загалом, досліджуючи історію становлення атестації педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників, можна відзначити, що у період з 1724 по 1917 рік на території Російської імперії було прийнято 148 законів, указів та постанов міністерств, 89 розпоряджень міністра народної освіти з питань підготовки “професорських кандидатів” та присудження наукових ступенів.

Цікавим фактом, на нашу думку, є те, що з 1918 по 1932 рік Декретом Ради народних комісарів РРФСР від 01 жовтня 1918 року система атестації педагогічних та науково-педагогічних кадрів взагалі була відмінена. Було скасовано вчені ступені та вчені звання, відмінено всі пов'язані з ними привілеї.

Згодом, Інструкцією про порядок заміщення посад професорсько-викладацького складу і наукових працівників вищих навчальних закладів, затвердженою Наказом Мінвузу та ВЦРПС від 03 липня 1962 року було встановлено переобрання професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів.

Також у 1962 році Інструкцією про порядок заміщення посад наукових працівників науково-дослідних установ, затвердженою Постановою Президіуму Академії наук СРСР 14 грудня 1962 року № 982 було введено періодичне переобрання наукових працівників науково-дослідних установ, яке в певній мірі виконувало роль атестації. Лише у 1985 році було запроваджено атестацію керівних

наукових, інженерно-технічних працівників наукових і науково-дослідних установ, конструкторських виробничих, науково-виробничих об'єднань і підприємств.

Щодо педагогічних працівників, то зауважимо, що атестація вчителів загальноосвітніх шкіл була передбачена в Положенні про порядок проведення атестації вчителів, вихователів, старших піонервожатих загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів та дитячих будинків всіх типів та найменувань, вихователів навчальних дошкільних закладів, затвердженому Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 червня 1972 року [19].

На сьогодні день відносини атестації педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників регулюються на централізованому, галузевому та локальному рівнях.

На централізованому рівні правове регулювання атестації педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників здійснюється нормами Конституції України від 28 червня 1996 р., Законів України “Про освіту” від 23 травня 1991 р. № 1060-ХІІ, “Про вищу освіту” від 1 липня 2014 р. № 1556-VII, “Про загальну середню освіту” від 13 травня 1999 р. № 651-XIV, “Про наукову та науково-технічну діяльність” від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII

Відповідно до статті 54 Закону України “Про освіту” від 23 травня 1991 року, педагогічну діяльність у закладах освіти здійснюють педагогічні працівники, у вищих закладах освіти третього і четвертого рівнів акредитації та закладах післядипломної освіти – науково-педагогічні працівники.

Більш детальні визначення понять “педагогічний працівник” та “науково-педагогічний працівник” наведені у законах України, які регулюють педагогічну діяльність у загальноосвітніх навчальних закладах та вищих навчальних закладах. Так, відповідно до Закону України “Про загальну середню освіту” від 13 травня 1999 р., педагогічним працівником повинна бути особа з високими моральними якостями, яка має відповідну педагогічну освіту, належний рівень професійної підготовки, здійснює педагогічну діяльність, забезпечує результативність та якість своєї роботи, фізичний та психічний стан здоров'я якої дозволяє виконувати професійні обов'язки в навчальних закладах системи загальної середньої освіти [22]. Водночас, нормами Закону України “Про вищу освіту” від 1 липня 2014 р., визначено, що педагогічні працівники – це

особи, які за основним місцем роботи у вищих навчальних закладах провадять навчальну, методичну та організаційну діяльність [21]. Наведені вище визначення поняття “педагогічний працівник” практично повністю тотожні, але вбачається, що було б доцільно привести у відповідність норми Закону України “Про загальну середню освіту” від 13 травня 1999 р., із нормами Закону України “Про вищу освіту” від 1 липня 2014 р., та уніфікувати визначення однієї категорії працівників в чинному законодавстві, що регулює освітні відносини.

Стаття 53 Закону України “Про вищу освіту” встановлює, що науково-педагогічні працівники – це особи, які за основним місцем роботи у вищих навчальних закладах провадять навчальну, методичну, наукову (науково-технічну, мистецьку) та організаційну діяльність [21]. Водночас, Закон України “Про наукову і науково-технічну діяльність” від 26 листопада 2015 року, категорично вказує, що науково-педагогічним працівником може бути вчений, який має вищу освіту не нижче другого (магістерського) рівня, відповідно до трудового договору (контракту) в університеті, академії, інституті професійно провадить педагогічну та наукову або науково-педагогічну діяльність та має відповідну кваліфікацію незалежно від наявності наукового ступеня або вченого звання, підтверджену результатами атестації у випадках, визначених законодавством [23].

Таким чином, ми спостерігаємо абсолютну різницю у двох правових визначення однієї категорії працівників. Адже, не кожна особа може бути вченим¹, але при цьому вона може професійно займатися педагогічною чи науково-педагогічною діяльністю в навчальних закладах третього та четвертого рівнів акредитації шляхом сумлінного виконання своїх трудових обов’язків по забезпеченню навчального процесу. З метою усунення колізії правових норм в діючому законодавстві та для вироблення єдиного правового підходу до визначення правового статусу даної категорії працівників, пропонуємо внести зміни до Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність” від 26 листопада 2015 р., якими визначити, що науково-педагогічні працівники – працівники, які за основним місцем роботи у вищих навчальних закладах провадять

¹ Відповідно до Закону України “Про наукову та науково-технічну діяльність”, вчений – фізична особа, яка проводить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження і отримує наукові та (або) науково-технічні (прикладні) результати.

навчальну, методичну, наукову (науково-технічну, мистецьку) та організаційну діяльність.

Відомим є факт, що відносини атестації педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників регулюються на централізованому рівні загальними нормами, а саме законами, які ми зазначали вище. Так, зокрема, статтею 55 Закону України “Про вищу освіту” від 1 липня 2014 р., визначено, що педагогічні працівники кожні п’ять років проходять атестацію, за результатами якої визначається відповідність працівників займаній посаді, присвоюються категорії, педагогічні звання [21]. Порядок атестації педагогічних працівників встановлюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки. Паралельно, стаття 27 Закону України “Про загальну середню освіту” від 13 травня 1999 р., вказує, що атестація педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів здійснюється незалежно від підпорядкування, типів і форм власності, є обов’язковою і проводиться, як правило, один раз на п’ять років, відповідно до Типового положення про атестацію педагогічних працівників [28].

Вказане положення є одним із галузевих нормативних актів, який більш детально визначає порядок проведення, зокрема, атестації педагогічних працівників. Дане Типове положення про атестацію педагогічних працівників України, затверджене наказом Міністерства освіти України 6 жовтня 2010 р. № 930 визначає, що атестація – це система заходів, спрямована на всебічне комплексне оцінювання їх педагогічної діяльності, за якою визначаються відповідність педагогічного працівника займаній посаді, рівень його кваліфікації, присвоюється кваліфікаційна категорія, педагогічне звання.

Аналізуючи вищенаведене правове визначення атестації педагогічних працівників, можна зробити висновок про те, що атестація проводиться для перевірки професійного рівня педагогічного працівника та визначення рівня його кваліфікації.

Наша думка в певній мірі співпадає із думкою авторів проекту Трудового кодексу України, стаття 332 якого “Атестація працівників” визначає, що з метою перевірки професійного рівня та кваліфікації працівників, їх відповідності займаній посаді роботодавець, якщо це передбачено законом, може проводити періодичну атестацію працівників з дотриманням норм Цього кодексу. Суперечливим, на наш погляд, є підхід авторів до визначення, оскільки воно, в певній

мірі обмежує право працівника та керівника підприємства юридично визначити або встановити, під час атестації, рівень кваліфікації працівника, зокрема, якщо це стосується атестації освітян. Адже, норми Закону України “Про вищу освіту” вказують, що атестація – це встановлення відповідності засвоєних здобувачами вищої освіти рівня та обсягу знань, умінь, інших компетентностей вимогам стандартів вищої освіти. Саме за результатами атестації педагогічним, науково-педагогічним та науковим працівникам присуджується відповідний ступінь вищої освіти, присвоюється відповідна кваліфікація, встановлюється категорія, що дає право на заняття відповідної посади. Таким чином, було б доцільним в положення Проекту, якими планується врегулювати відносини атестації, додати, що під час атестації відбувається не лише перевірка професійного рівня та кваліфікації працівників, а й, як наслідок, встановлення або визначення ступеню вищої освіти чи рівня кваліфікації.

Заслуговує на увагу думка, відносно поняття атестації, С. В. Дріжчани, яка пропонує розглядати атестацію як складову трудового договору та вносить пропозиції відносно необхідності закріплення визначення атестації в майбутньому новому Трудовому кодексі. На її думку, нормативне визначення може бути таким: “Атестація – це визначення відповідності працівників займаній посаді, виконуваній роботі та кваліфікації. Перелік працівників, для яких запроваджується атестація, встановлюється законом. Основні засади, критерії оцінки та порядок проведення атестації встановлюються законодавством” [20]. Вважаємо, що дане визначення заслуговує на увагу, але, на нашу думку, було б доцільно вказати, що під час атестації не лише визначається відповідність працівника займаній посаді, а й перевіряється або підтверджується рівень його кваліфікації.

Спірним також, на нашу думку, є і питання щодо врегулювання відносин атестації наукових та науково-педагогічних працівників спеціальними нормами, а саме – Законом України “Про наукову і науково-технічну діяльність” від 26 листопада 2015 р. Стаття 29 вказаного закону визначає, що атестація наукових працівників проводиться в наукових установах не рідше одного разу на п’ять років з метою оцінювання рівня професійної підготовки наукового працівника, результативності його роботи; визначення відповідності кваліфікації наукового працівника займаній посаді; виявлення перспективи використання здібностей наукового працівника,

стимулювання підвищення його професійного рівня; визначення потреби в підвищенні кваліфікації, професійній підготовці наукового працівника [29]. При цьому, в Законі прямо не відображено, чи підпадають під дію цієї норми науково-педагогічні працівники, правовий статус яких визначається даним Законом. Адже згідно зі статтею 4 згаданого нами Закону, суб'єктами наукової і науково-технічної діяльності є наукові працівники, науково-педагогічні працівники, аспіранти, ад'юнкти і докторанти, інші вчені. В зв'язку з цим, постає питання: якщо Закон регулює правовий статус наукових та науково-педагогічних працівників, чому окрема стаття 29 Закону говорить лише про атестацію наукових працівників? Чи проходять взагалі атестацію науково-педагогічні працівники, в процесі їх трудової діяльності на відповідність займаній посаді? Чи є однорідними поняття атестації педагогічного, науково-педагогічного та наукового працівника як системи заходів щодо оцінювання працівника і атестації як процедури визначення та встановлення відповідного рівня ступеню вищої освіти?

Норми Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність" від 26 листопада 2015 року, і зазначеного вище Положення вказують, що атестація наукових працівників проводиться з метою визначення відповідності їх кваліфікації займаній посаді, то, з однієї точки зору, можна припустити, що визначення відповідності кваліфікації займаній посаді науково-педагогічного працівника може проходити під час конкурсного обрання на його посаду. Важливим є той факт, що на зміну інституту періодичного обрання (переобрання) наукових працівників, що був встановлений Інструкцією про порядок заміщення вакантних посад наукових працівників науково-дослідних установ, що була затверджена постановою Президії Академії наук СРСР від 14 грудня 1962 року № 982 (нині втратила чинність), в 1985 році був запроваджений інститут атестації. Таким чином, можна було б припустити, що конкурс на заміщення вакантних посад науково-педагогічних працівників, є аналогом атестації, оскільки під час конкурсу також оцінюється професійний рівень науково-педагогічного працівника та встановлюється відповідність вимогам, які висуваються для цієї категорії працівників, згідно чинного законодавства.

Дехто з вчених вважає, що обрання працівників за конкурсом на вакантну посаду є різновидом атестації. Так, Л. І. Лазор зазначала, що

“переобрання працівників – це різновид періодичної атестації, оскільки воно направлене на оцінку ділової кваліфікації, особистого трудового внеску та моральних якостей певної категорії працівників при визначенні відповідності займаній посаді” [8, с. 57].

На наш погляд, не можна погодитися із вищевказаним твердженням, оскільки науково-педагогічні працівники під час проведення конкурсу на обрання на посаду не піддають оцінці свої наявні професійні якості, адже до уваги беруться інші вимоги, в порівнянні із процесом атестації. Так, наприклад, при оголошенні конкурсу на заміщення вакантної посади керівника вищого навчального закладу III і IV четвертого рівні акредитації до претендента, згідно статті 42 Закону України “Про вищу освіту” від 1 липня 2014 р., висуваються наступні вимоги: громадянство України, вільне володіння українською мовою, наявність вченого звання, наявність наукового ступеню, відповідний стаж науково-педагогічної роботи. А якщо взяти до уваги атестацію наукового працівника, наприклад, керівника державної наукової установи, до уваги береться рівень його професійної підготовки та результати його роботи та ефективність його праці у відповідності до вимог, що висуваються до його посади кваліфікаційною характеристикою.

Таким чином, можна зробити висновок, що при проведенні конкурсу відбувається визначення рівня кваліфікації працівника, оскільки конкурсна комісія, як правило, оцінює працівника, який претендує на заміщення вакантної посади, на підставі поданих документів: дипломів про науковий ступінь, атестатів про вчені звання, а при атестації відбувається перевірка рівня кваліфікації працівника та оцінка результатів його діяльності протягом певного періоду трудової діяльності, при цьому не висуваються вимоги, щодо обов’язковості документів, які підтвердили рівень його наукової роботи. Таким чином, ми вважаємо, що конкурс на заміщення вакантних посад науково-педагогічних працівників не є аналогом атестації науково-педагогічних працівників, метою якої є перевірка рівня кваліфікації працівника та оцінка його діяльності за певний період.

Проведене вище дослідження спонукає до висновку відносно наявності атестації двох видів, які проводиться в залежності від суб’єкта атестації та її мети. Так, педагогічні працівники проходять так звану посадову атестацію – на перевірку свого професійного рівня

кваліфікації на відповідність займаній посаді, а науково-педагогічні працівники проходять державну атестацію на встановлення та підтвердження рівня наукової кваліфікації, яка відбувається під час присудження науково-педагогічним працівникам наукових ступенів та присвоєння вчених звань. При цьому зазначимо, що наукова кваліфікація – це одна із основних складових професійної кваліфікації науково-педагогічного працівника, яку можна визначити як певний рівень знань, вмінь та навичок.

Наші висновки щодо атестації науково-педагогічного працівника базується на нашій думці, що державна атестація науково-педагогічних працівників – це система заходів, спрямованих на визначення рівня наукової кваліфікації працівника, що засвідчується видачею офіційного документу державного зразка. Відповідно до Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567, розгляд і вирішення питань атестації наукових кадрів здійснює Міністерство освіти і науки України. Оскільки наукову кваліфікацію ми визначаємо як належний рівень знань, вмінь та навичок у певній галузі науки, то можна зробити висновок, що під час державної атестації визначається ступінь рівня наукових праць працівника, зокрема, дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеню. За результатами прилюдного захисту дисертацій спеціалізована рада присуджує науковий ступінь. В подальшому, на підставі рішення спеціалізованої ради, Міністерство освіти і науки України в установленому порядку затверджує рішення спеціалізованої вченої ради і видає особі документ державного зразка – диплому доктора чи диплому кандидата наук, який і засвідчує присудження наукового ступеню [26]. Важливим, на нашу думку, є те, що нині в Україні діють подвійні стандарти архітектури наукових ступенів. Україна як учасник Болонської декларації, прийняла положення Болонського процесу, в тому числі у сфері державної атестації. Так, відповідно до ст. 5 Закону України “Про вищу освіту” від 1 липня 2014 року в Україні запроваджено п’ять рівнів вищої освіти початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти; перший (бакалаврський) рівень, другий (магістерський) рівень, третій (освітньо-науковий) рівень, науковий рівень. Здобуття вищої освіти на кожному рівні вищої освіти передбачає успішне виконання особою відповідної освітньої (освітньо-професійної чи освітньо-наукової) або наукової програми, що є

підставою для присудження відповідного ступеня вищої освіти: 1) молодший бакалавр; 2) бакалавр; 3) магістр; 4) доктор філософії; 5) доктор наук. На виконання вимог вказаного Закону Кабінет Міністрів України прийняв відповідні постанови, якими врегулював питання державної атестації шляхом здобувачів наукових ступенів. Так, Постановою Кабінету Міністрів України № 261 від 23 березня 2016 року затверджено порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), якою визначено правові основи підготовки здобувачів наукових ступенів у аспірантурі (ад'юнктурі) та докторантурі та шляхом самостійної роботи над науковими роботами, а також Разом з тим, залишаються чинним Постанова Кабінету Міністрів України № 309 від 1 березня 1999 року "Про затвердження Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів" та Постанова Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року "Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів" за якими легітимними є наукові ступені кандидата та доктора наук. При цьому, Постановою Кабінету Міністрів України № 261 від 23 березня 2016 року встановлено, що підготовка вищими навчальними закладами та науковими установами аспірантів (ад'юнктів) і докторантів, що започаткована до набрання чинності цією постановою, продовжується в межах передбаченого строку підготовки відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 309 від 1 березня 1999 року, тобто 1 січня 2019 року. Щодо порядку присудження наукових ступенів, то законодавство поки, що не передбачає нових вимог до наукових досліджень здобувачів вищої освіти рівня доктора філософії та доктора наук, що, звичайно, не сприяє ефективному розвитку реформованої системи державної атестації науково-педагогічних та наукових працівників, оскільки невідомими є основні складові цього процесу такі як структура та склад наукових досліджень, порядок подачі документів на здобуття наукових ступенів доктора філософії та доктора наук, порядок захисту наукових досліджень та прийняття відповідних рішень спеціалізованими радами. Було б доцільно, в найкоротші терміни, прийняти порядок присудження наукових ступенів доктора філософії та доктора наук, і тим самим врегулювати відносини державної атестації науково-педагогічних та наукових працівників, відповідно до Болонської декларації.

Ще одним видом державної атестації є атестація, яка відбувається під час присвоєння вчених звань професора і доцента. Саме при присвоєнні вчених звань до науково-педагогічних працівників висувуються вимоги, які дають право вченій раді вищого навчального закладу та атестаційній колегії Міністерства освіти та науки України встановити відповідність працівника займаній посаді чи посаді, на яку він буде переведений при умові присвоєння вченого звання. Наша думка базується на підставі другого пункту розділу V Порядку присвоєння вчених звань науковим та науково-педагогічним працівникам, затвердженого Наказом Міністерства освіти та науки України 14 січня 2016 року № 406, яким вказується, що атестат, виданий Міносвіти України, є документом, який засвідчує рівень професійної кваліфікації науково-педагогічного працівника при вирішенні питання оплати його праці відповідно до посади, яку він займає. Слід зазначити, що присвоєння вчених звань професора та доцента ми розглядаємо як атестацію науково-педагогічних працівників з метою встановлення відповідності займаній посаді, лише відносно тієї категорії працівників, які займаються викладацькою діяльністю, мають педагогічний стаж роботи та працюють у вищих закладах освіти третього та четвертого рівнів акредитації.

Правовим підґрунтям даного твердження є те, що згідно з Порядком присвоєння вчених звань науковим та науково-педагогічним працівникам, затвердженого Наказом Міністерства освіти та науки України 14 січня 2016 року № 406, серед основних вимог, що висувуються до особи, з метою присвоєння вченого звання професора та доцента, є викладацька робота на високому науково-методичному рівні.

Таким чином, ми прийшли до висновку, що чітке правове регулювання відносин атестації науково-педагогічних працівників як форми перевірки рівня кваліфікації працівника на відповідність займаній посаді, відсутнє. Лише в порядку державної атестації певна частина науково-педагогічних працівників має змогу встановити свій кваліфікаційний рівень шляхом визнання своєї наукової кваліфікації під час присудження наукового ступеня чи присвоєння вченого звання.

Частково вирішити цю проблему можна шляхом прийняття Трудового кодексу України, який був внесений на розгляд Верховної

Ради України. Зазначимо, що норми проекту в цілому спрямовані на адаптацію трудового законодавства України до європейського законодавства, конвенцій та рекомендацій МОП. Крім того, в законопроекті багато інших новел, що адаптують законодавство України до сучасних трудових відносин. Зокрема, проведене розмежування між трудовими відносинами і трудовим договором як різними правовими явищами; трудовому договору надається значення повноцінного юридичного акту, вихід за межі якого є недопустимим; чітко визначений зміст трудової функції працівника; сформульовано положення щодо першочерговості виплати заробітної плати за рахунок коштів, що надійшли на рахунок роботодавця; встановлена норма – мінімальна заробітна плата не повинна бути нижчою від прожиткового мінімуму, встановленого для працездатної особи; вперше сформульовано загальні правила щодо складу робочого часу, який включає як виконання працівником своїх обов'язків, так і одержання працівником трудового завдання, матеріалів, товарів і та ін.; вперше на законодавчому рівні окрему главу проекту Трудового кодексу присвячено врегулюванню відносин атестації.

Вважаємо, що саме врегулювання на централізованому рівні відносини атестації працівників позитивно вплине на подальше формування правової бази, яка забезпечить єдиний, чіткий порядок атестації педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників.

Список використаних джерел:

1. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – додаток до № 50. – С. 375.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
3. Короткий юридичний словник / Н. М. Хуторян, І. В. Зуб, Д. А. Єринов та ін. – К. : Політвидав України, 1989. – 189 с.
4. Курилов В. И. Аттестация и личность работника в советском трудовом праве / В. И. Курилов. – Владивосток, 1983. – 199 с.
5. Жиров А. П. Правовые аспекты аттестации руководящих работников и специалистов в промышленности: автореф. дисс. ... к. ю. н. / А. П. Жиров. – Москва, 1979. – 23 с.

6. *Мачулін В.* ВАК України в контексті Болонського процесу / В. Мачулін, Р. Бойко, Л. Шкляр // Вища школа. – 2005. – № 4. – С. 26-32.
7. *Мелешко Х.-Т.Т.* Правовые проблемы аттестации рабочих и служащих : дисс. ... к.ю.н. / Х.-Т. Т. Мелешко. – Минск, 1989. – 178 с.
8. *Лазор Л. И.* Правовые проблемы конкурсного подбора, аттестации кадров и рабочих мест на современном этапе : дисс. ... к.ю.н. / Л. И. Лазор. – Луганск, 1991. – 195 с.
9. *Лебин Б. Д., Цыпкин Г. А.* Права работника науки / Б. Д. Лебин, Г. А. Цыпкин. – Л., 1971. – 227 с.
10. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю / Б. С. Стичинський, І. В. Зуб, В. Г. Ротань. – 4-те вид., допов. та переробл. – К. : Видавництво А.С.К., 2003. – 1024 с.
11. *Неволин В. Н.* Актуальные вопросы государственной системы аттестации научных и научно-педагогических работников на современном этапе / В. Н. Неволин. – М. : Издательство “ВК”, 2002. – 172 с.
12. *Негру Ф. П.* Научно-технический прогресс и трудовой договор : дисс. ... к.ю.н. / Ф. П. Негру. – Москва, 1972. – 195 с.
13. *Негру Ф. П.* Научно-технический прогресс и трудовой договор / под ред. Р. З. Лившица. – Кишинев, 1977. – 95 с.
14. О производстве в ученые степени на основании Положения, у сего прилагаемого: Указ Александра I от 20.01.1819 г. // Полное собрание Законов (ПСЗ), Собр. 1-е, 1830. – Т. 36. – № 27646.
15. О производстве кандидатов, обучившихся медицине, в доктора сего факультета по собственным медицинской коллегии экзаменам: Указ Екатерины II от 9.06.1764 г. // Полное собрание Законов (ПСЗ), Собр. 1-е, 1830. – Т. 16. – № 12179.
16. О совершенствовании оплаты труда научных работников, конструкторов и технологов промышленности: Постановление Кабинета Министров СССР и ВЦСПС от 22 мая 1985 р., № 462 // СП СССР . – 1985. – № 5 – С. 104.
17. Об ученых степенях и званиях: Постановление СНК СССР №78 от 13.01.1934 г. // Собрание Законов и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР, 1934. – №3. – С. 30.
18. *Пастухов В. П.* Управління трудовим процесом в школі: правове регулювання / В. П. Пастухов, О. С. Падалка, А. Г. Слісаренко. – К. : Вид. Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 1993. – 348 с.

19. Положення про порядок проведення атестації вчителів, вихователів, старших піонервожатих загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів та дитячих будинків всіх типів та найменувань, вихователів навчальних дошкільних закладів: Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20.06.1972 р. // Збірник Постанов СРСР. – 1972. – № 11. – С. 60.
20. Правове регулювання трудових відносин наукових (науково-педагогічних) працівників: монографія / Ю. В. Баранюк, С. В. Дріжчана, А. В. Скоробагатько та ін.; відп. ред. Н. М. Хуторян. – К.: ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2005. – 240 с.
21. Про вищу освіту: Закон України від 1.07.2014 р., № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37-38. – Ст. 2004.
22. Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.1999 р., № 651-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – С. 230.
23. Про затвердження порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах): Постанова Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р., № 261 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 29. – С. 13.
24. Про затвердження положення про атестацію наукових працівників: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.08.1999 р., № 1475 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 33. – С. 115.
25. Про затвердження Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.1999 р., № 309 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 9. – С. 345.
26. Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р., № 567 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 64. – С. 77.
27. Про затвердження Порядку присвоєння вчених звань науковим та науково-педагогічним працівникам: наказ Міністерства освіти та науки України 14 січня 2016 р., № 406 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 17. – С. 167.
28. Про затвердження Типового положення про атестацію педагогічних працівників України, Наказом Міносвіти від 6.10.2010 р., № 930 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 98. – С. 88.
29. Про наукову та науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 р., № 848-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 3. – С. 5

30. *Смолярова М. Л.* Стимулювання працівників щодо їх професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації / М. Л. Смолярова // *Влада. Людина. Закон. Юридичний науково-публіцистичний журнал.* – № 1(108). – 2012. – С. 36-41.
31. *Юридична енциклопедія в 6 т., під ред. Ю. С. Шемшученко:* – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3. – 792 с.
32. *Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. А. Я. Сухарев; ред. кол. : М. М. Богуславский, М. И. Козырь, Г. М. Миньковский и др.* – М. : Сов. Энциклопедия, 1984. – 415 с.

КАРХУТ О. Я.

3.5. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Нові умови розвитку суспільства актуалізують оновлення і кардинальні зміни в системі освіти України, розроблення наукового супроводу, якісної правової бази та сучасного матеріально-технічного забезпечення даної сфери. На шляху вступу до Європейського Союзу перед вітчизняною системою освіти постало питання модернізації всіх її ланок.

У нашій державі нині продовжується реформування інституту освіти, яке передбачає підвищення ефективності розвитку позитивних якостей людини (фізіологічних і духовних), необхідних їй для повноцінного життя в суспільстві, важливою складовою якого є здатність до суспільно корисної праці, у т. ч. сфері юриспруденції. Тенденціями такого реформування стали гармонізація вітчизняного законодавства про освіту з освітнім правом Європи (наприклад, із Сорбонською декларацією від 25 травня 1998 р., Спільною декларацією міністрів освіти Європи “Європейський простір у сфері вищої освіти” від 19 червня 1999 р.), приведення його у відповідність до норм міжнародно-правових документів (Конвенцією про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14 грудня 1960 р. та ін.) і

відображення в ньому закономірностей розвитку людства (глобалізації, економічної регіоналізації тощо). Врахування цих тенденцій у правотворчості і правозастосуванні ускладнюється специфікою історико-культурного розвитку українського народу в цілому (що породжує проблеми міри інтеграції в європейську правову систему та рівня уніфікації вітчизняної освіти та ін.) і кожної конкретної сфери знань зокрема (в тому числі юридичної освіти). Відомо, наприклад, що ринок праці в Україні, більшості країн Латинської Америки, країнах Європи і Північної Америки та інших розвинених країн перенасичений юристами-фахівцями, але відчуває нестачу у спеціалістах з точних наук. Водночас пересічні громадяни цих країн здебільшого не мають мінімального рівня правових знань, необхідного їм для успішного життя в суспільстві. Ці та інші особливості юридичної освіти на сучасному етапі розвитку людства ускладнюють пошук ефективного вирішення її проблем та відповідно актуалізують роботу над виконанням такого завдання, потребуючи великої уваги вчених [1, с. 149].

У сучасному суспільстві зросли вимоги до якості освіти, яку здобуває людина на всіх рівнях – від дошкільного виховання до підвищення кваліфікації та перепідготовки. Вони детерміновані потребою в оновленні всіх сфер суспільного життя, переходом України до суспільної моделі інноваційного розвитку, приєднанням до загальноєвропейських інтеграційних процесів, закономірностями глобальних світових перетворень [2, с. 359].

Стан, тенденції та перспективи розвитку освіти як особливого соціального інституту в даний час є предметом виключної уваги в усьому світі не тільки з боку представників педагогічної науки. Дедалі частіше до різноманітних аспектів освіти звертаються соціологи, політологи, економісти та юристи. Питання правового регулювання і розвитку освіти займають вагоме місце в передвиборних кампаніях, відображаються у програмних документах політичних партій [3, с. 1].

На сьогодні, здавалося б, остаточно зрозуміло, що на шляху перетворень в освітньому середовищі нашої країни зроблено вибір на користь європейської інтеграції як на структурно-організаційному, так і на ціннісно-методологічному рівнях. Шлях європейської та світової інтеграції, обраний Україною, зумовлює необхідність інтенсивних змін в політичному, економічному й соціальному житті нашої держави. Саме тому останніми роками відбуваються

реформаційні процеси в освітній галузі, спрямовані на досягнення рівня найкращих світових стандартів. Водночас не можна не відзначити те, що ефективність таких реформаційних процесів з різних причин не відповідає поставленим цілям та сподіванням, що покладаються на євроінтеграцію української національної системи освіти. Це надзвичайно актуалізує з року в рік теоретико-правовий аналіз причин і проблем недостатньої ефективності здійснення європейських прагнень наших освітян, а також тих наслідків, до яких призводять процеси трансформації, уніфікації та модернізації національної освіти на шляху до єдиного європейського освітнього простору.

Слід відзначити, що протягом останніх років окремі аспекти освітнього права, правового регулювання відносин у сфері освіти та євроінтеграційних процесів, що відбуваються у цій галузі у своїх працях висвітлювали українські науковці – В. Андрущенко, Б. Андрусишин, В. Астахов, Р. Валєєв, В. Зайчук, В. Кремень, Є. Красняков, М. Курко, В. Луговий, О. Мельничук, С. Ніколаєнко, І. Сікорська, Я. Тицька та ін.

Радикальні зміни у сфері освіти, викликані інформаційною революцією, зумовили появу в правових системах розвинених країн галузі освітнього права [4].

Професор Б. Андрусишин слушно зауважує, що освітнім правом в Україні займається вузьке коло осіб, тому нарощування наукових знань у цій галузі, їх систематизація значно відстає від потреб суспільства у сфері освіти [5, с. 6].

Наша держава успадкувала від Радянського Союзу добре відому в світі систему освіти, яка забезпечувала високий рівень масової грамотності та якісну підготовку з технічних і природничих дисциплін. Досі наші фахівці їдуть працювати в інші країни, проте в Україні їхні знання не знаходять застосування. Тому освітня політика має передбачати не тільки збереження наявного освітнього потенціалу, але й його перетворення на чинник розвитку суспільства. Для цього потрібно провести критичний аналіз нинішнього стану системи освіти з урахуванням світових тенденцій та виходу української освіти на світові ринки освітніх послуг. Інтеграція у європейську спільноту є одним із стратегічних пріоритетів України, проте послідовної державної політики в цій сфері досі не вироблено.

На нашу думку, таку ситуацію зумовили уявлення про освіту, що склалися ще за радянських часів: освіту розглядали як монополію держави і як засіб для забезпечення потреби тоталітарного режиму в працівниках. За радянських часів освіта підтримувала ідеологію протистояння із Заходом, тому її система управління, організаційні засади і зміст не дозволяли навіть думати про світову чи європейську інтеграцію. Наша держава успадкувала цю тоталітарну за характером освіту, що склалася як замкнута, закрита система.

Після проголошення Україною незалежності система освіти, що не зазнала кардинальних змін, дедалі більше перешкоджала становленню відкритого суспільства. Склалася парадоксальна ситуація, коли держава вже не несе відповідальності за забезпечення випускників робочими місцями, але й досі контролює зміст і організацію освіти. Безумовно, за умов глобалізації та інформаційної революції, коли в економіці поступово формуються конкурентні відносини, система освіти, створена для виконання специфічних завдань радянського режиму, не може виконувати своєї суспільної функції.

Впроваджуючи зміни в освітній політиці, належить керуватися насамперед тим, якого майбутнього ми хочемо для України. І тому треба постійно ставити перед собою питання: у межах якої системи цінностей ми збираємося вчити нове покоління; якого майбутнього Україна зможе досягти з тією чи іншою системою освіти; які стратегічні цілі суспільства, інтереси індивіда обслуговує ця освіта; чи може така система освіти забезпечити гідне місце в суспільстві нашим дітям і онукам, їхню конкурентоспроможність не тільки на українському, а й на світовому ринку праці.

Важливими умовами демократичного суспільства є ціннісні орієнтації, такі як громадянська освіченість, компетентність, виховання поваги до прав людини, толерантності, вміння знаходити компроміс. Необхідно, щоб громадяни знали свої права та обов'язки, дотримувались закону, мислили критично і незалежно [6]. Все це повинно ретранслюватися системою освіти та виховання особистості у суспільстві. Для України європейська інтеграція – це вагомий стимул для успіху економічної і політичної трансформації, що може стати основою національної консолідації. Європейська інтеграція, таким чином, стає ключовою ланкою відкриття України світу, переходу від закритого тоталітарного до відкритого демократичного суспільства.

Інтеграція української освіти повинна відбуватися в контексті відповіді на вимоги зовнішніх змін, до яких відноситься глобалізація, інформаційна революція. Але дуже важливими в українському суспільстві є внутрішні зміни, такі як становлення державності, відродження культури, збереження гуманістичних принципів виховання, формування нової моралі. На це неодноразово звертали увагу українські вчені і педагоги, зокрема, В. Андрущенко, В. Кремень, М. Степко та ін. [7].

І. Сікорська також зазначає, що міжнародна співпраця у сфері вищої освіти сприяє розвитку тих радикальних змін, які відбуваються в міжнародному співтоваристві за останні десятиріччя: глобалізації професійних знань, інтернаціоналізації процесів вищої освіти, демократизації і підвищенню автономії ВНЗ, диверсифікації навчальних програм, технологізація процесів вищої освіти [8, с. 10].

Інтеграція України у світовий освітній простір вимагає постійного вдосконалення національної системи освіти, пошуку ефективних шляхів підвищення якості освітніх послуг, апробації та впровадження інноваційних педагогічних систем, реального забезпечення рівного доступу всіх її громадян до якісної освіти, модернізації змісту освіти і організації її адекватно світовим тенденціям і вимогам ринку праці, забезпечення безперервності освіти та навчання протягом усього життя, розвиток державно-громадської моделі управління. Реформування системи освіти України – це нагальна необхідність. Удосконалення і підвищення рівня якості освіти є найважливішою соціокультурною проблемою, яка значною мірою обумовлюється процесами глобалізації та потребами формування позитивних умов для індивідуального розвитку людини, її соціалізації та самореалізації у цьому світі. Для цього необхідно затвердження нормативно-правового забезпечення в галузі освіти з урахуванням вимог міжнародної та європейської систем стандартів та сертифікації.

Україна на законодавчому рівні визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства [9]. Адже джерело процвітання держави, зміцнення її ролі у світі знаходиться в системі освіти. Але для того, щоб освіта позитивно вплинула на поступальний розвиток суспільства, потрібна не тільки державна економічна підтримка даної сфери, але і наявність якісної правової бази, що є запорукою її успішного розвитку.

На сучасному етапі основні тенденції розвитку освіти визначаються у першу чергу на законодавчому рівні. Саме тому розробка і прийняття дієвої законодавчої бази в сфері освіти, своєчасне усунення прогалин та внесення змін у чинні закони – актуальне й важливе державне питання. Практикою доведено, що саме стан законодавства в освітній галузі є свідченням рівня соціально-економічного розвитку суспільства.

Національне освітнє законодавство є системою правових норм, що динамічно розвивається, оновлюється. Останнім часом практикується часте внесення змін і доповнень до діючих законів про освіту. З одного боку – це позитивний процес, спрямований на підвищення ефективності освітнього права, але поряд з цим не можна не зазначити, що значна кількість пропонованих змін і доповнень свідчить про недостатньо ефективну роботу законодавця в його прагненні заповнити прогалини й усунути внутрішні суперечності законів.

Безперечно важливим питанням є визначення періодизації розвитку українського законодавства в сфері освіти. Так зі становленням і розвитком суверенної та незалежної Української держави постало завдання розробки української державної освітньої політики. Для цього необхідно було насамперед напрацювати науково-теоретичну базу. Тому *першим етапом (1991–1992 рр.)* еволюції освітянського законодавства стало обґрунтування нових підходів до цього процесу, прийняття 25 травня 1991 р. закону України “Про освіту”, створення у 1992 році Академії педагогічних наук України як вищої галузевої наукової установи.

Другий етап (з 1992 р. і до ухвалення нової редакції Закону “Про освіту” 1996 р.) пов’язаний з Із’їздом педагогічних працівників держави, що прийняв, а Кабінет Міністрів України затвердив окремою постановою Державну національну програму “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) – перший стратегічний документ розвитку вітчизняної системи освіти [10]. Науковці звертають увагу на актуальність для сьогодення змісту цього документа.

Третій етап розвитку освітнього законодавства (з квітня 1996 р. по червень 2013 р.) ознаменувався низкою найважливіших подій. Головне – це ухвалення Конституції України і великого пакету законів й інших нормативно-правових актів, які регулюють освітню діяльність. Зокрема, були прийняті Закони України “Про професійно-технічну

освіту” від 10.02.1998 р., “Про загальну середню освіту” від 13.05.1999 р., “Про позашкільну освіту” від 22.06.2000 р., “Про дошкільну освіту” від 11.07.2001 р., “Про вищу освіту” від 17.01.2002 р. У той же час, крім законів, приймаються і інші нормативні акти: Укази Президента, Постанови Верховної Ради і Кабінету Міністрів, накази і розпорядження міністра освіти і науки, інструкції, рекомендації, циркулярні листи і т. д.

17 квітня 2002 р. Указом Президента України була затверджена Національна доктрина розвитку освіти, яка визначила систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку освіти в першій чверті XXI століття [11].

Початок четвертого, сучасного етапу можна пов’язати із прийняттям важливого документу – Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, схваленої Указом Президента України від 25 червня 2013 року № 344 [12].

Ще одним важливим кроком до модернізації вітчизняної освіти стало прийняття нового Закону України “Про вищу освіту” [13], що потенційно зможе вивести вітчизняну освіту на європейський шлях розвитку, зміцнити позиції українських вищих навчальних закладів та розширити їх автономію, підвищити якість освіти і зробити випускників більш конкурентоспроможними на ринку праці.

З прийняттям Закону України “Про вищу освіту” переконана О. Мельничук спостерігається тенденція демократизації змісту права на вищу освіту. Уперше закріплюється право студентів навчатися одночасно за декількома освітніми програмами, а також у декількох вищих навчальних закладах; право вибирати навчальні дисципліни у межах, передбачених відповідною освітньою програмою та робочим навчальним планом у визначеному обсязі. Однак порівняльний аналіз освітніх можливостей студентів України та зарубіжжя свідчить про більш академічне наповнення права на вищу освіту в європейських країнах [14, с. 12].

На часі робота над проєвропейськими законами “Про освіту” в новій редакції, “Про професійну освіту”, а в перспективі прийняття Освітнього кодексу України за зразком Французької Республіки та Республіки Білорусь.

До речі, думку про те, що кодифікація відповідного законодавства можлива й доцільна ще у 1989 році оприлюднив український правознавець І. Усенко [15, с. 83].

Ідея про підготовку такого нормативно-правового акту нині підтримується низкою фахівців у сфері освітнього права і заслуговує найпильнішої уваги [16, с. 290; 17; 18; 19; 14].

Кодифікація забезпечила б проведення ревізії чинних нормативно-правових актів у сфері освіти на предмет ліквідації прогалів, неузгодженості, декларативності норм та гармонізації з міжнародними стандартами; врегулювання широкого кола відносин у сфері освіти на рівні закону; подальший розвиток освітніх норм; сприяння вільному та оперативному доступу кожного до законодавства у сфері освіти тощо.

Систематизація освітнього законодавства, прийняття Освітнього кодексу України повинно ознаменувати собою новий етап розвитку національного освітнього законодавства, приведення його у відповідність з положеннями Конституції України і принципами міжнародного права.

Поряд з цим, вважаємо, що *основними принципами розвитку й удосконалення нормативно-правової бази системи освіти України* повинні бути:

- забезпечення єдності, системності і наступності у нормативних актах різного статусу і рівня; перевага законодавчого регулювання над підзаконним;

- уніфікованість законодавства щодо розподілу повноважень у прийнятті нормативно-правових актів між органами законодавчої, виконавчої влади і органами управління системою освіти;

- модернізація та систематизація законодавства в галузі освіти;

- широка соціальна база нормативних актів; контроль за виконанням положень нормативно-правових актів.

Реалізація зазначених принципів суттєво сприятиме покращенню правового регулювання суспільних відносин в сфері освіти.

Європейська інтеграція може стати важливим ресурсом у подоланні негативних тенденцій, які мають місце останнім часом в українській освітній політиці. Але поки що на шляху до європейської інтеграції в освіті постають значні перешкоди. Це, зокрема:

• *Недостатня інституційна спроможність українського Уряду.* Закритість і непрозорість системи ухвалення урядових рішень спостерігається не через небажання державних службовців, представників українського уряду радитись з експертами, а через

відсутність у них досвіду роботи в умовах наявності опозиції, розбіжності інтересів, конкуренції між точками зору, які притаманні демократичному суспільству.

• *Відсутність політичного діалогу з питань важливості європейської інтеграції для української освіти.* У самому українському суспільстві поки не існує достатнього усвідомлення переваг європейської інтеграції. Тих, хто розуміє, для чого треба інтегруватися до Європи, сьогодні не так багато, вони не мають простору для спілкування з опонентами, для оприлюднення і відстоювання своєї точки зору. В цій ситуації особливо важливу роль могли б відіграти незалежний голос і політичний діалог. Необхідність такого політичного діалогу і між урядом та громадськістю, і в самому суспільстві, між носіями різних точок зору і інтересів, сьогодні очевидна.

• *Нехтування віковими, регіональними, соціальними особливостями та інтересами груп під час визначення цілей і здійснення кроків щодо європейської інтеграції в освіті.* Можна досить легко уявити собі, чому для молодого покоління українців європейський вибір України виглядає більш привабливим, ніж ізоляція у рамках союзу з Росією і Білорусією. Але для громадян літнього віку переваги європейської інтеграції вже не такі очевидні. У західних регіонах України європейська інтеграція має всім відомі історичні корені. Щоб обґрунтувати невідкладність європейської інтеграції для східних регіонів, треба проводити культурологічні та історичні дослідження, працювати з громадською думкою.

• *Неефективне використання ресурсів технічної допомоги і західного досвіду.* Використовуючи допомогу міжнародних організацій у розробці та здійсненні освітньої політики, Міністерство освіти і науки повинно шукати інші, більш ефективні способи використання ресурсів технічної допомоги, уникати старих помилок, враховувати вже набутий досвід, послуговуватися кращими взірцями.

Отже, з огляду на наведені проблеми, можна визначити такі необхідні складові у здійсненні трансформації української освіти в контексті європейської інтеграції:

- підвищення інституційної спроможності державних службовців через практичне навчання, коли вони виконують завдання, тісно пов'язані з реформами в економіці і суспільстві;

- посилення ролі громадськості у виробленні освітньої політики через створення механізмів постійного консультування з

громадськістю і незалежними експертами; децентралізація та регіоналізація освіти на основі аналізу її багатокладності, врахування особливостей регіонів, інтересів територіальних громад, соціальних прошарків під час вибору моделей управління, реформування змісту освіти, способів її організації і фінансового забезпечення;

– підвищення ефективності використання ресурсів міжнародної технічної допомоги і міжнародного досвіду;

– розробка концептуальних засад публічної освітньої політики;

– розвиток інфраструктури освіти, впровадження нових технологій. Розвиток освіти мають розглядати разом із технологічним і інноваційним розвитком. Особливу увагу треба зосередити на впровадженні високих технологій в освіту.

Якщо Україна не хоче бути “депресивним регіоном” Європи, осередком соціального неблагополуччя та корупції то нашому суспільству потрібні більш рішучі зміни в освіті. Ці зміни можна проводити так, як це вже зробили Польща і Чехія: через безумовне виконання вимог європейської інтеграції в освіті завдяки введенню процедур визнання дипломів, запровадженню нового змісту навчальних планів і програм, використанню західного досвіду участі бізнесових кіл, батьків і громадськості у фінансовому забезпеченні і управлінні освітою, через введення європейських стандартів оцінювання якості навчального процесу, через сприяння мобільності студентів і викладачів, інтернаціоналізацію освіти тощо. Допомогти Уряду і Міністерству освіти стати на шлях послідовної політики європейської інтеграції може громадянське суспільство, зацікавлене у більш рішучих діях у цьому напрямку, оскільки освіта існує для нас, громадян України, для майбутнього наших дітей та онуків.

Список використаних джерел:

1. *Мартинів М. П.* Стан розвитку наукової думки з проблем адміністративно-правового регулювання юридичної освіти в Україні / М. П. Мартинів // Вісник Запорізького національного університету. – 2011. – № 4. – С. 148-154.
2. *Сиченко В. В.* Механізми регулювання системи освіти: сучасний стан та перспективи розвитку : монографія / В. В. Сиченко. – Донецьк : Юго-Восток, 2010. – 400 с.

3. Кархут О. Я. Механізм правового регулювання суспільних відносин у сфері освіти: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / О. Я. Кархут ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2014. – 21 с.
4. Тыцкая Я. А. Образовательные правоотношения – ключевые отношения в системе образования [Электронный ресурс] / Я. А. Тыцкая // Наука. Общество. Государство : электронный научный журнал. – Пенза, 2013. – № 1. – С. 1-7. – Режим доступа : http://esj.pnzgu.ru/files/esj.pnzgu.ru/tytskaya_ua_13_1_11.pdf
5. Андрусишин Б. І. Освітнє право України: шлях та перспективи розвитку / Б. І. Андрусишин // Освіта: всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. – 2010. – № 50. – С. 6-7.
6. Кобернік С. Г. Концепція змісту освіти для європейського виміру України / С. Г. Кобернік, Н. Ю. Кузьміна, О. В. Овчарук, Л. І. Паращенко, Ф. З. Степанов, І. Г. Тараненко. – К., 2005. – 24 с.
7. Вища освіта України і Болонський процес : навчальний посібник / за редакцією В. Г. Кременя ; М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук, В. В. Грубінко, І. І. Бабін. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004. – 384 с.
8. Сікорська І. М. Удосконалення державного управління вищою освітою в контексті європейської інтеграції : автореф. дис. кандидата. держ. упр. : 25.00.02 / І. М. Сікорська. – Донецьк, 2006. – 26 с.
9. Про освіту: Закон України від 23 травня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – С. 451.
10. Про Державну національну програму “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 № 896. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>
11. Про Національну доктрину розвитку освіти [Електронний ресурс] : указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>
12. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25 червня 2013 р. № 344/2013 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 50. – Ст. 1783.
13. Про вищу освіту : Закон України від 01 липня 2014 р. № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37-38. – Ст. 2004.
14. Мельничук О. Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду : автореф. дис. ... д-ра

- юрид. наук : 12.00.02 / Мельничук Ольга Федорівна ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Київ, 2015. – 40 с.
15. Усенко И. Первая кодификация законодательства Украинской ССР / И. Усенко. – К. : Наук. думка, 1989. – 120 с.
  16. Андрусішин Б. І. Теоретико-методологічні засади дослідження освітнього права: стан і перспективи. У кн.: Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики : матеріали наукової конференції до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 червня 2011 р.) / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка ; упоряд. : В. П. Горбатенко, І. О. Кресіна. – К. : Видавництво “Юридична думка”, 2011. – 336 с. – С. 281-292.
  17. Дерев'янюк Б. В. О кодификации образовательного законодательства Украины [Текст] / Б. В. Дерев'янюк // Вестник Воронежского института МВД России. – 2013. – № 1. – С. 114-119.
  18. Рябошапка Л. Кодифікація законодавства про освіту – складова освітніх реформ [Електронний ресурс] / Л. Рябошапка // Віче. – 2010. – № 19. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2223/>;
Зайчук В. Нормативно-правове забезпечення освіти в Україні / В. Зайчук // Вища школа. – 2002. – № 2-3. – С. 3-19.
  19. Зайчук В. Нормативно-правове забезпечення освіти в Україні / В. Зайчук // Вища школа. – 2002. – № 2-3. – С. 3-19.

Шитий С. І.

3.6. СТАНОВЛЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРИНЦИПІВ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ

З моменту відновлення незалежності України і по сьогоднішній день наша держава перебуває на важкому та тернистому шляху подолання наслідків багаторічної культурної, мовної і правової окупації, а також на не менш важкому шляху побудови нової національної держави, відновлення зв'язків з європейською цивілізацією з якої ми були висмикнуті на довгі роки. Процес побудови процвітаючої національної української держави

неможливий без побудови ефективної національної правової системи і законодавство про освіту і цій системі посідає чільне місце. Одним з найбільш ефективних шляхів творення законодавства про освіту є відродження національних освітніх традицій, особливо якщо цей процес є також процесом відновлення освітньо-правових зв'язків з Європейським співтовариством. Періодом коли була сформована національна система законодавства сучасного типу, в тому числі і в галузі освіти і, разом з тим, заснована європейських правових принципах, є період Української Центральної Ради (УЦР) Української Народної Республіки (УНР).

Систему управління освітою УНР доби УЦР було засновано на принципах колегіальності, децентралізації, а також принципу єдиної школи. Крім того, передбачалося забезпечення права на національну освіту для національних меншин через організацію закладів освіти для представників цих меншин, а також введення представників національних меншин до складу органів управління освітою [1, арк. 65-66].

Якщо порівняти основоположні принципи організації системи освіти УНР доби УЦР з сучасністю, то варто зазначити, що прийнятим у 2014 р. законом України "Про вищу освіту" встановлено, або можна навіть сказати відновлено, ряд положень, що були закріплені у нормах законодавства про освіту УНР доби УЦР. Так у підпунктах 2 і 3 пункту 2 статті 3 закону "Про вищу освіту" сказано: "2) доступності вищої освіти; 3) незалежності здобуття вищої освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій (крім вищих духовних навчальних закладів)" [2, с. 2], – тобто відновлено принцип "єдиної школи", що був впроваджений ще у часи УЦР.

Для того щоб довести правонаступність і принципову спорідненість освітніх традицій європейського співтовариства можна порівняти спосіб організації системи освіти УНР доби УЦР з системою освіти в іншій державі того періоду, до складу якої також входили українські землі – Австро-Угорській імперії.

Система освіти на українських землях в Австро-Угорській імперії остаточно сформувалася з вирішенням питання про автономний статус Галичини у складі Габсбурзької монархії у 1873 р., коли уряд запровадив прямі вибори до рейхсрату і визначив компетенцію крайового сейму, який отримав право виносити рішення, що стосувалися культури, освіти і суспільної опіки. Це мало величезне

значення для розвитку освіти, оскільки відбувся перехід від німецькомовного унітаризму, характерного для попереднього періоду, до функціонування поряд із загальнодержавною німецькою також і крайових національних мов, кожна з яких набувала статусу другої державної мови в межах свого адміністративно-територіального утворення. Визнання цісарською постановою від 4 червня 1869 р. польської мови як державної в судах та адміністративних органах робило в умовах австро-польського компромісу невідворотною жорстку боротьбу протягом другої половини XIX ст. за впровадження української мови викладання в навчальних закладах. Вона була надзвичайно складною, враховуючи, що частка українських депутатів у галицькому сеймі не перевищувала 15 %, чого було недостатньо для ефективного спротиву полонізації краю [3, с. 146].

Одночасно відбувалося і реформування безпосередньо системи освіти. Основний закон від 21 грудня 1867 р. щодо громадських прав надавав державі право управління і нагляду за освітою та вихованням. У ньому було закріплено існування міжконфесійної, восьмирічної (шестирічна початкова і дворічний додатковий клас) державної обов'язкової школи. Він став основою реформи школи в Галичині та Буковині. 25 травня 1868 р. були прийняті так звані віросповідні закони, які проголошували школу незалежною від церкви. Ці закони визначили нові принципи й умови заснування, функціонування і відвідування народних шкіл, статус учителів, створили нову систему органів управління освітою. При цьому справи вищої і середньої школи належали до компетенції Відня, а внутрішній устрій народного та фахового шкільництва, нагляд за ним були віднесені до крайової компетенції. Кожний із 17 коронних країв Австро-Угорщини, з огляду на місцеву специфіку, приймав свої закони та розпорядження, що регламентували діяльність навчальних закладів на відповідній території [3, с. 146-148]. Тобто система освіти Австро-Угорської імперії також засновувалась на принципах колегіальності, хоча значно більш обмеженої і позбавленої принципу пропорційності в представництві, децентралізації, хоча й не такої глибокої як у законодавстві про освіту УНР доби УЦР, і з урахуванням інтересів національних груп, що проживали під владою імперії, а також в певній мірі принципі єдиної школи, хоч і не настільки глибоко розвиненого як в УНР доби УЦР. Тобто, можна дійти висновку, що при творенні законодавства про

освіту законотворці УЦР взяли за основу принципи на яких засновувалась система управління освітою Австро-Угорської імперії і розбудували їх більш широко.

Вивчаючи систему управління освітою УНР доби УЦР можна виявити, що основні функції з управління освітою, так само як і в Австро-Угорській Імперії, покладалися на ради освіти які стали основою в системі управління освітою [1, арк. 64], а в УНР доби УЦР ради освіти мали набагато ширші повноваження і складали цілісну систему. Вони організовувалися за територіальним принципом. Вищим органом була Головна рада загальної освіти. Вона виконувала законо-дорадчі функції при вищих органах управління освітою УНР досліджуваного періоду. Але ради освіти були не просто колегіальним консультативним органом при секретарстві – вони виконували також роль спеціалізованого професійного органу, на який, поряд із секретарством, покладалися обов'язки контролю за дотриманням “мінімальних норм”, установлених секретарством для всіх культурно-просвітніх інституцій. До їхніх обов'язків входила і розробка загального бюджету освіти, а також регулювання відносин окремих національних культурно-просвітніх установ. На саме Генеральне секретарство освіти (далі секретарство) до того ж покладался обов'язок розробки загальної статистики розвитку системи освіти [1, арк. 64].

Згаданий вище, оновлений, закон України “Про вищу освіту” містить норми, що також розширюють права громадських і професійних об'єднань в управлінні освітою. Зокрема підпунктом 7 пункту 1 статті 12 передбачено участь органів громадського самоврядування у сфері вищої освіти і науки в процесі управління освітою. Підпунктом 8 пункту 1 статті 12 органом з управління освітою вказано Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти [2, с. 6]. При цьому відповідно до положень статті 18 закону Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти є колегіальним органом, так само як і згадані вище Ради освіти, а до його повноважень віднесено формування критеріїв оцінки якості освітньої діяльності і розробку вимоги до рівня наукової кваліфікації осіб, які здобувають наукові ступені, а також розробку положення про акредитацію спеціалізованих вчених рад та інші повноваження [2, с. 20], що відповідають визначенню “дотримання мінімальних норм”, які були передбачені як повноваження для Рад освіти. Таким чином, у

законі України “Про вищу освіту” частково відновлено окремі демократичні традиції управління освітою.

Вищим колегіальним органом при вищих органах управління освітою УНР досліджуваного періоду була Головна рада загальної освіти. Склад Головної ради загальної освіти формувався з представників різних громадських об’єднань. Тобто, від національних рад освіти при відповідних секретарствах, потім міністерствах, від національних меншостей (росіян, поляків, євреїв) по одному делегату і чотири від українців. Були також представлені національні центральні вчительські організації, що охоплювали школи всіх типів, по одному делегату від національних меншостей і чотири від українців. Обов’язково було декілька представників від вищого органу управління освітою (по одному від кожного відділу) і від відділів освіти при секретарствах меншин, по одному від кожної з національних меншин. Генеральний секретар (потім міністр народної освіти) був головою Головної ради освіти. Також до складу ради були включені його заступники. Крім того, були представлені органи місцевого самоврядування – по чотири представники від спілки міст і чотири – від спілки земств.

У випадку, коли представництво обмежувалося однією особою, існувала вимога щодо наявності кандидата, котрий цю особу заміняє при її відсутності [1, арк. 65].

На Головну раду освіти і національні ради освіти покладалися такі обов’язки:

“– Розробляти зразкові плани організації дошкільної, шкільної і позашкільної та професійної освіти.

– Здійснювати нагляд за реалізацією принципу єдиної школи.

– Допомогати розвитку самодіяльності народів України в напрямі поширення та поглиблення освіти, а також у напрямі розвитку мистецтва; для цього зі свого бюджету можна видавати грошову допомогу.

– Створити інформаційне бюро і підтримувати його роботу.

– Ініціювати проведення різних просвітніх справ: відкривати школи, академії тощо.

– Здійснювати роботу щодо забезпечення школи всім необхідним, а саме вчителями, підручниками і потрібним шкільним знаряддям.

- “Давати державні права школам”, тобто надавати школам статусу спеціалізованих державних установ різного типу.

- Здійснювати нагляд за задоволенням шкільних потреб учнів своїх національностей у школах інших національностей. Для цього національні міністерства мали право доручати відповідним органам збирати у визначених інституціях необхідні для цієї мети відомості. У випадках непорозумінь питання вирішувалося вищим органом управління освітою УНР досліджуваного періоду.

- Виконувати інші функції, пов’язані із загальним завідуванням освітою своєї національної групи.

- Усі документи у справах освіти кожної національності, видані відповідним національним секретарством мовою цієї національності за підписом уповноважених осіб і печаткою даного секретарства (потім міністерства), мали силу закону” [1, арк. 65-66].

З вищесказаного можна виділити три специфічні особливості способу організації управління освітою в УНР. По-перше, національні ради освіти були не просто дорадчими інститутами при органах виконавчої влади, а наділялися реальними повноваженнями, характер яких фактично залишав за освітнім відомством лише безпосередні виконавчо-розпорядчі і контрольні-наглядові функції, таким чином розвантажуючи саме секретарство і даючи змогу йому здійснювати виключно функції виконавчої влади. По-друге, як Генеральна, так і національні ради освіти мали змогу ухвалювати нормативні акти, що мали силу закону, і в той же час мали повноваження для забезпечення їх виконання і контролю за їх виконанням, що само собою є цікавим прецедентом, оскільки виникала ситуація, коли в державі існував не один, а декілька органів законодавчої влади з роздільною компетенцією. Важко сказати, наскільки такий досвід був би позитивним або негативним на тлі сучасних політико-правових реалій, але система, за якої орган, що має виключне право підготовки законопроектів у певній галузі і разом з тим має повноваження для реалізації положень цього закону та здійснення контролю над його виконанням, безперечно, має право на існування і випробування практикою. По-третє, варто звернути увагу на рівень демократизму в освітній політиці УЦР. Хоча в законодавстві здійснюється чітке розмежування населення УНР за національностями, що в сучасному міжнародному праві розглядається неоднозначно, але разом з тим національним меншинам в УНР надавалися надзвичайно широкі

права в галузі національної освіти, включно з правом законодавчої ініціативи. За сучасної складної ситуації із статусом і взаємовідносинами різних національних груп на території України такий досвід можна оцінити по-різному, але, безумовно, законодавство УНР про освіту національних меншин є одним із найдемократичніших у світі і свідчить про те, що УНР знаходилася на провідних позиціях розбудови світової демократії та інституту прав людини.

Якщо порівнювати наведені норми із законодавством сучасної України, то варто зазначити, що в сучасній Україні, відповідно до закону України “Про освіту”, усі вищезгадані повноваження здійснює виключно Міністерство освіти України, законодавство про освіту приймається Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади, а питання захисту прав національних меншин вирішується прирівнюванням їх правового статусу до українців, але при цьому представники національних меншин, маючи право створювати національні освітні заклади, не мають реального впливу на формування органів влади та управління, а також на розробку освітнього законодавства [4, с. 2-6].

Разом з тим, у більш сучасному, можна сказати, інноваційному законі “Про вищу освіту” створено, вже згадане вище, Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, яке відповідно до передбачених законом повноважень:

- 1) формує вимоги до системи забезпечення якості вищої освіти, розробляє положення про акредитацію освітніх програм і подає його на затвердження центральному органу виконавчої влади у сфері освіти і науки;

- 2) аналізує якість освітньої діяльності вищих навчальних закладів;

- 3) проводить ліцензійну експертизу, готує експертний висновок щодо можливості видачі ліцензії на провадження освітньої діяльності;

- 4) формує за поданням вищих навчальних закладів (наукових установ) пропозиції, у тому числі з метою запровадження міждисциплінарної підготовки, щодо переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти на відповідних рівнях вищої освіти, і подає його центральному органу виконавчої влади у сфері освіти і науки;

5) формує єдину базу даних запроваджених вищими навчальними закладами спеціалізацій, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти на кожному рівні вищої освіти;

6) проводить акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти;

7) формує критерії оцінки якості освітньої діяльності, у тому числі наукових здобутків, вищих навчальних закладів України, за якими можуть визначатися рейтинги вищих навчальних закладів України;

8) розробляє вимоги до рівня наукової кваліфікації осіб, які здобувають наукові ступені, розробляє порядок їх присудження спеціалізованими вченими радами вищих навчальних закладів (наукових установ) та подає його на затвердження центральному органу виконавчої влади у сфері освіти і науки;

9) розробляє положення про акредитацію спеціалізованих вчених рад та подає його на затвердження центральному органу виконавчої влади у сфері освіти і науки, акредитує спеціалізовані вчені ради та контролює їх діяльність;

10) акредитує незалежні установи оцінювання та забезпечення якості вищої освіти;

11) здійснює інші повноваження, передбачені законом [2, с. 20-21].

Тобто за сутністю своїх повноважень Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти багато в чому подібне до Головної ради освіти часів УЦР, що свідчить по взяття Україною курсу на повернення до національних освітніх традицій і першими кроками на цьому шляху стали норми закону “Про вищу освіту”.

В системі управління освітою УНР доби УЦР можна провести й інші паралелі із системою управління освітою в Австро-Угорській імперії, де після згаданих вище реформ усі початкові школи переходили з рук консисторій до світських органів управління – крайових і місцевих шкільних рад. У Галичині крайова шкільна рада створювалася спеціальним розпорядженням Франца-Йосипа I від 25 червня 1867 р. і розпочала свою роботу 24 січня 1869 р. Вона складалася з чотирьох представників уряду (намісник, постійний референт намісництва у шкільних справах, два шкільних інспектори), двох представників духовенства обох обрядів (визначених цісарем), двох делегатів від столичних міст – Кракова і Львова, двох

представників навчальних закладів, одного делегата крайового відділу як представника сейму. Аналогічний фаховий адміністративний орган створювався і на Буковині на підставі закону від 8 лютого 1869 р. Раду очолював намісник, крім нього, до складу ради належали два представники крайового управління, референт, кілька шкільних інспекторів, два православних священики, по одному католицькому і протестантському, рабин, два вчителі, один представник Чернівецької міської ради. До повноважень крайових рад належав нагляд за діяльністю окружних і місцевих рад, керівництво учительськими семінаріями, підтвердження на посадах директорів і вчителів середніх шкіл, утримуваних на громадські та державні кошти, з урахуванням спеціальних прав корпорацій, громад і приватних осіб, ухвалення навчальних планів, підручників для початкових, середніх та фахових шкіл, їх апробація і видання, щорічний звіт перед міністерством про стан шкільництва в краї. Вони ж відали збиранням плати за навчання в середніх навчальних закладах. Окружні ради склалися з начальника адміністративної влади міста як керівника, одного представника від кожної конфесії, двох представників освіти, двох делегатів місцевої ради, шкільного окружного інспектора. Вони збиралися один раз на місяць і керували всіма навчальними закладами, здійснювали інспекторські перевірки, контроль за підвищенням кваліфікації вчителів, збирали статистичні дані тощо.

Крайовим і окружним радам освіти в Австро-Угорській імперії в системі управління освітою, за своєю суттю відповідали губерніальні ради освіти в УРН доби УЦР. Ці органи мали повноваження подібні до тих, що й Головна рада освіти, але на рівні губерній, які були адміністративно-територіальними одиницями того часу. При кожному губерніальному земстві засновувалася губерніальна рада освіти, яка об'єднувала діяльність культурно-просвітніх установ усіх національностей губерній. Губерніальна рада освіти стежила за виконанням мінімальних норм і вимог для просвітніх організацій губерній, розробляла бюджет, регулювала взаємовідносини окремих національних культурно-просвітніх установ, розробляла і направляла статистику за інструкцією Головної ради освіти, розробляла "шкільну сіть", тобто систему організації шкіл, листувалася з секретарством [1, арк. 66].

Згідно з дослідженими нормативно-правовими документами, до складу губерніальної ради освіти належали: один представник

працівників народної освіти від губерніальної земської управи, два представники від губерніальних земських зборів, один представник від спілки міст губернії, а до утворення цієї спілки – по одному представнику від губерніального міста. Також входило по одному представнику від губерніальних рад освіти національних меншин; усього три представники. Від губерніальної української ради – два представники і два представники – від губерніальних учительських спілок національних меншин, усього шість осіб. Крім того, були представники від української губерніальної учительської спілки від кожного типу шкіл, усього не менше восьми осіб. Комісар освіти, посаду якого було введено законом про скасування шкільних округ [5, арк. 96], мав лише дорадчий голос. Голова ради обирався самою радою. Усі члени ради обиралися на три роки. Коли вони вибували зі складу ради через закінчення строку їх повноважень або з інших причин, то планом було передбачено залишення за ними відповідної чиновницької категорії. Виконавчим органом при губерніальній раді була управа, яку формувала губерніальна рада зі свого складу. Її діяльність контролював і регулював комісар освіти, так само як і діяльність ради [1, арк. 67].

У містах, виділених в окрему губерніальну земську одиницю, утворюються міські ради освіти з компетенцією і складом губерніальних рад із відповідною заміною представництва органів губернії органами міста [1, арк. 67].

Повертаючись до системи управління освітою в Австро-Угорській імперії варто зазначити, що у 1873 р. було затверджено положення про місцеві шкільні ради, що здійснювали нагляд за однією чи кількома школами на невеликій території [3, с. 146-148]. Характеризуючи розвиток освіти на західноукраїнських землях, доцільно наголосити ще на одному аспекті. Шкільні ради різних рівнів віддавали пріоритет розбудові не українських, а польських навчальних закладів. Про це може свідчити розподіл крайовим сеймом коштів на культурні потреби з місцевого бюджету Галичини. Наприклад, на початку ХХ ст. з 730 тис. крон, асигнованих для дотації місцевим науковим товариствам і школам краю, українським було виділено лише 75 тис. Як відзначалося пізніше в офіційному виданні польського міністерства освіти, саме з утворення крайової шкільної ради у Львові почалося відродження польського елементарного, середнього і вищого шкільництва. У 60-х рр. поляки складали у ній

більшість, а на українців припадало не більше п'ятої частини. Тому, хоча й спостерігалось певне зростання кількості українських початкових шкіл (у 1906 р. у Галичині їх нараховувалося 4799, а в 1910 р. кількість шкіл зросла до 5559; на Буковині відповідно – від 456 до 515), однак 83,4 % цих шкіл у Галичині й 45,4 % на Буковині були одно- і двокласними, у них навчалося 20–30 % дітей шкільного віку, здебільшого учні перших-других класів, а старші класи відвідувала меншість дітей [3, с. 149].

Середня школа підпорядковувалася міністерству освіти та віросповідань, а управління нею здійснювали крайові шкільні ради через шкільних інспекторів, що затверджувалися на посадах імператором за поданням міністра. Інспектори поділялися на дві категорії: інспектори для нагляду за станом викладання гуманітарних предметів, які контролювали діяльність класичних і реальних гімназій, та інспектори з природничо-математичних предметів, до кола обов'язків яких належав нагляд за діяльністю реальних шкіл. Гімназійний інспектор під час відвідування реальної школи звертав увагу тільки на викладання гуманітарних предметів (мов, філософії, історії); своєю чергою, реально-шкільний наглядач опікувався станом викладання в гімназіях лише природничо-математичних дисциплін (фізики, хімії, географії, природоописної історії, математики тощо).

Місцевим шкільним радам в Австро-Угорській імперії, в системі управління освітою УНР відповідали Українські повітові ради освіти. На повітову раду освіти було покладено обов'язок розподілу повітових коштів, виділених на потреби освіти, відповідно до інструкцій губерніяльної ради освіти. Також повітова рада освіти здійснювала контроль за станом шкіл і закладів освіти свого повіту. Призначала на посади вчителів та інших працівників освіти, організовувала забезпечення закладів освіти всім необхідним для здійснення освітньої діяльності, а також вела статистику [1, арк. 67-68]. Повітова рада складалася за таким же принципом, що і губерніяльна, тобто за професійним принципом. До її складу входило дві особи від повітової земської управи, чотири особи від повітового земського зібрання, дві особи від міських самоврядувань повіту, а також усі інструктори шкільної, дошкільної та позашкільної освіти, завідувачі шкільною, дошкільною та позашкільною освітою, усього шість осіб. Також входило по одному представнику від української міської ради освіти, від просвітніх організацій, від кооперативних спілок, від

організованих лікарів і від повітової учительської спілки. Повітова рада організувалася таким чином, щоб не менше половини її складу були представниками учительських і культурно-просвітніх організацій. Повітова рада, так само як і губерніяльна, виділяла зі свого складу виконавчий орган – управу. Члени повітової ради освіти обиралися на 3 роки за тим же принципом, що і члени губерніяльної ради [1, арк. 68]. Міські, сільські і ради міст, що виокремлено в самостійну земську одиницю, організувалися за принципом повітових рад при місцевих органах самоврядування.

Для порівняння, відповідно до сучасного Закону “Про освіту”, управління освітою на місцевому рівні здійснюють спільно органи державної влади і органи місцевого самоврядування та відповідні державні органи управління освітою, але при цьому органи місцевого самоврядування формуються за політичним принципом, а не за професійним. Крім того, в Законі “Про освіту” не розмежовані повноваження органів державної влади і органів місцевого самоврядування, а також не виписаний порядок їх співпраці і відсутній механізм громадського контролю за їх діяльністю [4, с. 7-8].

Закінчуючи порівнювати освітні системи Австро-Угорської імперії і УНР доби УЦР можна згадати, що напередодні Першої світової війни у Галичині діяло 82 гімназії, з яких українськими були 6 державних чоловічих гімназій (академічна та 2-га гімназія у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі й Станіславові) та 10 приватних (Буськ, Городенка, Долина, Збараж, Копичинці, Рогатин, Чортків, Яворів – чоловічі, Львів, Перемишль – жіночі), іще дві гімназії (Бережани, Стрий) належали до утраквістичних. З метою матеріального забезпечення українських приватних гімназій у Львові в січні 1910 р. був утворений Крайовий шкільний союз, очолюваний М. С. Грушевським.

Отже, в Австро-Угорській імперії система управління освітою в західноукраїнських землях розвивалася в напрямі її децентралізації і демократизації, на відміну від освітніх тенденцій, що існували в Російській імперії [3, с. 146-149]. Але разом з тим на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, відбувався процес полонізації школи, і українські освітяни вимушені були вести боротьбу за національну школу, як і їх колеги в українських землях під владою Російської імперії (підросійській Україні), хоча й не таку запеклу.

Система управління освітою в УНР особливо доби УЦР, в свою чергу, у цілому засновувалася на широкій участі громадських об'єднань у процесі управління освітою. В ній повністю реалізовувався принцип децентралізації школи, що був задекларований за результатами всеукраїнських професійних учительських з'їздів. Громадяни УНР мали можливість безпосередньо контролювати діяльність державних органів управління освітою і брати участь в управлінні на місцях, за умови наявності професійної педагогічної освіти й участі в одній із вищезазначених громадських організацій. Та обставина, що система управління освітою на основі рад освіти, сформована в УНР періоду УЦР, має багато ознак системи освіти Австро-Угорської імперії, яку було розглянуто в попередніх розділах дослідження, свідчить про західну, європейську орієнтацію творців національної системи освіти, хоча в досліджених офіційних документах того періоду немає жодних згадок про реценювання норм освітнього законодавства Австро-Угорської імперії.

Для повноти дослідження окремо варто розглянути європейські принципи управління вищою освітою в УНР доби УЦР і порівняти їх сучасними європейськими освітніми традиціями.

Основи вищої освіти в Європі були закладені ще у середньовіччі, але належним чином законодавчо закріплені лише в ХІХ ст., наприклад революція 1848 р. принесла австрійським університетам свободу навчання. Університетам гарантувалася широка наукова та адміністративна автономія, а філософський факультет, який доти був підготовчим, прирівнювався до інших факультетів. Вищі навчальні заклади підпорядковувалися безпосередньо департаменту освіти міністерства освіти і віросповідань. Управління університетом здійснював академічний сенат, у складі якого були ректор, декани і сеньйори. Ректор обирався на один рік із ординарних професорів, але не більше трьох каденцій. Факультетом керувала професорсько-викладацька колегія, очолювана деканом, яка у своїй діяльності керувалася спеціальним статутом, так званім регуляміном.

Основи європейських принципів організації вищої освіти в УНР доби УЦР найкраще можна дослідити на прикладі першого вищого навчального закладу створеного в УНР, а саме Української академії мистецтва. Правовий статус і принципи функціонування Української академії мистецтва закріплені у спеціальному законі УЦР від 5 грудня 1917 р. "Про Українську Академію Мистецтва" [5, арк. 12-19].

Академія мистецтв була закладом освіти, котрий відноситься лише до відомства освіти, оскільки, за концепцією Генерального секретарства освіти, мистецтво вважалося невід'ємною частиною процесу освіти. Тобто в соціально-політичному контексті Академія мистецтв була, з одного боку, закладом освіти, на який покладался обов'язок підготовки висококваліфікованих кадрів для культурного виховання українського суспільства, а з іншого – першим закладом вищої освіти, відкритим національною українською владою окремо від російської метрополії. Такий крок мав, по-перше, важливе політичне значення як доказ незалежності української влади і наявності в неї політичної волі до розвитку та розбудови української держави в цілому і народної освіти зокрема. Хоч, як говорилося вище, якщо розглядати характер відносин між УЦР і російським Тимчасовим урядом, то можна зробити висновок, що Тимчасовий уряд не мав ефективних засобів впливу на діяльність УЦР. По-друге, відкриття першим закладом вищої освіти закладу культурної освіти є яскравим показником обраного напряму розвитку молоді держави. З історичної точки зору, важко однозначно оцінити обрання УЦР напряму на розширення культурної складової освіти в той історичний період. Більш доцільним було б обрати напрям військової освіти [5, арк. 19].

У порівнянні із сучасними законами такого типу, зазначений закон виглядає коротким і неповним, але при цьому є достатньо детальним і відповідає нормам юриспруденції того часу. У документі присутні основоположність, конкретність мети прийняття, а також точне визначення поставлених перед документом завдань і деталізація засобів їх виконання, характерна для законодавства про освіту того часу. Цікавою особливістю документа є те, що в ньому закріплено надзвичайно широкі права і свободи студентства [5, арк. 13-14]. Передбачено можливість отримання культурно-мистецької і наукової літератури з-за кордону без сплати державного мита [5, арк. 12]. У документі передбачено порядок звітності й відповідальності професорів за їхню діяльність [5, арк. 17]. Особливо цікавою є та обставина, що в законі одразу встановлено обсяг мінімальної заробітної плати, що позбавляє державні органи можливості впливати на розмір виплачуваної платні; це питання є актуальним і в наш час [5, арк. 19].

З вищесказаного можна зробити висновок, що закон “Про Українську Академію Мистецтва” розроблено з урахуванням потреб тодішнього українського мистецтва, культури та студентства. Норми, наведені в законі, є простими і водночас логічними. Закон повністю відповідає вимогам часу і містить у своїх положеннях усе необхідне для реалізації мети його прийняття, але цим його наукова цінність не вичерпується – закон “Про Українську Академію Мистецтва”, як і інші згадані закони і акти УЦР, є надзвичайно цікавим і з точки зору сучасних євроінтеграційних процесів в Україні.

Для того щоб зрозуміти його цінність для сьогодення саме в контексті входження у європейське співтовариство, варто спочатку розглянути систему сучасної європейської освіти і співставити принципи організації системи освіти у провідних європейських державах (на прикладі Федеративної Республіки Німеччина).

У згаданому контексті, для більш детального співставлення, окремо заслуговує на увагу розділ згаданого закону УЦР від 5 грудня 1917 р. “Про Українську Академію Мистецтва”, а саме “Статут Академії Мистецтва”, що є його складовою частиною [5, арк. 12-19]. Варто зазначити, що Українська академія мистецтва була одним з перших вищих навчальних закладів, відкритих УЦР періоду УНР незалежно від російської влади і, відповідно, була організована за принципами української національної освітньої традиції.

Сучасна система освіти у Європі заснована одночасно на принципах уніфікації і збереження національних особливостей та освітніх традицій. Усі держави європейського співтовариства об’єднані системою Болонського процесу і нині працюють над розробленням новітніх, більш сучасних і ефективних освітніх доктрин. Процес об’єднання Європи, що офіційно розпочався у червні 1999 р., супроводжується формуванням спільного освітянського та наукового простору. Цей процес дістав назву Болонського від назви університету в італійському місті Болонья (Італія), де започатковано цю ініціативу. Болонський процес – це система заходів європейських державних установ (рівня міністерств освіти), університетів, міждержавних і громадських організацій, пов’язаних із вищою освітою, спрямована на структурне реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміни освітніх програм і необхідних інституційних перетворень з метою створення єдиного європейського наукового й освітянського простору для підвищення

спроможності випускників вищих навчальних закладів до працевлаштування, поліпшення мобільності громадян на європейському ринку праці, підвищення конкурентоспроможності європейської вищої школи. Головна мета цього процесу – це консолідація зусиль наукової й освітньої громадськості та урядів країн Європи не лише для істотного підвищення конкурентоспроможності європейської системи науки та вищої освіти у світовому вимірі, а й для підвищення її ролі в суспільних демократичних перетвореннях. Нині Болонський процес – це 54 країни-учасниці, тисячі вищих навчальних закладів, студентство яких прагне інтегруватися [6, с. 93-94].

Одним із найбільш яскравих прикладів реалізації принципів сучасної європейської освіти в поєднанні зі збереженням класичних освітніх традицій є Федеративна Республіка Німеччина (ФРН). Структура освіти у ФРН складається з дошкільної, початкової, середньої, професійної, вищої та освіти дорослих.

Система вищої освіти ФРН передбачає поєднання навчального процесу з науковими дослідженнями. “Єдність дослідження і навчання”, – так звучить принцип, на якому будується німецька вища школа. Німеччина є привабливим місцем для навчання студентів із Китаю, Болгарії, Польщі, Росії і, звичайно, України. Більшість студентів навчаються в державних університетах.

У 2007 р. у вищих школах навчалось близько 1,98 млн студентів. У цілому пропонують навчання 376 вищих закладів, з них 102 університети, 170 фахових вищих шкіл і 69 приватних вищих закладів.

Характерними рисами німецької освіти є такі: доступність навчання; великий вибір різноманітних навчальних закладів; рання диференціація навчання; досконала система професійного навчання; “академічна свобода” у вищій школі; єдність науки і практики.

До державних органів, що опікуються освітою в Німеччині, належать такі заклади: Федеральне міністерство освіти і досліджень, Федерально-земельна комісія з планування і розвитку досліджень, Постійна конференція міністрів освіти і культури. Для вирішення проблем у вищій освіті створено Конференцію ректорів навчальних закладів Німеччини.

Головним консультативним органом є Рада з науки (Wissenschaftsrat), до складу якої входять представники федерації, земель, громадськості, вчені. Рада подає пропозиції, рекомендації

щодо реформ, здійснює аналіз дослідницької діяльності вищих навчальних закладів [7, с. 313-314].

Варто звернути увагу, що принцип “академічної свободи” у вищій освіті реалізовано на державному рівні у вигляді цілої низки державних установ, таких як Конференції ректорів навчальних закладів Німеччини, а Рада з науки, або Wissenschaftsrat, фактично є органом, який забезпечує участь громадськості та професійних педагогічних і наукових кадрів у процесі управління освітою. Крім того, на загальнодержавному рівні участь в управлінні освітою беруть навіть батьки, для чого у ФРН функціонує Федеральна батьківська рада. Також до управління освітою залучені працівники професійного навчання, котрі реалізують свої повноваження через Головний комітет Федерального інституту професійного навчання. У деяких землях (Нижня Саксонія, Баден-Вюртемберг) при уряді на період його діяльності створюється виборна громадська організація – Рада з освіти. Рада консультує уряд землі з питань освіти і молодіжної політики, розробляє рекомендації для подальшого розвитку освітньої справи [8, с. 69]. Тобто фактично громадськість і професійні педагогічні працівники у ФРН мають змогу здійснювати контроль за системою управління освітою і впливати на розвиток освітніх процесів у державі. Таким чином, освіта у ФРН заснована на принципах академічної свободи і поділу владно-виконавчих повноважень між державними органами управління, представниками громадськості і професійними науковими та педагогічними працівниками, що, без сумніву, є однією з причин успішності та ефективності системи освіти Німеччини.

В свою чергу, пункти 2 і 3 згаданого закону УНР закріплювали норми вільного, навіть без митних платежів у випадку одержання книжок з-за кордону, обміну друкованими виданнями [5, арк. 12], що було однією з основ академічної мобільності й академічної свободи. Статут Академії мистецтва закріплював ряд норм, які свідчать про близькість і навіть спорідненість української та європейської освітніх традицій. Наприклад, у пункті 20 статуту Академії було закріплено, що вищим органом управління Академії є рада Академії, головою якої був ректор, а пункт 21 визначав, що рада Академії складається з ректора Академії, професорів і академіків, а також студентів Академії, по одному представнику від кожних п'ятдесяти дійсних студентів. При цьому студенти мали право вирішального голосу в питаннях

призначення стипендії і правового становища студентів, тобто було закріплено надзвичайно широкі права студентського самоврядування. У пункті 22 статуту Академії було закріплено принцип, за яким перший склад професорів визначався комітетом при Генеральному секретарстві народної освіти, що розробляв статут, і затверджувався Генеральним секретаріатом, після чого Академія мистецтва ставала повністю автономною від уряду. Пункт 27 статуту закріплював за радою Академії право самостійно, без погодження з вищим органом управління освітою УНР досліджуваного періоду, обирати ректора, професорів і усіх посадових осіб Академії, лише сповіщаючи про це Генеральне секретарство. Також раді Академії надавалося право формувати бюджет Академії на основі всіх її доходів, а за Генеральним секретарством було закріплено право контролю за його виконанням, але лише у тій частині, що складається з коштів, наданих вищим органом управління освітою. Контроль за іншими видатками здійснював передбачений пунктом 30 статуту господарський комітет, що формувався радою Академії і його членами, які необов'язково повинні були бути професорами Академії [5, арк.16-18]. Таким чином, у статуті Української академії мистецтва було закріплено принцип правової і фінансової автономії вищого навчального закладу, що фактично було реалізацією принципу академічної свободи, який є однією з основ сучасної європейської освітньої системи.

Може виникнути питання: чи не запозичити нам позитивний досвід ФРН у галузі освіти? Але перед тим, як запозичувати чужий досвід, варто вивчити власну історію і визначити, чи не було в Україні подібного корисного досвіду, і саме в нормативних документах Української Центральної Ради Української Народної Республіки у галузі освіти можна виокремити освітні тенденції європейського спрямування. Шлях відродження національних освітніх традицій в нормах освітнього законодавства сучасної України на основі законодавства УНР, особливо доби УЦР є також шляхом відновлення втрачених колись зв'язків з європейським освітнім простором. Реінтеграція української освіти до загальноєвропейської є відновленням історичної справедливості, а також великим кроком у розбудові національної правової системи і процвітаючої Української держави і з наведених вище порівнянь можна зробити висновок що Україна вже стала на цей шлях і його варто й потрібно продовжувати.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 10. Проекти і положення розроблені міністерством про організацію нової школи і управління освітою в цілому. 83 арк.
2. Закон України Про вищу освіту: станом на 1 січня 2015 р. / Відомості Верховної Ради (ВВР). – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2014. – 2716 с. – (Бібліотека офіційних видань; № 37-38, ст. 2004).
3. *Прокопенко Л.* Державне управління освітою в західноукраїнських землях у другій половині XIX на початку XX ст. / Л. Прокопенко. – Львів : ЛРІДУ УАДУ, 2010. – С. 145-151. – (Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентові України ; вип. 22).
4. Закон України “Про освіту” : за станом на 1 січня 2013 р. / Верховна Рада України : Офіц. вид. – К. : Палам. вид-во, 1991. – 34 с. – (Бібліотека офіційних видань).
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. Ф. 2581. Генеральне секретарство освіти Української Центральної ради Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 14. Закони, законопроекти, постанови Центральної Ради, Народного міністерства освіти УНР про скасування шкільних округів і передачу до відомства Генерального секретарства освіти всіх шкіл і освітніх установ, організацію Всеукраїнської та місцевих учительських спілок. 109 арк.
6. *Ортинський В. Л.* Педагогіка вищої школи : навч. посібник [для студ. вищих навч. закл.] / В. Л. Ортинський – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.
7. *Гладка Т. І.* Освіта в інноваційній політиці ФРН / Т. І. Гладка // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2009. – № 2 (36). – С. 313-317.
8. *Луценко В. І.* Досвід державного управління системою вищої освіти в розвинутих країнах та його застосування в Україні / В. І. Луценко // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології : зб. наук. праць Херсонського національного технічного університету. – Херсон, 2011. – Вип. 1 (4). – С. 67-75.

3.7. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ДИТИНИ ЯК ОСНОВА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

Дитина народжується, зростає розвивається у соціумі, у певній спільноті людей. Міцна родина є природним середовищем для виховання дитини, а стабільність у державі – фундаментом у забезпеченні прав та свобод.

В сучасних умовах гармонійний розвиток особистості дитини ускладнюється політичною, економічною, соціальною і правовою кризою суспільства. Поступова зміна системи цінностей у суспільстві, норм поведінки віддзеркалюється у становленні особистості дитини, формуванні нового покоління.

Законодавство про охорону та захист прав дитини передбачає, що дитина є самостійним суб'єктом права, активним учасником громадянського суспільства. Визнання цього принципу має важливе значення на шляху становлення демократичної, соціальної, правової держави. Для соціально-правової активності дитини необхідним є високий рівень її правової культури та правосвідомості. Крім того, критерій “соціально-правова активність” є одним із показників ефективності правового виховання, яке має суттєвий вплив на забезпечення прав та свобод дитини.

У науковій літературі наведено широкий спектр підходів до визначення поняття правового виховання. С. С. Алексєєв, С. І. Архипов, Г. В. Ігнатенко, В. М. Корельський, В. І. Леушин, В. Д. Перевалов та ін. під правовим вихованням розуміють ціленаправлену діяльність по трансляції (переданні) правової культури, правового досвіду, правових ідеалів і механізмів вирішення конфліктів у суспільстві від одного покоління до іншого [1, с. 346]. Цікавим є те, що у визначенні „правове виховання” розкривається, як діяльність, спрямована на передання правової культури, а не як вплив на правову свідомість.

Подібний підхід висловлює О. Ф. Скакун, яка вважає, що правове виховання може впливати на правову культуру, визначаючи, що це цілеспрямований постійний вплив на людину з метою формування у

неї правової культури і активної правомірної поведінки. Основна мета правового виховання – дати людині необхідні в житті знання і навчити її поважати закони і підзаконні акти та додержуватися їх, тобто сформуванню достатньо високий рівень правової культури, здатний значно зменшити кількість правопорушень [2, с. 480].

П. М. Рабінович висвітлює інший підхід і розглядає зазначене поняття як вплив на внутрішній стан особи, на її свідомість, психологію, на процес пізнання і засвоєння правової ідеології, на правову культуру особи, і цей вплив включає в себе вплив соціального устрою життя, моральної атмосфери, традицій суспільства, освіти та спеціального навчання, такий вплив може бути як усвідомленим, так і неусвідомленим самими учасниками правовиховного процесу [3, с. 75].

У зазначеному визначенні правове виховання розглядається в порівняно ширшому значенні, оскільки передбачає вплив не лише на формування правової культури, але й на правову свідомість особи, на її внутрішній стан.

В. Л. Кулапов, В. С. Нерсисянц, А. Б. Венгеров також вважають, що правове виховання впливає не лише на правову культуру, але й на рівень правосвідомості.

В. Л. Кулапов під правовим вихованням розуміє ціленаправлену діяльність державних органів та суспільства, спрямовану на формування у громадян і посадових осіб правосвідомості та правової культури. Це спеціальний вплив на свідомість і поведінку людей з метою вироблення у них стійкої орієнтації на законослухняну поведінку [4, с. 187].

В. С. Нерсисянц вказує, що правове виховання – це ціленаправлена систематична діяльність держави, її органів та їх службовців, громадських об'єднань та трудових колективів по формуванню і підвищенню правової свідомості та правової культури [5, с. 409].

А. Б. Венгеров розглядає правове виховання, як ціленаправлену систему просвітницьких, освітніх та інших заходів, що формують установки поваги та дотримання права, цивілізованих способів вирішення спорів, профілактики правопорушень [6, с. 573].

Отже, у наведених визначеннях існують певні протиріччя, оскільки окремі дослідники вказують, що правове виховання спрямоване не лише на формування правової культури, але і на

правосвідомість особи. Ці питання мають важливе значення для формування концепції правового виховання дитини.

Ми поділяємо думку науковців, зокрема С. С. Алексєєва, С. І. Архипова, О. Ф. Скакун, у тому що правове виховання – це цілеспрямований вплив на передання правової культури від покоління до покоління. Успішний процес правового виховання не може не вплинути на внутрішній стан особи, на її правову свідомість, про що зазначають П. М. Рабінович, В. Л. Кулапов, В. С. Нерсєсянц, А. Б. Венгеров. Отже, правове виховання дитини – це організований процес, який здійснює вплив на формування її правової культури, а також разом з іншими факторами може впливати на становлення її правової свідомості.

Окремі науковці розглядають правове виховання в широкому та вузькому розумінні. У вузькому значенні правове виховання пов'язують із реалізацією виховної функції права, а в широкому – під ним розуміють спеціально організований та керований процес формування особи правовими заходами, що здійснюються спеціальними суб'єктами в особливих навчально-виховних формах і закладах [7, с. 305].

Інтерес для даного дослідження складає визначення, що правове виховання – це керований процес, оскільки певні некеровані правові явища також мають вплив на формування переконань дитини щодо цінності права.

Інколи науковці ототожнюють правову соціалізацію та правове виховання в “широкому розумінні”, визначаючи її, як сукупність правових впливів (як цілеспрямованих, так і в певній мірі стихійних), що формують індивідуальну правову свідомість [8, с. 32].

О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко розглядають правове виховання у двох значеннях. У вузькому значенні висвітлюють правове виховання, як необхідну умову підвищення трудової активності трудящих, формування правової культури суспільства, подальшого зміцнення законності та правопорядку [9, с. 417].

У широкому значенні правове виховання визначають, як процес правової соціалізації особи, яке полягає у впливі на людину багатьох факторів соціально-економічного устрою життя, політичного режиму, внутрішньої політики, норм законодавства та юридичної практики,

моральної атмосфери, традицій суспільства, а також загальної освіти та юридичного навчання [9, с. 418-419]

Таку думку висловлює А. П. Семітко, який зазначає, що правове виховання у вузькому значенні – це ціленаправлене передання правових знань і досвіду визначеним групам людей і суспільству в цілому. А правове виховання у широкому значенні означає процес правової соціалізації людини, формування її поглядів навколишнім світом в цілому, всією юридичною практикою і поведінкою людей [10, с. 531].

Критикуючи подібні підходи, Є. І. Федик вважає, що розуміння правового виховання у надто широкому значенні не сприяє концентруванню уваги на конкретних практичних завданнях правового виховання, вірному визначенню кола теоретичних проблем, що підлягають розробці. Він визначає, що процес формування правосвідомості та правової культури ширший за своїм змістом і включає в себе не тільки правове виховання, а й вплив на правову свідомість особи об'єктивних факторів життя [11, с. 266-268].

На наш погляд, ефективний процес правового виховання дитини відіграє основну роль у формуванні її правової культури та має суттєвий вплив на рівень її правосвідомості. Не менше значення відіграють і об'єктивні процеси, що відбуваються в житті дитини.

В. К. Бабаєв зазначає, що, коли говорять про правове виховання у широкому розумінні, то скоріш за все мова йде про правову соціалізацію особи, коли вона “виховується” оточуючим середовищем в цілому, всією юридичною практикою та поведінкою людей, посадових осіб – представників державного апарату в правовій сфері. При цьому у людей, посадових осіб, державних органів, які здійснюють правову діяльність (правомірну або протиправну), немає прямої мети здійснювати на інших правовиховний вплив. Незважаючи на це, вплив на оточуючих все одно здійснюється [12, с. 318].

У науковій літературі поняття правової соціалізації розглядають по-різному. Деякі автори умовно поділяють їх на три підходи.

Перший підхід у визначенні поняття “правової соціалізації”, представниками якого є О. М. Здравомислова, Ш. Курильські-Овіжен, С. Ю. Римаренко, зводиться до того, що в якості суб'єкта соціалізації розглядається суспільство, а в якості об'єкта – індивід. Під соціалізацією в даному випадку розуміється входження особи до

системи суспільно-правових відносин, залучення її до існуючих форм діяльності. В інтерпретації представників даного підходу правова соціалізація – це виховання в особі поваги до закону, покірності, тобто повна інтеграція особи у пануючу правову систему суспільства [13, с. 13-14].

Представники другого підходу, зокрема В. В. Головченко, І. В. Патерило, Л. І. Спиридонов, дотримуються протилежної точки зору і розглядають в якості суб'єкта правової соціалізації не суспільство, а індивіда. На їх думку, в процесі правової соціалізації індивід засвоює і набуває певних якостей, за допомогою яких він пристосовується до існуючих умов правової дійсності [13, с. 14].

На думку представників третього підходу, а саме В. В. Копеїчикова, В. М. Кудрявцева, В. П. Казимирчука, Н. М. Оніщенко, правова соціалізація є двостороннім процесом взаємодії індивіда і суспільства, в якому обидві сторони є активними. Індивід, як об'єкт правової соціалізації, зовсім не позбавлений правової активності, тому сам може обирати для себе основні напрямки даного процесу, будучи тим самим одночасно і об'єктом, і суб'єктом правової соціалізації. В процесі правової соціалізації особа вибірково сприймає зовнішні умови впливу [13, с. 14].

Близьким до поняття “правова соціалізація” є термін “політична соціалізація”, який, на думку Ф. Грінштейн, можна використовувати при вивченні громадських орієнтацій у дітей при вивченні норм і правил, які переважають у суспільстві, при вивченні впливу різноманітних політичних теорій на громадян у будь-якій стадії їх життєвого циклу, у ході спостережень за діяльністю інститутів соціалізації, які є своєрідними каналами впливу суспільства на людину [14, с. 190-191].

Аналізуючи вищезазначені наукові підходи до понять “правове виховання” та “правова соціалізація”, автор прийшов до висновку, що правове виховання дитини – це цілеспрямована, організована діяльність з боку держави та суспільства, що проявляється в системі просвітницьких, освітніх та інших заходів, спрямованих на формування поваги до права, дотримання законодавства, профілактики правопорушень.

Правова соціалізація дитини – це сукупність як цілеспрямованих, так і стихійних, некерованих впливів на дитину, формування відповідного рівня правосвідомості, залучення до

існуючої системи правових цінностей, а також до системи суспільно-правових відносин.

Внаслідок ефективного процесу правового виховання та в результаті успішної правової соціалізації, у дитини розвивається належний рівень правової культури та правосвідомості, формується її соціальна активність. З розвитком, на основі високого рівня правосвідомості, засвоєння соціально-правових цінностей, дитина поступово бере участь у суспільно-правових відносинах, стає активним учасником суспільства. Внаслідок такого процесу за певний проміжок часу розвивається особа і робить свій внесок у вдосконалення суспільних відносин.

Правове виховання та правова соціалізація дитини є складовою механізмом забезпечення її прав та свобод. Впливаючи на процес формування правосвідомості та правової культури, ці процеси здійснюють превентивний вплив у сфері забезпечення прав дитини, а також відіграють основну роль у формуванні законотрусливої поведінки самої дитини.

О. О. Ганзенко здійснив систематизацію чинників правовиховного впливу за двома ознаками. Першою є вік особи, залежно від якого ряд чинників розташовано у хронологічному порядку. Другою є визначена сфера суспільних відносин і відповідна галузь права [15, с. 14].

Для дослідження процесу правового виховання дитини інтерес становить систематизація чинників правового виховання залежно від віку особи – це виховання у сім'ї, виховання у школі та вищих навчальних закладах, виховання в організації, на виробництві (у відносинах громадянського суспільства) [15, с. 14].

Особливе значення у процесі правового виховання дитини відіграє виховання у сім'ї. Саме в дитинстві у свідомості людини формуються основи правових цінностей, орієнтацій.

На сучасному етапі соціальний інститут сім'ї переживає перехідний період. Змінюється зміст соціальних ролей, які виконуються різними членами сім'ї, зменшується залежність людини від сімейного осередку, перебудовується мораль. Цей процес супроводжується небажаними наслідками [16, с. 124].

Боротьба за лідерство породжує на певному етапі гірше виконання домашніх обов'язків, оскільки, як відомо, недостатньо декларувати певний розподіл турбот, потрібно ще й реально покласти

їх на конкретних людей, що нерідко досягається у сім'ях самоусуненням від відповідних справ [17, с. 120].

Дає про себе знати суперечливість між специфічними сімейними потребами та можливостями їх задоволення, що історично склалися в сучасній сім'ї. Діти позбавлені систематичного контролю з боку батьків, які знаходяться на виробництві [18, с. 190]. Внаслідок таких обставин зростає рівень дитячої злочинності, а сім'я нерідко стає осередком систематичного порушення прав дитини.

Існує проблема невміння батьків правильно виховувати свою дитину. Цьому сприяє низький рівень їх педагогічної та правової культури. А. Б. Венгеров наводить приклад, як мати лякає дитину, що пустує, міліціонером, замість того, щоб привити думку, що міліціонер – є захисником, помічником дитини [19, с. 269].

В результаті такого виховання суспільство може отримати важко керовану особу, яка, навіть внаслідок правильно організованого суспільного виховання, не піддаватиметься виправленню. Після тривалих залякувань особа з часом перестає реагувати на правоохоронні органи, кімнати міліції тощо. В гіршому випадку, внаслідок підміни понять, іншого негативного впливу, у дитини формується переконання, що життя у тюрмі овіяне романтикою, авторитетними стають злочинці і їх діяльність.

Про необхідність вдосконалення процесу правового виховання свідчить рівень злочинності та правопорушень у підлітковому середовищі.

Проблемою сьогодення є те, що освітні установи, нерідко, не приділяють належної уваги правовому вихованню дітей, не співпрацюють із службами в справах дітей та іншими державними органами. Це негативно впливає на рівень правової культури та правосвідомості дітей, сприяє поширенню дитячої злочинності.

Не менш важливим є правове виховання, що дитина може отримати у відносинах громадянського суспільства. Тут особливе значення має її бажання до участі у цих відносинах. Дитина, яка бере участь у дитячій громадській організації або інших відносинах, отримує додаткову інформацію, правові знання тощо.

Для формування високого рівня правової культури правовиховний вплив на дитину має бути системним, організованим, в якому бере участь і сім'я, і дитячий садочок, і школа, і навіть гуртки, які відвідує дитина. Так, наприклад, досить популярними є різні

спортивні секції (бокс, карате та ін.). Нерідко тренери забувають про правовиховні аспекти й не пояснюють, коли саме дитина може застосувати те, чого навчається на тренуваннях. Як наслідок – бійки у школах, шкільна “дівщина”, авторитетність “права сили” у дитячому середовищі.

Сьогодні вживається велика кількість заходів, спрямованих на попередження правопорушень, підвищення правової культури дітей, але суттєвого позитивного результату немає. Існуючий рівень правового виховання молодого покоління не відповідає вимогам часу.

Причиною, на наш погляд, є відсутність системного впливу на особистість дитини, спрямованого на формування належного рівня її правової культури, а також вплив на несформовану свідомість дитини негативних факторів соціально-економічного устрою, що проявляється у розриві між дітьми із забезпечених сімей та незаможних, моральної атмосфери, відсутності в суспільстві реальної поваги до права, низький рівень правової культури суспільства.

Одним із критеріїв ефективності правового виховання є “правова вихованість”, яку визначають як внутрішній духовно-правовий стан, у якому перебуває особистість у момент прийняття рішення про те, як діяти за тих чи інших обставин. Це стан правосвідомості особистості, рівень її правової культури, готовність до правомірної або протиправної поведінки [9, с. 430].

В юридичній літературі поняття правової культури розглядають по-різному.

С. С. Алексєєв визначає правову культуру як обумовлений всім соціальним, духовним, політичним і економічним рівнем якісний стан правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості та в рівні правового розвитку суб’єкта (людини, різних груп, усього населення), а також ступеня гарантованості державою й громадянським суспільством свободи і прав людини [20, с. 19].

Подібний підхід висловлює В. С. Нерсєсянц, який зазначає, що правова культура – це система духовно-моральних і правових цінностей, яка виражається в досягнутому рівні розвитку правової дійсності, нормативних і правових актів, правосвідомості, відповідно до яких формується законотворчий спосіб життя і здійснюється правове регулювання суспільних відносин, встановлюється режим правопорядку в країні [5, с. 406].

Окремі науковці визначають, що правова культура характеризується, або відображає рівень правосвідомості суспільства. А. Б. Венгеров вказує, що правова культура характеризується рівнем правосвідомості, інтенсивністю переконань у цінності права, включаючи ступінь знання права, на яке спирається виконавча влада, посадові особи [19, с. 571]. В. Сальников зазначає, що правова культура відображає рівень правосвідомості, режим законності та правопорядку, стан досконалості законодавства і юридичної практики та охоплює всі цінності, створені людьми в галузі права. [7, с. 574-575].

Доцільним, на наш погляд, є визначення А. П. Семитка, Р. К. Русинова, які вважають, що у своїй ідеальній якості правова культура виступає елементом ширшого поняття правосвідомості, як результат цілеспрямованого виховання, що виражає внутрішньо усвідомлене, шанобливе ставлення суб'єкта до права [10, с. 330-331].

Аналізуючи зазначені наукові підходи, можна зробити висновки, що їх автори вважають правову культуру однією з форм відображення правосвідомості, оскільки вона виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, правосвідомості та ін., тобто вважають правову культуру порівняно вужчим за змістом поняттям.

Прихильники такого підходу виділяють у структурі правової культури такі взаємозв'язані елементи: ідейно-теоретичні правові уявлення, правові почуття та діяльність особи у правовій сфері [7, с. 24-25].

У юридичній літературі існує й інший підхід до зазначеного поняття.

В. В. Копейчиков включає у правову культуру правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до нього, впевненість у справедливості закону, юридичних обов'язків та інших правових явищ, правове мислення, правомірну поведінку [21, с. 141-143].

О. В. Зайчук, В. С. Журавський, О. Ф. Скакун, визначають, що найважливішими складовими правової культури є право, правосвідомість, правовідносини, правопорушення, правова діяльність [9, с. 562], [2, с. 470].

Подібний підхід висловлює О. С. Дьоміна, яка визначає правову культуру як обумовлений економічним, політичним, соціальним і духовним рівнем розвитку суспільства різновид загальної культури, який становить міру освоєння й використання нагромаджених

людством правових цінностей, що передаються у спадок від покоління до покоління [22, с. 9].

Деякі закордонні автори ототожнюють правову культуру із правом. М. Ван Хоек і М. Веррінгтон використовують при з'ясуванні змісту правової культури ключову концепцію традиції та менталітету, пояснюючи необхідність такого підходу неможливістю зрозуміти право поза широким історичним, соціально-економічним та ідеологічним контекстом [23]. І. Каренс переконаний, що культура має вагомий вплив на право, оскільки "будь-який правовий інститут зазнає впливу від будь-якої культури з її мовою, традиціями, нормами поведінки і т.д." [24, с. 260].

На тісне співвідношення права та культури вказує Ю. С. Шемшученко, який зазначає, що "право й культура є взаємопов'язаними, взаємодіючими між собою категоріями. Правова культура – це весь правовий космос, який охоплює всі моменти правової форми суспільного життя людей. Культура складається із здібності й уміння жити за цією формою, якій протистоїть неоформлена (невизначена, непорядкована, хаотична, а тому й свавільна) фактичність, тобто та докультурна й некультурна безпосередність, що не опосередкована правовою формою" [25, с. 4]. Отже, науковець також вважає правову культуру ширшим поняттям, ніж правосвідомість, оскільки у визначенні зазначено, що правова культура включає весь правовий космос, який охоплює всі моменти правової форми суспільного життя людей.

Незважаючи на різноманіття у науковій літературі визначень правової культури, їх можна умовно поділити на дві групи. Представниками першого підходу до визначення поняття "правової культури" є О. В. Зайчук, В. С. Журавський, В. В. Копейчиков, О. Ф. Скакун, О. С. Дьоміна та ін. На їх думку, найважливішими складовими правової культури є правосвідомість, правовідносини, правопорушення, правова діяльність. Даний підхід характеризується визнанням правосвідомості як складового елементу правової культури.

В інтерпретації представників другого підходу, зокрема С. С. Алексєєва, А. Б. Венгерова, В. Сальникова, А. П. Семитка, Р. К. Русинова та ін., визначення правової культури зводиться до того, що це система духовно-моральних цінностей, яка може виражатися у правосвідомості. Тобто правова культура виступає елементом

ширшого поняття правосвідомості і є результатом цілеспрямованого виховання, що виражає внутрішньо усвідомлене, шанобливе ставлення суб'єкта до права.

Поділяючи думку представників даного підходу до визначення поняття правової культури дитини, вважаємо, що воно є найбільш повним, оскільки правосвідомість є ширшим поняттям, ніж правова культура, а правова культура є однією з форм прояву правосвідомості. Отже, правова культура – це система правових цінностей, обумовлена всім соціальним, духовним, політичним і економічним устроєм, що відображає якісний стан забезпечення прав та свобод особи у досягнутому рівні правосвідомості, правової діяльності, правових актів, у рівні правового розвитку суб'єктів, а також рівні гарантованості державою і громадянським суспільством прав та свобод.

За даними опитування, проведеного українським інститутом соціологічних досліджень (діаграма 3.2), правова культура та знання дітей щодо своїх прав досить низькі. Відповіді дітей на запитання щодо знання законодавчих актів України дають підставу стверджувати, що опитані значною мірою потребують вивчення та осмислення чинного законодавства України. Кожна шоста дитина взагалі не знає законів, які б захищали дитину [26, с. 39].

Відповіді школярів на запитання анкети:
„Чи знайомий ти з Конвенцією ООН про права дитини?“

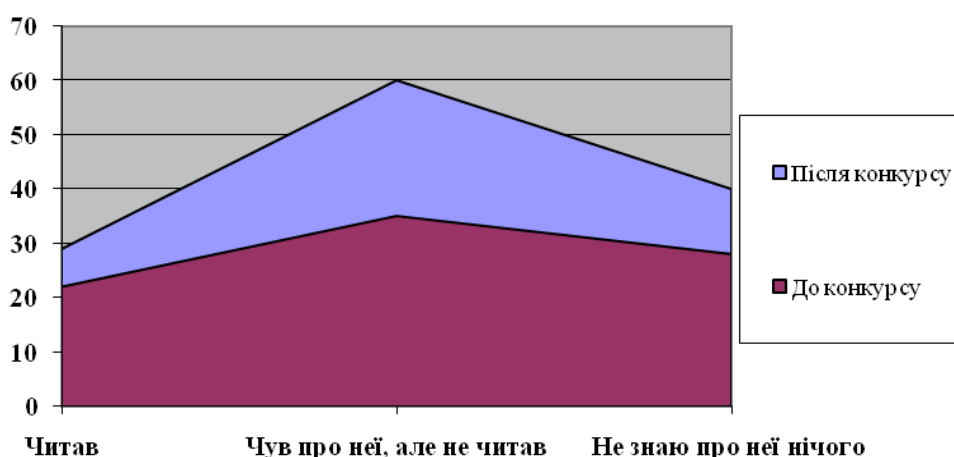

Рис. 3.2.

Основний загальний результат опитаних старшокласників не знає тексту Конвенції, читав її тільки кожен п'ятий учень. Причиною невисокого

рівня правової культури дітей є недостатньо організований процес доведення правових знань до дітей [26, с. 38-39].

Важливим фактором впливу на рівень правової культури дітей є рівень правової культури та правової свідомості учителів, вихователів.

Опитування серед учителів (діаграма 3.3), проведене Українським інститутом соціологічних досліджень вказує на необізнаність певної частини вчителів щодо прав та свобод дитини, а також недостатність відповідних програм для підвищення рівня їх правових знань. Оскільки кожен третій з опитаних навчався на курсах підвищення кваліфікації, де про права дитини та методику викладання цього матеріалу дітям не йшлося [26, с. 44].

**Відповіді на запитання:
„Чи проходили Ви протягом п'яти років будь-які курси
підвищення кваліфікації вчителів, де Вам викладали
права дитини?“**

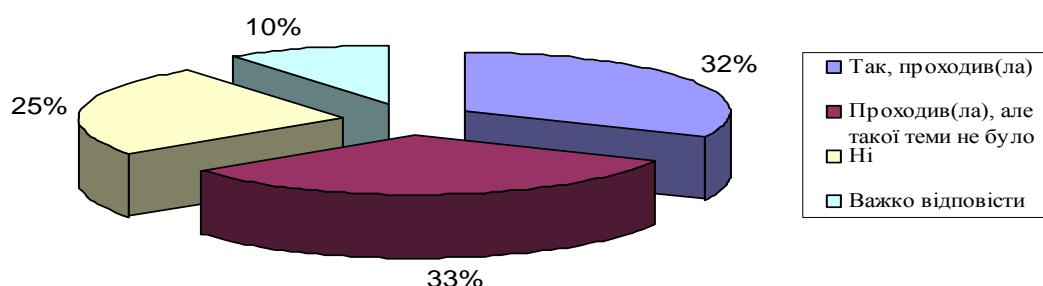

Рис. 3.3.

Аналізуючи відповіді учителів на запитання “Як часто у викладанні Вашого предмету Ви відчуваєте нестачу правових знань щодо прав дитини?”, варто відзначити, що лише 10 % опитаних засвідчили, що положення Конвенції використовують у своїй роботі щоденно, половина респондентів використовують ці знання час від часу, кожен четвертий не зміг визначитися, а кожен десятий зазначив, що такі знання для викладання його предмету не потрібні (здебільшого викладачі фізико-математичного та гуманітарного циклу) [26, с. 44].

Рівень правової культури учителів має вагомий вплив на процес правового виховання, на формування правової культури та

правосвідомості у дитини. Перший може бути зафіксований лише в реальній діяльності учителя, у правовій поведінці. Він характеризується рівнем правових знань, здатністю правильно оцінювати та осмислювати права дитини та свої обов'язки, а також рівнем реалізації їх у практичній діяльності. Поведінка вчителя, його переконання у цінності права, повага до закону здійснюють суттєвий вплив на формування правової культури дитини.

Варто відзначити, що стратегічні завдання удосконалення механізму забезпечення прав та свобод дитини неможливо вирішити без формування високого рівня правової культури учителів, батьків, лікарів, високопрофесійного персоналу органів опіки та піклування, служб у справах дітей та інших органів, що мають ефективно здійснювати свою діяльність та забезпечувати реалізацію прав та свобод дитини. У разі ефективного функціонування прав та свобод дитина усвідомлює реальну дію права, його цінність та значення.

Для розвитку у суспільстві поваги до прав та свобод людини підвищення рівня правової культури недостатньо. Зусилля необхідно спрямовувати на формування належного рівня правової свідомості.

Поняттю правосвідомості у ході власних досліджень значну увагу приділяли Л. Петражицький, М. Рейснер, І. Фарбер, О. Лукашкова, Е. Назаренко та інші науковці. Відповідно, з одного боку, під правосвідомістю розуміють сукупність ідей, уявлень і почуттів, які відображають ставлення суспільства до права, його структури, механізму правового регулювання суспільних відносин. З іншого – правосвідомість можна розглядати як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової позитивної поведінки [9, с. 554].

Ю. М. Дмитрієнко зазначає, що правова свідомість – це духовна система регулятивних уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, відчуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань, юридичних цілей, інтересів, мотивів, звичок, традицій, ілюзій, інтуїції, ментальних установок, стереотипів, правового виховання, правової культури, реакції, вольових імпульсів, правокультурних моделей поведінки та ін., що формуються з приводу правової дійсності, в руслі її віддзеркалення, осмислення, пізнання, відчуття [27].

Зважаючи на вищевикладене, правосвідомість не є елементом правової культури. Єдність правосвідомості та правової культури полягає в тому, що правосвідомість та правова культура розвиваються

у суспільстві; правова культура є формою вираження правосвідомості; вони є взаємообумовленими та взаємозалежними елементами, оскільки чим вищий рівень правової культури панує у суспільстві, тим вищим буде і рівень правосвідомості.

Відмінності між цими поняттями полягають в наступному: правова свідомість є ширшим поняттям, ніж правова культура; правова культура формується внаслідок суб'єктивного впливу – правового виховання, а правова свідомість – внаслідок поєднання суб'єктивного та об'єктивного впливу на особу – правової соціалізації.

Науковці констатують, що після розпаду СРСР і в наступні роки в суспільстві спостерігається криза правосвідомості, яка зумовлена, перш за все, переоцінкою попередніх ідей, поглядів і уявлень [28, с. 335].

Кожного дня у засобах масової інформації з'являються нові відомості про беззаконня, що відбувається в державі, корупцію, криміналізацію суспільства. Як наслідок, у законослухняних громадян формується зневажливе ставлення до органів державної влади, виникає соціальна напруга, спостерігається ігнорування норм права, самовільне тлумачення загальноприйнятих принципів, що часто призводить до спотвореного розуміння дозволеного та забороненого [29, с. 76-78].

Ці фактори мають негативний вплив на формування правосвідомості дитини, оскільки, зростаючи в умовах недовіри до закону, недовіри до влади, неповаги до права з боку батьків, вчителів, у дитини формуються відповідні переконання.

Сучасний стан українського соціуму характеризується поняттям соціального стресу, причому цей стрес багатоаспектний: стрес життя, пов'язаний із неможливістю досягти бажаних цілей, стрес дегуманізації середовища, стрес стрімкого зниження життєвого рівня, стрес побутової невлаштованості, безробіття, стрес нестабільності суспільства тощо [30, с. 161].

Криза правосвідомості знижує рівень реалізації прав та свобод дитини. Досить важливою є проблема низької правової культури учителів, вихователів, батьків та ін. осіб. Тоталітарні методи неправового державного управління в минулому і суттєвий розрив між правовими нормами та реальними відносинами сьогодні зумовили зневажливе ставлення до прав дитини, застосування до неї

психологічного та фізичного насильства, невизнання дитини як активного суб'єкта належних їй прав та свобод.

У разі забезпечення прав та свобод, дитина усвідомлює реальну дію права, його цінність та значення, реальна правова діяльність, повага до прав дитини тягне за собою наслідування правової поведінки дитиною. Належний рівень правової свідомості суспільства сприяє активності дитини у реалізації прав та свобод, формуванню її ідейноціннісних установок, та принципів.

Становлення високого рівня правової свідомості українського суспільства – це тривалий еволюційно-історичний процес, що можливий за умови ефективного правового виховання та успішної правової соціалізації дітей сьогодні. Він може бути реалізований за допомогою державно-правових реформ, спрямованих на забезпечення умов для гармонійного розвитку дитини. Правильно організований процес правового виховання та правової соціалізації дитини є головною умовою становлення високого рівня правової культури та правосвідомості суспільства.

Поєднання старих соціально-правових цінностей та сучасних цілеспрямованих виховних впливів, направлених на активізацію участі дитини у соціально-правовій сфері та наданні необхідних знань для реалізації своїх прав та свобод, сприятиме становленню високого рівня правосвідомості молодого покоління.

Правове виховання є основою формування у дитини відповідного рівня правосвідомості, прищеплення їй системи правових цінностей, а також має превентивну функцію, попереджуючи правопорушення, конфлікти з законом. Засвоєні дитиною правові цінності з часом проявляться у зворотній соціально-правовій діяльності дорослої особи, спрямованої на удосконалення суспільних відносин.

Список використаних джерел:

1. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов и фак. / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – М. : Норма-Инфра М., 2000. – 616 с.
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер з рос. – Х. : Консум, 2008. – 656 с.

3. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П. М. Рабінович; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Вид. 9-те, зі змінами. – Львів: Край, 2007. – 188 с.
4. *Рабінович П. М.* Права людини і громадянина у Конституції України: (до інтерпретації вихідних конституц. положень) / П. М. Рабінович. – Х.: Пороги, 1997. – 62, [1] с. – (Праці Львівської лабораторії прав людини / Акад. прав. наук України. Серія 2, Коментарі законодавства; вип. 1).
5. Проблемы теории государства и права: учеб. пособие для студ. вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2006. – 848 с.
6. *Венгеров А. Б.* Теория государства и права: учебник / А. Б. Венгеров. – 4-е изд. – М.: Омега-Л, 2007. – 322 с.
7. *Сальников В. П.* Правовая культура / В. П. Сальников // Теория государства и права: курс лекций / М. И. Байтин, В. В. Борисов, Ф. А. Григорьев и др.; под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1997. – 672 с.
8. Правовое воспитание и социальная активность населения / Н. И. Козюбра, В. П. Зенин, В. А. Чехович [и др.]; редкол.: Б. М. Бабий (отв. ред.) [и др.]. – К.: Наук. думка, 1979. – 327 с.
9. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / [О. В. Зайчук, А. П. Засєць, В. С. Журавський та ін.]; М-во освіти і науки України. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 685 с.
10. *Семитко А. П.* Правосознание и правовая культура / А. П. Семитко, Р. К. Русинов // Теория государства и права: учебник для юрид. вузов и фак. / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – М., 1997. – Гл. 22. – С. 274-286.
11. *Федик Є. І.* Правова культура та її різновиди: заг.-теорет. характеристика // Право та культура: теорія і практика: міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 15-16 трав. 1997 р. / за ред. Ю. Шемчушенка, В. Кампо, М. Поплавського. – К., 1997. – С. 266-269.
12. Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2002. – 591 с.
13. *Швачка В. Ю.* Правова соціалізація особи в сучасних умовах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Вікторія Юріївна Швачка; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – 20 с.
14. *Grenstein F.* A note on the ambiguity of political socialization: definitions, criticism and strategies of inquiry / F. Grenstein // The civic culture revisited / ed.: Gabriel A. Almond, Sidney Verba. – Boston, 1980. – P. 126-158.

15. *Ганзенко О. О.* Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Олександр Олександрович Ганзенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 16 с.
16. *Шестаков Д. А.* Семейная криминология : криминофамилистика / Д. А. Шестаков. – 2-е изд. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 384 с. – (Теория и практика уголовного права и уголовного процесса).
17. *Дідівська Г.* Механізм впливу факторів сімейного неблагополуччя на злочинність неповнолітніх / Г. Дідівська // Підприємництво господарство і право. – 2009. – № 1. – С. 118-121.
18. *Миньковский Г. М.* Роль семьи в предупреждении правонарушений среди несовершеннолетних / Г. М. Миньковский // Семья в системе нравственного воспитания: актуальность проблемы воспитания подростков по материалам Всесоюз. науч.-практ. конф. в Баку 25–27 апр. 1979 г. / под общ. ред. А. Г. Харчева ; сост. М. А. Иволгин, И. Ф. Дементьева. – М., 1979. – С. 194-195.
19. *Венгеров А. Б.* Теория государства и права : учебник / А. Б. Венгеров. – 4-е изд. – М. : Омега-Л, 2007. – 322 с.
20. *Алексеев С. С.* Теория государства и права : учебник / С. С. Алексеев. – М. : Инфра ; Норма-М, 1997. – 601 с.
21. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 1998.– 317 с.
22. *Дьоміна О. С.* Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства : автореф дис. ... канд. юрид. наук / Оксана Сергіївна Дьоміна ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 19 с.
23. *Carens J. H.* Culture, citizenship and and community: a contextual exploration of justice as evenhandedness / Joseph H. Carens. – New York : Oxford University Press, 2000. – 296 p.
24. *Van Hoecke M.* Legal cultures, legal paradigms and legal doctrine : towards a new model for comparative law / Mark Van Hoecke, Mark Warrington // International and comparative law quarterly. – 1998. – Vol. 47. – P. 495-536.
25. *Шемшученко Ю. С.* Теоретичні засади взаємодії права і культури / Ю. С. Шемшученко // Право та культура: теорія і практика : міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 15-16 трав. 1997 р. / за ред. Ю. Шемшученка, В. Кампо, М. Поплавського. – К., 1997. – С. 4-6.
26. *Волинець Л. С.* Права дитини в Україні: проблеми та перспекиви / Л. С. Волинець. – К. : Логос, 2000. – 74 с.

27. *Дмитренко Ю. М.* Підходи до дослідження проблем правосвідомості у сучасному українському суспільстві / Ю. М. Дмитренко. – Режим доступу : <http://www.rusnauka.com>. – Назва з екрану.
28. *Расолов М. М.* Проблемы теории государства и права :учеб. пособие для студентов вузов / М. М. Рассолов. – М. : ЮНИТИ-Дана: Закон и право, 2007. – 407 с.
29. *Макарова О.* Правовий нігілізм та правовий ідеалізм: реалії сьогодення / О. Макарова // Підприємництво, господарство і право. – 2009. –№ 1. – С. 76-78.
30. *Еникеев М. И.* Общая, социальная и юридическая психология : крат. энцикл. сл. / М. И. Еникеев, О. Л. Кочетков. – М. : Юрид. лит., 1997. – 448 с.

МАКАРОВА О. В.

3.8. СІМ'Я, ДОШКІЛЬНИЙ ТА ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ЯК НАЙВАЖЛИВІШІ ІНСТИТУТИ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ

Кожна людина з моменту свого народження перебуває у постійному та безперервному розвитку, що триває все життя, але найбільшого значення набуває в перші 15-25 років. Цей період має особливе значення за своїми результатами та наслідками через те, що основним його завданням та змістом стає соціалізація особистості. Соціалізація – це процес навчання та засвоєння індивідом соціальних норм, культурних цінностей, зразків поведінки, притаманних певному суспільству [1, с. 181].

Водночас соціалізація особистості – процес багатовимірний. Одним із основних напрямів загального процесу соціалізації є правова соціалізація, яка полягає в засвоєнні особистістю правових знань, цінностей, а також соціально-правового досвіду.

Загалом правова соціалізація особистості детермінується багатьма чинниками. В науковій літературі виділяють різні

класифікації факторів соціалізації. Найбільш логічною, на наш погляд, є класифікація, запропонована А. В. Мудриком [2], на основі якої, спробуємо розробити класифікацію факторів саме правової соціалізації:

- макрофактори – чинники, що визначають напрями правової соціалізації людей, які проживають у певних країнах. Формування правової культури на макрорівні зумовлене, насамперед історичним розвитком суспільства, характером політичного режиму;

- мезофактори – умови правової соціалізації великих груп людей, які розмежовуються за національною ознакою; за місцем і типом поселення, в якому вони живуть (регіон, село, місто, селище). На мезорівні на формування правосвідомості та правової культури особи значний вплив на особу здійснює її соціально-професійне оточення;

- мікрофактори – чинники, що безпосередньо впливають на конкретну особу (сім'я, навчально-виховні заклади, трудовий колектив тощо).

В нашій роботі зупинимося детально на мікрофакторах, оскільки вважаємо, що саме ця група чинників має безпосередній вплив на формування, розвиток, становлення і, власне, соціалізацію дитини. Висвітленню ефективності впливу навчально-виховних закладів, ролі сім'ї у вихованні та соціалізації дитини, в тому числі правової, присвятили свої праці Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. В. Будкіна, А. В. Дворкова, Л. С. Дубчак, О. С. Дьоміна, Т. В. Кравченко, Л. І. Казміренко, Т. С. Панченко, О. Ф. Скаун, І. П. Усімова, В. Ю. Швачка та інші науковці.

Загалом правова соціалізація – процес безперервний. Він починається з моменту народження людини і триває все життя. Тому в залежності від становлення особи в суспільстві можна виділити декілька етапів її правової соціалізації:

- дошкільний етап (охоплює життя людини з моменту народження до початку навчання в школі), з якого починається становлення особи, закладаються елементи правосвідомості та правової культури дитини. Основними інститутами правової соціалізації на цьому етапі виступають сім'я та дошкільні навчальні заклади;

- етап навчання, під час якого відбувається засвоєння правових норм, морально-правових цінностей, формування правової культури.

Поряд із сім'єю основними інститутами правової соціалізації особи на цьому етапі є загальноосвітні, професійно-технічні, вищі та інші навчальні заклади;

- трудовий етап, коли особа цілеспрямовано підвищує рівень правових знань, виступає активним учасником суспільних відносин, відтворює знання та набутий соціально-правовий досвід. Основним інститутом правової соціалізації на цьому етапі виступає, як правило, трудовий колектив;

- післятрудоий етап, для якого характерним є правова самоосвіта, а також передання соціально-правового досвіду молодому поколінню.

З наведеної вище періодизації, вважаємо, що найбільше значення для сприятливого та більш ефективного процесу правової соціалізації, формування правосвідомості та правової культури дитини мають дошкільний етап і етап навчання.

Тому зупинимося більш детально на основних інститутах, які відіграють найбільшого значення у процесі правової соціалізації дитини. Такими інститутами, на наш погляд, є сім'я, дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади.

Загалом поняття сім'ї вживається в соціологічному та правовому значеннях. Сім'я в соціологічному розумінні – це союз осіб, який заснований на шлюбі, родстві, прийнятті дітей на виховання, що характеризується спільністю життя, інтересів, взаємною турботою [3, с. 33].

Богданова І. М. розглядає сім'ю як провідний мікрофактор соціалізації особистості, оскільки сім'я є персональним середовищем її життя та розвитку, і до основних функцій якої належать: забезпечення фізичного та емоційного розвитку індивіда; формування статевої ідентифікації дитини; провідна роль в її розумовому розвитку; розвиток здібностей та потенційних можливостей індивіда; забезпечення дитини почуттям захищеності; формування ціннісних орієнтацій особистості; оволодіння дитиною основними соціальними нормами [4].

В юридичній літературі у визначеннях під сім'єю розуміють:

- союз осіб, пов'язаних шлюбом чи родинністю;
- союз осіб, заснований на вільному і рівноправному шлюбі, близькій родинності, усиновленні чи іншій формі виховання дитини і

який характеризується спільністю життя та інтересів цих осіб, наділених відповідними правами і обов'язками;

- об'єднання осіб, що природно формується в реальному житті, ґрунтується на шлюбі, родстві, усиновленні чи інших формах відносин між цими особами і характеризується спільністю духовного, матеріального життя та інтересів, що забезпечують продовження роду і виховання дітей;

- цілісне соціальне утворення, що характеризується внутрішньою єдністю і з'єднанням частин в єдине ціле;

- первинний і багатогранний осередок нашого суспільства;

- активна соціальна група, побудована на шлюбі чи на родинних відносинах [5].

У Сімейному кодексі України визначено, що сім'я є первинним та основним осередком суспільства, а також наводиться визначення складу сім'ї, до якої належать особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки [6].

У Законі України "Про охорону дитинства" вказано, що сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. Кожна дитина має право на проживання в сім'ї разом з батьками або в сім'ї одного з них та на піклування батьків [7]. Про важливе значення сім'ї у формуванні особистості дитини міститься не лише в національному законодавстві, але і в міжнародних нормативно-правових актах.

Так, Конвенція про права дитини визначає сім'ю як основний осередок суспільства і природне середовище для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей [8].

У Декларації прав дитини наголошується на тому, що дитина для повного і гармонійного розвитку її особистості потребує любові та розуміння. Вона повинна, якщо це можливо, зростати під опікою і відповідальністю своїх батьків [9].

Відповідно до ч. 3 ст. 16 Загальної декларації прав людини сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави [10].

Таким чином, аналіз чинного законодавства України свідчить про те, що на сьогоднішній день в нашій державі усвідомлюється соціальна значущість, необхідність і цінність сім'ї та її участь у формуванні, становленні та розвитку зростаючої особистості. У цьому

контексті доречним виявляється думка В. П. Мироненка, який вказує на те, що сім'я є невід'ємною частиною сучасної суспільної системи, яка в якості первинного і основного осередку суспільства тісно пов'язана з іншими елементами цієї системи. Адже суспільство впливає на сім'ю, формуючи її певний тип, а сім'я, в свою чергу, справляє зворотній вплив на інші соціальні інститути, процеси та відносини. В той же час, сім'я представляє собою відносно самостійне явище суспільного життя зі своїми специфічними закономірностями розвитку. Таким чином, сім'я виступає одночасно і як інструмент для задоволення різнопланових індивідуальних потреб особистості (духовних, матеріальних, фізіологічних, культурних тощо), і як соціальний інститут, який безпосередньо впливає на значну кількість суспільних процесів [11, с. 49].

Важливу роль у процесі правової соціалізації відіграє середовище, в якому зростає дитина. Адже найчастіше правова соціалізація відбувається в умовах стихійної взаємодії особистості з оточуючим соціальним середовищем. Коли особа, перебуваючи в тому чи іншому колективі, через несформованість власної системи ціннісних орієнтирів, стійких моральних переконань, вбирає ті норми поведінки, які притаманні їй найближчому оточенню. Для дитини – це, в першу чергу, безумовно, сім'я.

Водночас правова соціалізація може відбуватись і під впливом цілеспрямованих чинників, зокрема шляхом правового виховання. Останнє, в свою чергу, виступає певним механізмом управління правовою соціалізацією особистості. Адже саме за допомогою цілеспрямованого, контрольованого та правильно організованого правового виховання можливо досягти основного результату правової соціалізації – формування високого рівня правосвідомості та правової активності особистості.

У реалізації визначених форм правової соціалізації, а саме стихійної та цілеспрямованої, пріоритетне місце належить сім'ї. Адже саме в цьому мікроколективі у дитини формуються перші уявлення про життя, цінності, правила. Сім'я відіграє ключову роль у моральному та правовому формуванні особистості. Зрештою саме в сім'ї відбувається процес первинної соціалізації дитини, в тому числі, правової. Первинна соціалізація охоплює період дитинства, коли індивід стає членом суспільства та включається у сферу міжособистісних відносин у малих групах [12]. Саме в дитинстві закладаються основи поведінки. Більше того, перші елементи правової

культури дитина набуває вже в ранньому віці (2, 3-й роки життя): вона включається в діяльність, яка подібна до правової, набуває навичок та засвоює стандарти нормативно-оціночної поведінки, отримує перші юридичні уявлення з казок, відтворює та трансформує їх у рольових іграх, поступово формує, хоч і примітивну, дитячу, але власну картину правового життя [1, с. 184]. Значущість саме цього періоду набуття соціального досвіду полягає не лише в тому, що перші знання про оточуючий світ є найбільш яскравими, адже саме в дитинстві людина формує емоційно-чуттєву основу сприйняття, а тому що саме цей перший досвід соціальної взаємодії, поведінки батьків, перших соціальних санкцій – формує основу соціально-етичної саморегуляції особистості, яка в подальшому визначає спрямованість її діяльності. Таким чином, саме умови реалізації первинної соціалізації визначають подальшу долю не лише окремої людини, а й суспільства [13].

Зважаючи на те, що найбільш інтенсивним періодом соціалізації особи є саме дитинство, тому так важливо, щоб батьки як агенти первинної соціалізації, в тому числі правової, належним чином виконували свої обов'язки щодо виховання дитини, створювали сприятливі умови для розвитку її особистості, формували систему морально-правових цінностей, загальну та правову культуру, показувати особистий приклад дотримання встановлених у суспільстві норм і правил поведінки тощо. Адже основними психологічними механізмами формування правосвідомості у дітей і підлітків є наслідування (усвідомлене чи неусвідомлене) будь-якого прикладу чи зразка і навіювання (неусвідомлене відтворення індивідом досвіду тих людей, з якими він спілкується). Морально-правові ціннісні орієнтації для дитини персоніфіковані у фігурах її батьків, родичів. Саме від них вона дізнається, як необхідно себе поводити в різних ситуаціях, копіює з них моделі соціальної поведінки [14, с. 133]. Тому так важливо, щоб найближче оточення дитини, а саме батьки володіли високим рівнем правосвідомості та правової культури, навчали її загальноприйнятими нормам права та моралі.

Безсумнівно, виховання дитини має починатися з моменту її народження. Тому сім'я відіграє основну роль у моральному та правовому формуванні особистості. Згодом, коли дитина підростає, найпершим суспільним середовищем для неї стає дошкільний навчальний заклад, метою якого є забезпечення гармонійного розвитку особистості дитини, збереження та зміцнення її фізичного, психічного і духовного здоров'я, виховання ціннісного ставлення

дитини до самої себе та оточення, а також соціальна адаптація до умов життя в колі незнайомих дітей і дорослих.

На сьогоднішній день держава визнає пріоритетну роль дошкільної освіти та створює належні умови для її здобуття. Дошкільна освіта є обов'язковою первинною складовою частиною системи безперервної освіти в Україні. Дошкільна освіта – цілісний процес, спрямований на:

- забезпечення різнобічного розвитку дитини дошкільного віку відповідно до її задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, психічних та фізичних особливостей, культурних потреб;
- формування у дитини дошкільного віку моральних норм, набуття нею життєвого соціального досвіду [15].

Державним стандартом дошкільної освіти України, визначено основні напрями виховної та правовиховної роботи з дошкільниками, що полягають у прищепленні їм правових знань, формування навичок правомірної поведінки та поваги до оточуючих.

Важливу роль у дошкільній освіті відіграє сім'я. Зокрема, Закон України "Про дошкільну освіту" вказує на те, що сім'я зобов'язана сприяти здобуттю дитиною освіти у дошкільних та інших навчальних закладах або забезпечити дошкільну освіту в сім'ї відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти. Відвідування дитиною дошкільного навчального закладу не звільняє сім'ю від обов'язку виховувати, розвивати і навчати її в родинному колі. Батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність перед суспільством і державою за розвиток, виховання і навчання дітей, а також збереження їх життя, здоров'я, людської гідності [15].

Дошкільний вік охоплює великий період дитинства від третього до сьомого року життя дитини. При правильній організації виховання в дитячому садку у дошкільників починають закладатися основи навчальної діяльності, з'являється інтерес до набуття нових знань [16], в тому числі правових. Саме тому правове виховання дітей дошкільного віку є одним із найбільш ефективних і результативних, адже саме в цей період відбувається формування особистості дитини в цілому. У цей період дитинства закладаються основи правильного ставлення до всього, що оточує, до самої себе. Якою сформувалася дитина в цей період свого розвитку, такою багато в чому вона буде, коли виросте й стане школярем, а потім і дорослою людиною [16].

Дошкільне дитинство правомірно визнано науковцями чутливим періодом розвитку особистості [17]. Адже саме цей час є

не лише найбільш сприятливим періодом для розвитку особистості, а й формування моральних якостей дитини. У дошкільному віці відбувається інтенсивне оволодіння моральними нормами і правилами поведінки. Дошкільники дуже цікавляться моральними оцінками людських вчинків і постійно запитують дорослих про те, що добре і що погано, які дії людей, які їх оточують є правильними, а які – ні [16]. Тому для формування у дитини дошкільного віку елементарних правових знань та правомірної поведінки важливим є приклад поведінки дорослих.

Правова освіта є складовою частиною системи освіти. Чинне законодавство України передбачає безперервність і наступність правової освіти, починаючи з дошкільних навчальних закладів з наступним продовженням у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих та інших навчальних закладах.

Беручи до уваги те, що найбільш інтенсивним періодом соціалізації є дитинство та підлітковий вік [1, с. 181], саме тому поряд із сім'єю, дошкільними закладами, загальноосвітні навчальні заклади відіграють першочергове значення у соціалізації дитини, в тому числі правової.

Так, у Концепції загальної середньої освіти визначено, що загальна середня освіта є невід'ємною органічною складовою неперервної освіти. Вона є основою соціалізації молоді людини в суспільстві, фундаментом для подальшої її освіти чи трудової діяльності і забезпечує наступність у становленні людини в процесі її переходу від дитинства до дорослого життя [18].

У контексті нашого дослідження не можна не згадати і Національну програму виховання дітей та учнівської молоді в Україні, в якій визначено, що сім'я поряд із школою є основними інститутами соціалізації та виховання дитини. Шкільні роки є для виховання періодом становлення інтелектуальної та особистісної зрілості, набуття соціального досвіду, життєвої компетентності. Центральною ланкою реалізації цих завдань, фундаментальною соціокультурною базою виховання і розвитку особистості виступають загальноосвітні заклади [19].

Як відомо, загальноосвітні навчальні заклади покликані не лише навчати дітей, здійснювати цілеспрямовану підготовку до самостійного дорослого життя, а й займатися їх вихованням, в тому числі правовим. Зокрема, в ст. 5 Закону України "Про загальну середню освіту" [20] одним із завдань загальної середньої освіти поряд

із формуванням особистості учня (вихованця), розвитком його здібностей і обдарувань, наукового світогляду визначено таке завдання, як виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина.

Одним із основних факторів правової соціалізації дитини є правова освіта. Важливе місце в системі якої належить загальноосвітнім навчальним закладам. У контексті нашого дослідження слушними є думки С. В. Савченка з приводу того, що держава має надавати першочергового значення правовій просвіті дітей та учнівської молоді, формуванню в них стандартів правомірної поведінки і звичок, виховання поваги до батьків, старших людей, норм законодавства і громадської моралі. У дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладах має відбуватися постійний процес перетворення правових знань дітей та учнівської молоді у стійкі морально-правові переконання, формуватися і закріплюватися стереотипи правомірної поведінки, створюватися можливості для активної участі у процесі правової освіти і виховання, захисту власних прав та інтересів [21, с. 27].

Так, зокрема у Національній програмі правової освіти населення визначено, що початкова правова освіта здобувається у дошкільних навчальних закладах, де дітям надаються початкові знання про норми поведінки, формуються навички їх дотримання, виховується повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо. Надалі правова освіта надається загальноосвітніми, професійно-технічними, вищими навчальними закладами і закладами післядипломної освіти [22].

У процесі правової соціалізації важливе значення має цілеспрямоване та правильно організоване правове виховання й правове навчання. Психологи вважають, що 20 % майбутнього свого інтелекту людина набуває до кінця першого року життя, 50 % – до чотирьох років, 80 % – до 8 років, а 92 % – до 13 років [23]. Це ще раз підтверджує нашу думку про те, що найбільш ефективно процес соціалізації дитини, в тому числі правової, відбувається в період навчання в школі.

У цьому контексті доречною, на наш погляд, є думка А. Кутиркіна, який, розглядаючи роль і значення правової освіти в

житті кожної людини, наводить класифікацію етапів правового виховання залежно від вікової категорії об'єктів виховання, яка включає:

- 1) правове виховання дітей дошкільного віку;
- 2) правове виховання дітей шкільного віку;
- 3) правове виховання молоді;
- 4) правове виховання дорослих осіб;
- 5) правове виховання осіб пенсійного віку;
- 6) правове виховання працюючої частини населення [24, с. 81].

При цьому науковець зазначає, що найбільш ефективною діяльністю з виховання і правового виховання є на перших трьох етапах, оскільки робота з людьми, чия особистість лише формується, найпродуктивніша [24, с. 81].

На думку Ю. С. Шемшученка, забезпечення правопорядку в країні тісно пов'язане з підвищенням правосвідомості громадян. Конкретним засобом для цього є правова освіта. Науковець вважає, що нею мають бути охоплені всі верстви населення й особливо молодь. Саме у молодому віці повинні формуватися знання про державу і право, права й обов'язки людини, механізм їх забезпечення і реалізації тощо [21, с. 23].

Поділяємо позицію вказаних вище науковців і вважаємо, що правове виховання необхідно здійснювати з дитинства. Адже саме з раннього віку дитині прищеплюються моральні принципи співжиття в суспільстві, свідоме ставлення до виконання своїх обов'язків. Крім того, здатність особи усвідомлювати і правильно тлумачити приписи закону і відповідно до них поводитися не є вродженою, а формується протягом життя людини, починаючи з раннього віку.

Однією з особливостей досліджуваного явища є те, що правова соціалізація дитини може відбуватися не лише під впливом цілеспрямованих, спеціально організованих чинників, а саме правового виховання, а й в умовах стихійної взаємодії особи з оточуючим середовищем, у даному випадку маємо на увазі загальноосвітній навчальний заклад. Тому особливого значення при цьому набуває авторитет педагога, його позитивна поведінка, дружні відносини з учнем тощо.

Адже на відміну від дошкільного етапу правової соціалізації, коли соціально-правовий досвід засвоюється некритично, за рахунок копіювання та наслідування поведінки дорослих, на етапі навчання морально-правові ціннісні орієнтації персоніфікуються в постатях

батьків, учителів [1, с. 184], найближчого оточення, причому ступінь засвоєння правових норм, установок, зразків поведінки суттєво залежить від ставлення дитини до вказаних агентів правової соціалізації (конкретних осіб, які беруть участь у передачі соціально-правового досвіду). Якщо до цих осіб сформоване позитивне емоційне ставлення, то дитина за допомогою механізмів наслідування і навіювання засвоює ті морально-правові цінності, якими вони керуються в своєму житті. Якщо ж ставлення до цих осіб є негативним, то вона не буде визнавати не лише їх, але й систему морально-правових цінностей, носіями яких вони є [1, с. 184-185].

Істотними недоліками виховної роботи в навчальних закладах є, насамперед, відсутність програми правовиховної роботи [25, с. 13], а також напружені, конфліктні стосунки між учителем та учнями, що являються вагомим дестабілізуючим фактором навчально-виховного процесу.

Так, анкетування і опитування учнів 7-9 класів показало, що 52 % з них вважають свої стосунки з педагогами напруженими, у 22 % вчителі викликають роздратування і тільки 26 % почувають себе з педагогом легко і комфортно [25, с. 12-13].

Правова соціалізація – процес складний і суперечливий. На її результат впливає безліч факторів, тому важливою умовою ефективною правової соціалізації в період навчання в школі є не лише дидактичний компонент, тобто ті правові знання, які дитина отримує під час уроків, а й соціально-психологічний компонент, що відтворює характер взаємин між учителем та учнем, атмосферу, яка панує під час занять і в цілому в школі.

Підводячи підсумки, зазначимо, що сім'ї, як мікросередовищу, яке безпосередньо впливає на розвиток конкретної особистості, належить пріоритетне місце у процесі соціалізації дитини, в тому числі правової. Більше того, конкурувати з сім'єю, особливо на ранньому етапі розвитку особистості, не може жоден соціальний інститут [26, с. 193]. Адже перший соціальний і правовий досвід дитина отримує саме в сім'ї.

Згодом, коли дитина підростає участь дошкільних навчальних закладів у її становленні та розвитку стає не менш важливим поряд із сімейним вихованням. Адже саме вони закладають фундаментальні основи соціокультурного становлення особистості. Дошкільному навчальному закладу, який є найпершим суспільним середовищем для дитини, належить пріоритетне значення у процесі виховання, в

тому числі правового, а його роль у формуванні первинного соціального досвіду дитини набуває особливої значущості. Поряд із сім'єю, дошкільними закладами, загальноосвітні навчальні заклад є не менш важливими у процесі правової соціалізації дитини. Адже у школі діти проводять значну частину часу, що не може не вплинути на формування її світогляду, світосприйняття в цілому та поведінку зокрема. У школі дітей навчають не лише читати, писати, рахувати тощо, але й дають уявлення про загальноприйняті норми, правила поведінки. Більше того, саме загальноосвітні навчальні заклади в силу виконання своїх функцій, мають можливість поєднувати максимальну кількість чинників цілеспрямованого, прихованого та стихійного впливу на формування правової свідомості дитини.

Зважаючи на викладене, приходимо до висновку, що на сьогоднішній день сім'я, як перше природне середовище, в якому відбувається становлення і розвиток особистості дитини, дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади є одними з провідних інститутів правової соціалізації дитини, що обумовлено насамперед їх завданнями, а також значенням у суспільному житті держави. Нині в Україні, як і в більшості інших державах світу, усвідомлюється необхідність і цінність сім'ї, її пріоритетне значення як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Що ж стосується дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів, то саме вони являються фундаментальною соціокультурною базою навчання, виховання та розвитку особистості, яка має формувати у дитини систему стійких морально-правових переконань та ціннісних орієнтирів.

Список використаних джерел:

1. Юридична психологія / ред. Л. І. Казміренко. – К. : КНТ, 2007. – 360 с.
2. Педагогіка [Електронний ресурс] // Библиотека Online. – Режим доступу : <http://readbookz.com/book/172/5405.html>.
3. Гопанчук В. С. Сімейне право [Електронний ресурс] : навч. посіб. для студентів юрид. вузів та факультетів / В. С. Гопанчук, О. В. Дзера, С. П. Індиченко, Л. А. Савченко. – К. : Вентурі, 1997. – 272 с. – Режим доступу : <http://pravouch.com/page/spravo/ist/ist-24--idz-ax301--nf-12.html>.
4. Богданова І. М. Соціальна педагогіка [Електронний ресурс] / І. М. Богданова. – 2008. – Режим доступу :

- http://pidruchniki.ws/16011013/pedagogika/harakteristika_roboti_sotsialnogo_pedagoga#295.
5. *Гопанчук В. С.* Сімейне право України [Електронний ресурс] / В. С. Гопанчук. – 2009. – Режим доступу : <http://all-sci.net/pravo-semeynoe/simya-rodinnist-svoyatstvo-ponyattya.html>.
  6. Сімейний кодекс України: станом на 4 липня 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21-22. – Ст. 135.
  7. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III: станом на 16 травня 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
  8. Конвенція про права дитини: ООН від 20 листопада 1989 р.: станом на 21 грудня 1995 р. // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1. – Ст. 205.
  9. Декларація прав дитини: ООН від 20 листопада 1959 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_384.
  10. Загальна декларація прав людини: Організація Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.
  11. *Мироненко В. П.* Сім'я як головний інститут соціалізації дитини / В. П. Мироненко // Юридична наука. – № 2. – 2013. – С. 49–54.
  12. *Александров Д. О.* Юридична психологія [Електронний ресурс] / Д. О. Александров. – 2007. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/19240701/psihologiya/pravova_psihologiya.
  13. *Лаже О. В.* Особливості первинної соціалізації в сучасному суспільстві [Електронний ресурс] / О. В. Лаже // Соціальні технології. – 2010. – № 45. – С. 90-95. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21CNR=20&Z21ID=Soc_Gum/Staptp/2010_45/files/ST45_29.pdf.
  14. *Бедь В. В.* Юридична психологія / В. В. Бедь. – К. : МАУП, 2004. – 436 с.
  15. Про дошкільну освіту: Закон України від 11 липня 2001 року № 2628-III: станом на 28 грудня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 49. – Ст. 259.
  16. Дошкільний вік [Електронний ресурс] // Дитяча психологія. – Режим доступу : http://psychologia.ucoz.org/index/doshkilnij_vik/0-81#.VU5tZ47tIHx.
  17. *Струнікова Д. І.* Виховання в сім'ї як одна з умов соціалізації особистості дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://arr.chnu.edu.ua/handle/123456789/823>.

18. Концепція загальної середньої освіти: Постанова Колегії МОН України та Президії АПН України від 22 листопада 2001 р. № 12/5-2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/2712/.
19. Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ipv.org.ua/home/39-programa-vuhovanna-ditej.html>.
20. Про загальну середню освіту: Закон України від 13 травня 1999 р. № 651-XIV: станом на 28 грудня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.
21. Гуз А. М. Становлення та розвиток шкільної правової освіти України (1991–2007 роки) : монографія / А. М. Гуз. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2009. – 431 с. – ISBN 978-966-439-229-4.
22. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.
23. Танчин І. З. Соціологія / І. З. Танчин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/19240701/sotsiologiya/agenti_instituti_sotsializatsiyi.
24. Кутиркін А. Покращення якості освіти та правової освіти в середніх навчальних закладах / А. Кутиркін // Право України. – 2008. – № 7. – С. 81-84.
25. Дубчак Л. С. Удосконалення діяльності навчальних закладів щодо запобігання злочинності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / Л. С. Дубчак. – К., 2007. – 21 с.
26. Макарова О. В. Сім’я як основний інститут правової соціалізації дитини / О. В. Макарова // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право : зб. наукових праць. – Випуск 25. – К., 2014. – С. 190-194.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрусишин Богдан Іванович, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, декан факультету політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Бабкін Володимир Дмитрович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Білозьоров Євген Вікторович, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ;

Бучма Олег Васильович, кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Горбатенко Володимир Павлович, доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;

Губань Радим Васильович, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Гуз Анатолій Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Гусарев Станіслав Дмитрович, доктор юридичних наук, професор, перший проректор Національної академії внутрішніх справ;

Кархут Ольга Ярославівна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Купіна Людмила Францівна, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного та трудового права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Макарова Олена Василівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Огірко Ростислав Семенович, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Оніщенко Наталія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, академік НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;

Опольська Наталія Михайлівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Пилипчук Володимир Григорович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, ...

Стеценко Валентина Юріївна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Токарчук Ольга Володимирівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Шитий Станіслав Ігорович, кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В УКРАЇНІ

Монографія

За редакцією

*доктора юридичних наук, професора, академіка НАН України,
академіка Академії правових наук України
Ю. С. Шемшученка*

Авторський колектив:

Андрусишин Б. І. (п. 2.3, 2.5, 3.1), **Бабкін В. Д.** (п. 1.1), **Бучма О. В.** (п. 1.4),
Горбатенко В. П. (п. 1.2), **Губань Р. В.** (п. 1.5), **Гуз А. М.** (п. 2.4, 2.5), **Гусарєв С. Д.,**
Білозьоров Є. В. (п. 1.3), **Кархут О. Я.** (п. 3.5), **Купіна Л. Ф.** (п. 3.4), **Макарова О. В.**
(п. 3.8), **Огірко Р. С.** (п. 2.1), **Оніщенко Н. М.** (п. 3.2), **Опольська Н. М.** (п. 3.7),
Пилипчук В. Г. (п. 1.6), **Стеценко В. Ю.** (п. 3.3), **Токарчук О. В.** (п. 2.2), **Шитий С. І.**
(п. 3.6).

Технічне редагування – Т. С. Меркулова

Верстка – Т. М. Ветраченко

Підписано до друку 13.05.2016 р. Формат 60x84/16

Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.

Ум. др. арк. 22,56. Об.-вид. арк. 19,51.

Наклад 300 прим. Зам № 458

Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002 (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (044) 239-30-26